

КНИГАРНЯ ПИСЬМЕННИКА

www.kamunikat.org

Юрась ЗАЛОСКА

Праўда як рэлігія

Гутаркі з Васілём Быкавым

Мінск
«Медысонт»
2010

УДК 821.161.3-31/-32
ББК 84(4Бел)-44
3-24

Бібліятэка Саюза беларускіх пісьменнікаў
«Кнігарня пісьменніка».
Серыя заснаваная ў 2009 годзе

На вокладцы выкарыстаны фрагмент з малюнка
Міхаіла Будаева «Васіль Быкаў»
(1983 г. Папера, змешаная тэхніка. 84x64 см)

Залоска, Ю.

3-24 Праўда як рэлігія : гутаркі з Васілём Быкавым /
Юрась Залоска. — Мінск : Медысонт, 2010. —
192 с. — (Бібліятэка Саюза беларускіх пісьменнікаў
«Кнігарня пісьменніка» ; вып. 6.)

ISBN 978-985-6887-79-9.

«Праўда як рэлігія» — кніга гутарак журналіста і літаратара
Юрася Залоскі з народным пісьменнікам Беларусі Васілём Быка-
вым: гутарак пра мінулае, сучаснае і будучае, пра беларускую і сус-
ветную літаратуры, уласную творчасць і працу калегаў, палітычныя
перыпетыі 90-х гадоў, пра рэлігію і камуністычную спадчыну, пра
сяброў, ворагаў і прэзідэнтаў...

Гэта нацыянальная споведзь «песіміста ў адносінах да пака-
лення свайго веку» і валадара беларускай нацыянальнай ідэалогіі
будучыні — вялікага літаратара, мастацтвазнаўцы, філосафа, па-
літыка, грамадзяніна і прарока. На евангельскі лад кнігу можна на-
зваць і «Адкрыццём Васіля Быкава» — па глыбіні ды прачуласці
духоўных, маральных і грамадска-дзяржаўных прагнозаў і працоў-
тваў, амаль усе з якіх (выказаныя 15–20 гадоў таму) збыліся ці збы-
ваюцца...

УДК 821.161.3-31/-32
ББК 84(4Бел)-44

ISBN 978-985-6887-79-9

© Залоска Ю., 2010
© ГА «Саюз беларускіх
пісьменнікаў», 2010
© Афармленне.
СТАА «Медысонт», 2010

САМАЕ ЗНАЧНАЕ Ў ЖЫЦЦІ

Прадмова

Падумаць аб выданні кнігі сваіх гутарак з Васілём Быкавым я пачаў у 2008 годзе, калі пабачыў першыя тамы Поўнага збору твораў пісьменніка. Нагадаю, што першая журналісцкая кніжачка такіх гутарак пад назвай “Дыялогі з Васілём Быкавым” была выдадзена ў 1995-м выдавецтвам “Мастацкая літаратура” пры ўдзеле і спрыянні Яўгена Лецкі. Аднак у тым жа годзе нашы гутаркі набылі інтэнсіўны працяг, так што можна было выдаваць другую кнігу.. Па розных прычынах другое, пашыранае выданне ажыццёўлена не было.

Сёння, калі змяніўся метафізічны кантэкст самой асобы Быкава (ён — у “вялікім часе”, М. Тычына), лічу слушным выдаць усе нашы гутаркі 1991–1995 гадоў у выглядзе асобнай кнігі. Гэта — частка творчай спадчыны пісьменніка, якая пачала існаваць у тым жа “вялікім часе”, што і сама яго асоба, г. зн. незалежна ад сацыяпалітычнага кантэксту. Няхай жа чытач мае магчымасць асэнсоўваць пісьменніцкія рэфлексіі аб літаратуры, культуры, нацыі, абстрагуючыся ад канкрэтных повадаў гэтых агучаных у інтэрв’ю рэфлексій.

...Чаму я ўвогуле займаўся гутаркамі з Васілём Быкавым? Прычыны дзве: па-першае, інтэлектуалізм яго публіцыстыкі, асабліва часу перабудовы і, пазней, адраджэнскай; па-другое, прыцяжэнне самой яго асобы. Яго асоба прыцягвала маю ўвагу не менш, чым яго думкі. Суб’ектыўна я хацеў зразумець, як вырасла такая твор-

чая асоба ў Беларусі, хацеў судакрануцца з тым, хто напісаў “Незагойную рану вайны”, “Сотнікава” і “Знак бяды”. Жаданне маё ажыццявілася спаўна.

Што ўразіла падчас журналісцкіх сустрэч з незабыўным Васілём Уладзіміравічам?

Галоўнае, што ўразіла, — гэта якраз сама яго асоба і стыль маўлення. Быкаў, які не адразу пагаджаўся на інтэрв’ю, спасылаючыся на стан здароўя, пры сустрэчы ў яго дома адразу пераходзіў да справы: проста адказваў на пастаўленыя пытанні, ніколі іх не крытыкаваў, не аднекваўся, калі пытанні былі “нязручныя”. Варта значыць, што Быкаву ў той час далягала астма, і падчас размоў у яго зрэдку здараліся нейкія перашкоды з дыханнем (не мог зрабіць удых-выдых). Тады ён, не перапыняючы размовы, імгненна карыстаўся балёнчыкам з інгалятарам, і так інтэрв’ю працягвалася, пакуль пытанні не вычэрпваліся... Так што ўразіла цярдлівасць Васіля Уладзіміравіча. Уразілі яго вялікія, васільковага колеру, ясныя вочы. Уразіла яснасць думкі: яго адказы амаль не трэба было правіць пры пераводзе тэксту са стужкі на паперу.

Інтэрв’ю з Быкавым, судакрананне з яго асобай, — гэта самае значнае ў маім журналісцкім жыцці, якім я абавязаны тагачаснаму “ЛіМу” (1990-1995: шчаслівы, светлы час!).

*Юрась ЗАЛОСКА.
Снежань 2009 г.*

Раздзел I.

ТРОХВЫМЕРНАЕ СУМОЎЕ

Колькі слоў уступу

Уласна, сабраныя тут інтэрв'ю і эсэ не вымагаюць адмысловай прадмовы: усё ў свой час было напісана і надрукавана як асобныя журналісцкія «творы» — напісана без аніякага плана і далёкасяжнай задумы. Так атрымалася незаўважна для аўтара... ці, праўдзівей, — аўтараў. І вось цяпер колісь спарадычныя публікацыі выпадае размясціць амаль у храналагічнай (па часе з'яўлення) паслядоўнасці. Ці аб'яднаны гэтыя дыялогі і эсэ агульнай ідэяй — не ведаю, можа, тое здольны ўбачыць чытач. Аднак у адным, прынамсі, яны звязаны — звязаны, так бы мовіць, прычынай свайго з'яўлення. Бо яны паслядоўна вырасталі адно з другога (папярэдняга) як працяг нейкай быццам напярод зададзенай размовы. І на колькі часу патэнцыял гэтай размовы не быў вычарпаны — столькі і спатрэбілася захадаў, каб яе, размову, спраўдзіць. Спраўдзіць як адмысловае творчае заданне.

Думаецца, у такім сцвярджанні няма ніякай містыкі. Бо прыцяжэнне асобы, мастака, пісьменніка — з'ява настолькі натуральная для ўсіх часоў, што тлумачыць яе няма патрэбы. Вось толькі таямніцу прыцяжэння ніяк не растлумачыш... Тут сапраўды — нешта містычнае... калі толькі містыкай можна назваць выпельванне пытанняў якраз да ГЭТАГА чалавека, прываражэн-

не мастацкай прозай якраз ГЭТАГА мастака, найчуйнейшае ўслухоўванне ў публічнае слова якраз ГЭТАГА грамадзяніна. Васіль Уладзіміравіч Быкаў — той чалавек, мастак, грамадзянін, які стаіць за зборам гэтых інтэрв'ю і эсэ.

Васіль Быкаў прыцягвае маю ўвагу ў розных іпастасях: то як палітычны і грамадскі дзеяч (таму менавіта і пачаліся гутаркі ў 1992 годзе), то як мастак слова, пісьменнік (з гэтым звязаны пазнейшыя спробы літаратурнай крытыкі), то як папросту мысліцель-інтэлектуал (з чаго вынікае эсэістыка). Не дзіўна таму, што дыялог з Быкавым набыў некалькі вымярэнняў: ад звычайнага чалавечага сумоўя да «сумоўя» з мастацкімі творамі пісьменніка. У кожным выпадку суразмоўнік адзін — Васіль Быкаў.

...Удзячны Васілю Уладзіміравічу за тое, што ён заўжды пакідае магчымасць прадоўжыць гутарку ў будучым. Найлепей, калі нешта застаецца недагавораным і пераносіцца ў будучыню як пабуджальнік новага дыялогу.

Ю. З.

ПОШУКІ АПТЫМІСТЫЧНАГА ЗЫХОДУ

Тры дыялогі з Васілём Быкавым

Па сутнасці, гэта быў адзін дыялог (студзень 1992 года), які меў тры часткі: дзве вусныя і адну пісьмовую. Тэма асноўнай гутаркі — пісьмовай — была зададзена мной наўмысна непалітычна: «Духоўны крызіс грамадства і яго пераадоленне», — аднак жа пачалі і скончылі мы палітыкай...

Чаму мяне, імкнучага — натуральна, з-за маладосці — як мага адэкватна зразумець свой час, журналісцкі пошук прывёў у рабочы кабінет Васіля Быкава? Звярніце ўвагу на час нашых сустрэч: прайшло паўгода пасля таго, як у жніўні 1991-га шаля гістарычных вагаў канчаткова схілілася на бок постсавецкай дэмакратыі (дэмакратыі пачаткоўцаў, як назаве яе пісьменнік); месяц таму перастаў існаваць Савецкі Саюз як адзіная краіна са сталіцай у Маскве... Што наперадзе? Чым скончыцца распад вялікай, семдзесят год непарушнай краіны?.. Пытанні гэтага шэрагу тады толькі паўставалі ў грамадскай свядомасці, аднак вастрывя іх не зменшылася дагэтуль, і, мабыць, яшчэ немалы час яны будуць хваляваць грамадства. Да каго звяртацца па раду, чыё меркаванне выслухаць перш? Відаць, сумленных мысляроў нядаўняга мінулага, меўшых мужнасць выказваць праўду і раней...

Васіль Быкаў і раней меў мужнасць адкрыта казаць: тыя з нас, хто не пераасэнсуе жыццё мінулае,

— страчаны для жыцця будучага; каб зладзіць свой лёс, здабыць годную будучыню, трэба пераадолець, зжыць псіхалагічную спадчыну таталітарызму. Творы пісьменніка спрыялі такому пераасэнсаванню: пасля напружанай «ваеннай прозы», пасля партызанскіх аповесцей, пасля «Аблавы», пасля палітычнай публіцыстыкі (выдадзенай у 1992 годзе асобным зборнікам «На крыжах») мы глыбей, па-іншаму ўспрымалі рэаліі жыцця, мужнелі духам.

Ад пачатку «перабудовы» пісьменнік знаходзіцца ў эпіцэнтры барацьбы за дэмакратыю, прымае ўдзел у стварэнні Беларускага Народнага Фронту «Адраджэньне», абіраецца прэзідэнтам Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына». Яго імя — на штандарах рэфарматарскіх сілаў у Беларусі, талент — у палітычнай публіцыстыцы і грамадскіх выступленнях. Талент пісьменніка — на бестэрміновай перадавой...

Пры нашай сустрэчы Васіль Уладзіміравіч не без скрушнасці скажа: «Самая вострая пакута цяпер — палітычная, і творчасць адмысловая — публіцыстычная, чым у асноўным і займаюся. Гэта, безумоўна, не літаратура, хоць палітыка і літаратура моцна звязаны. Што датычыць беларускай культуры і літаратуры апошніх дзесяцігоддзяў, дык палітыка ў іх была вызначальнай...».

Дыялог першы — вусны

Менталітэт грамадства і лёс дэмакратыі. Выратавальнасць радыкалізму

— Васіль Уладзіміравіч, апошнія гады вы вельмі многа і востра выступаеце з палітычнай публіцыстыкай, пастаянна выказваеце свае ацэнкі палітычных падзей. Неаднаразова ў вас гучала думка наконт таго, што наш народ яшчэ недастаткова палітызаваны. Гучыць «у піку» агульнажурналіскаму штампу, што, маўляў,

наша грамадства надзвычай спалітызаванае і стамілася ад гэтага. У якім сэнсе, па-вашаму, грамадства яшчэ недапалітызаванае і якой, аднаводна, палітычнасці яму бракуе?

— Сучасны стан нашага беларускага грамадства дае падставы гаварыць пра яго як пра грамадства апалітычнае.

Калі б яно было ў дастатковай меры палітызаванае і ўсведамляла ўласную ролю ў гісторыі Беларусі, дык у нас не мелі б месца такія прыкрыя з'явы, якіх не бывае ў нармальна палітызаваным грамадстве. А менавіта: у парламенце не было б столькі вакантных дэпутацкіх месцаў, значныя палітычныя падзеі расцэньваліся б адэкватна і не блыталіся з другараднымі (параўнайце рэакцыю насельніцтва на абвясчэнне суверэнітэту рэспублікі і на аднаразовае павышэнне кошту заводскага харчавання), не было б негатыўных адносін да свае нацыянальнае мовы і культуры. Палітызаванае грамадства не паставіла б паўтысячы аднолькавых помнікаў чужома правадыру і без дыскусій зразумела б, чаму цяпер іх трэба прыбраць. Урэшце, палітызаваныя грамадзяне інакш бы паставіліся да выбараў у парламент...

«А што ад таго (ад выбараў, рэферэндумаў і да т. п.) — пабольшае каўбасы?» — вось вынік тае палітызацыі наадварот, якая і цяпер дае самыя шырокія магчымасці для маніпуляцыі народнаю воляю ўсім, хто наверсе, — ад камуністаў да дэмакратаў, якіх, зрэшты, шырокія масы проста не навучыліся адрозніваць між сабой. Не, такое грамадства — класічны прыклад апалітычнасці.

— *Апошнім часам, здаецца, наша грамадства, не паспеўшы зрабіцца прайздзіва палітызаваным, ужо пазбаўляецца ілюзій наконт магчымасці хуткага ўсталявання справядлівай і гуманнай улады. Прыход дэмакратыі зацягнуўся, цытуючы класіка, усур'ёз і надоўга... Ці не былі перабольшанымі нашыя спадзяванні на хуткае, імгненнае ўсталяванне дэмакратычнага ладу? Выглядае, што грамадства, дэмакратычныя сілы пераацанілі*

свае магчымасці наконт тэрмінаў дэмакратызацыі; цуду не адбылося, і цяпер шмат хто з дэмакратаў у апатыі, расчараваны. Відаць, надыходзіць пераломны момант, калі трэба прымірыцца з тым, што яшчэ не хутка ўсталюецца дасканалая ўладавая структура?

— Правільна. Тая эйфарыя была, канешне, фальшывай, неабгрунтаванай. Справа ў тым, што камуністычны лад і камуністычная па сутнасці псіхалогія панавалі ў нас ледзь не стагоддзе. У яе атмасферы выхаваўся пэўны менталітэт грамадства. Ліквідаваць, зжыць гэты менталітэт за некалькі гадоў немагчыма.

Для таго павінна адбыцца змена пакаленняў. Мы бачым, што пабудова дэмакратычнага грамадства, апроч іншага, моцна ўпіраецца ў псіхалогію. Нават нашы дэмакраты (несумненна, лепшыя сярод нас людзі, і людзі разумныя), якія хочуць быць іменна дэмакратамі, але... яны такімі быць не могуць. Яны суб'ектыўна не могуць быць такімі, хоць бы таму, што цяжка зжыць не толькі камуністычную ментальнасць, але і тое імперскае, шавіністычнае мысленне, якое ёй спадарожнічае... Каб пазбавіцца ўсяго гэтага, мусіць, патрэбен час.

— Ці магчыма нейкая грамадская ідэалогія, аднаведная гэтаму пераходнаму часу, якая паспрыяе перайсці да больш гнуткай, дэмакратычнай ментальнасці?

— Думаю, што не, не магчымая, бо гэта досыць няпэўны, зменлівы пераходны перыяд, працэс, у якім узаемадзеінічаюць розныя фактары. Але, несумненна, гэта рух у напрамку дэмакратызацыі. І ён увогуле ідзе, толькі ідзе марудна, з рознымі эксцэсамі. Іншага выйсця няма. Могуць быць і рэцыдывы мінулага, узнікненне ў выніку путчаў дыктатарскіх рэжымаў — гэта абсалютна магчыма. Толькі будучыні за імі няма, таму што яны не здольны забяспечыць гістарычны прагрэс, і рана ці позна самы жорсткі і ўсеўладны дыктатарскі рэжым рухне. Рухне зусім не таму, што яго скінуць нейкія рэвалюцыйныя сілы, а па той прычыне, што матэрыяльна

ён будзе пазбаўлены магчымасцей для развіцця. У нас так ужо атрымалася: Гарбачоў і кампартыя пачалі перабудову, бо пераканаліся, што наш «сацыялістычны» метад гаспадарання зжыў сябе і мы сталі банкрутам у саборніцтве з Захадам. Гэтым жа скончыць кожны новы Франка, Піначэт ці Салазар.

— *Калі дэмакраты апынуліся ва ўмовах шмат-партыйнай сістэмы, суверэнізацыі рэспублік — былых складніц Саюза ССР, — ці не варта ім утаймаваць энергію разлому, разбурэння, трохі «направец»?*

— Абсалютна з гэтым не згодны, таму што не бачу ніякай «дэмакратычнай празмернасці» ў правядзенні рэформ. Дый хіба яны ў нас ажыццяўляюцца? Па сутнасці, мы знаходзімся ў стане стагнацыі, і далейшы рух па інерцыі прывядзе да пагібелі.

Наша грамадства, паўтару, не адносіцца да празмерна палітызаванага, яно застаецца апалітычным, бо ніякім чынам не ўплывае на палітыку. Новаўтвораныя палітычныя партыі таксама амаль не ўплываюць на палітычнае развіццё грамадства. Дзейсны палітычны рух робіцца высілкамі досыць вузкага кола людзей, найперш — апазіцыяй у Вярхоўным Савеце. Калі і яна зменшыць актыўнасць, дык увогуле не будзе ніякай палітычнай перспектывы, посткамуністычная стагнацыя задоўжыцца на невядомы тэрмін. Дык ці варта змяняць «дэмакратычны радыкалізм»?

— *Але ці зразумее грамадства выратавальнасць радыкалізму?*

— Мне згадваюцца словы Л. Талстога наконт таго, што каб пераправіцца праз раку ў прызначанае месца, трэба браць куды вышэй па цячэнні, бо калі прыцэльвацца на тое ж месца, куды трэба патрапіць, — цячэнне знясе ніжэй... Пры пасіўнасці і апалітычнасці грамадства больш перспектыўна, відаць, ставіць задачы больш маштабныя, чым тое дазваляюць выканаць сённяшнія магчымасці. Трэба, каб грамадства прызвычалася да высокіх мэт. Паглядзіце, некалькі гадоў таму БНФ

ставіў, здавалася б, зусім нерэальнае, неверагоднае пытанне аб прызнанні нацыянальнай сімволікі. Тады гэта гучала нязвыкла, шмат хто і сярод інтэлігенцыі лічыў, што ёй не варта гэтае пытанне ўздымаць... А сёння — бачыце: «крамольны» бел-чырвона-белы сцяг лунае над Вярхоўным Саветам. Гэтаксама і з заваёвай суверэнітэту. Яшчэ за некалькі месяцаў да прыняцця Дэкларацыі сама ідэя ўспрымалася як лозунг, «фраза». Аднак жа і гэтая ідэя ператвараецца на нашых вачах у рэальнасць. І так, трэба меркаваць, будзе ва ўсім, што тычыць палітычнага працэсу. Калі ж чакаць «спеласці» грамадства, дык мы ў справе пабудовы незалежнай Беларускай дзяржавы асуджаны бясконца таптацца на месцы.

Думаю, што ўсё будзе залежаць ад таго самага радыкалізму, наконт патрэбы якога ў Вас узніклі сумненні.

Дыялог другі — пісьмовы

Духоўны крызіс: драма страчаных пакаленняў

— У сваіх публіцыстычных выступленнях Вы, Васіль Уладзіміравіч, досыць песімістычна ацэньваеце жыццё старэйшых пакаленняў савецкіх людзей: як жыццё, патрачанае без сэнсу, упустую, бязмэтна... Калі б такі прысуд вашаму пакаленню выказаў мой равеснік...

Але, уяўляецца, жыццё без мэты ўвогуле не можа быць — чалавек заўсёды шукае суладдзя са сваім часам. Здаецца, што дзесьці пад ультрасавецкай ідэалогіяй тым не менш існавала і пранікнёна-гуманістычная — выратавальная духоўная плынь. Глядзіш на старыя, паваенныя фатаграфіі і дзівішся — асабліва на фота 60-х гадоў — прасветленасці, адухоўленасці чалавечых твараў, цеплыні ўсмешак... У 70-я, прынамсі, такога

лірызму меншае. Але ўсё роўна: можа, не так усё адназначна змрочна ў нашай духоўнай гісторыі, і не ўсё так безнадзейна цяпер?

— Жыццё ўсіх пакаленняў нашай няшчаснай краіны вельмі ж незайздроснае, у тым ліку і таго пакалення, да каторага належыць Ваш суразмоўнік.

Але ўся справа, мусіць, у адносінах да тае незайздроснасці: адны яе саромеюцца, другія ёю ганарацца. Адны імкнуцца асэнсаваць сваё мінулае, каб здабыць з яго нейкі, хай сабе маральны ўрок, іншыя — каб здабыць якую выгоду. У нас ідзе барацьба за прывілеі, па сутнасці — за кавалак смярдзючай каўбасы, якую не ядуць сабакі. І тут цікава тое, што некаторых абурae не сама сутнасць тае паскуднае барацьбы, а яе пэўны вынік. Звычайна ў такіх выпадках навучыліся гаварыць: так, подла, па-свалачному жылі, але ж верылі шчыра, быў энтузіязм! («Мы не глядзелі, што мы елі — такі вялікі быў уздым».) Саджалі, калектывізавалі, будавалі. І высылалі. І даносілі. І супрацоўнічалі... Але мне думаецца, што чалавек з нармальнай, не пашкоджанай псіхікай у такім выпадку лепш прамаўчыць, каб не дэманстраваць не толькі відавочную амаральнасць свайго жыцця, але і сваё дрымучае глупства.

Так, сапраўды, не ўсё так адназначна ў нашай гісторыі, ды і псіхалогіі таксама. Пакаленні людзей, якія за шмат гадоў прызвычаліся існаваць у дагары нагамі перакуленым свеце, па той бок славутага люстэрка, і на старасці гадоў не здольны зразумець свае трагедыі, — гэтыя пакаленні для нацыі страчаныя, таксама як і для чалавечай гісторыі.

— Але, здаецца, з падзеннем імперыі парушыўся пэўны лад жыцця — хай і саветызаваны, наскрозь міфалагізаваны, пракамуністычны — але ж усё-такі ЛАД, са сваёй гармоніяй і нават спецыфічнай эстэтыкай, пэўнай маральнай кансерватыўнасцю. І вось цяпер гэты лад — парушаны, а разам з ім парушаны не толькі палітычныя інстытуты і дзяржаўнасць, але і

ўладкаванасць псіхалагічнага існавання мільёнаў людзей. Парушаны лёсы.

Вас не трывожыць магчымае выспяванне тут агульнай, мо самай балючай для нашых сучаснікаў духоўна-псіхалагічнай праблемы?

— Розныя бываюць «лады» і «парадкі». Самы ўзорны быў, мабыць, славуты нямецкі «орднунг», нацысцкі «новы парадак» у Еўропе. Камуністычны парадак таксама на шмат пасягаў (калі не на ўсё), толькі ўсяго не дамогся — мабыць, не тыя былі выканаўцы. Усё ж, не зважаючы на бясконцае, сістэмнае «натасківанне» (у гуртках, універсітэтах, ВППШ, акадэміях), кадры пакрысе гублялі рэвалюцыйную ланіўскую апантанасць і памалу, але няўхільна перараджаліся ў звычайных бессаромных хапугаў — хапугаў кабінетаў, чорных аўтамабіляў, дачаў... Натуральна, цяпер, калі мяняецца сацыяльны характар грамадства, узнікае бязладдзе, парушыліся і лёсы людзей: скарачаных апаратчыкаў, звольненых міністэрскіх чыноў, беспрацоўных (часова, аднак) сексотаў, велізарная армія абслугі — парыльшчыкаў з урадавых саўнаў, пакаёвак, шафёраў, ахоўнікаў... Вядома, ім трудна, няўтульна, нязвыкла. Але іх можна суцешыць: усё тое часова. Новыя нацыянальна-бюракратычныя структуры, якія скрозь бурна ствараюцца, нікога не пакінуць забытым, усіх падбяруць у сваю шырокую арбіту... Гэта я кажу з упэўненасцю, бо, відаць, новыя задачы немагчыма вырашыць без старых, «выпрабаваных» кадраў. Даўно вядома, што «падпэцканыя» служаць больш верна, чым «чысценькія».

— *Пры зменах заўсёды важна, ШТО ідзе на змену ўчарашняй ментальнасці і ўчарашняй гармоніі. Таталітарызм як лад жыцця гіне, затухае ў часе (не ўлічваючы рэліктавых праяў). Здаецца, мы ведаем, што на змену ідзе дэмакратыя. Прынамсі, тое нам уводзіць у вушы афіцыйная прапаганда. Але ж напярэдзе выглядае, што гэта (дэмакратыя) для нас пакуль што такі ж фантом, якім раней быў камунізм...*

Калі своечасова пазбавіцца «дэмакратычнай зададзе-насіці» ва ўспрыманні падзей, дык можна ўбачыць відавочны наступ заходняй масавай культуры — прычым самых паталагічных, самых «утылізаваных» яе праяў. Кіно цяпер у нас — панамерыканскае (наскрозь насычанае псіхалагічным тлумам, дэструкцыяй), літаратура — камерызаваная, трылерна-сексуалісцкая. Выглядае, такім чынам, што новая духоўна-інфармацыйная плынь таксама адчужаная ад нармальнай псіхалогіі і «здаровага сэнсу», а самае галоўнае — ад духоўнага жыцця, культуры простага народа (гэты эўфемізм, праўда, з цягам дэмакратычных пераўтварэнняў набывае чамусь зняважліва-паніжаная гучанне, але ад таго не знік сам суб'ект — народ, які найперш увасабляе сабой беларуская вёска). Дык вось: вам не здаецца, Васіль Уладзіміравіч, што пад ідэалогіяй дэмакратызацыі краіны духоўная сфера нашага грамадства пачала яшчэ больш актыўна развівацца ў кірунку канчатковага знішчэння традыцыйнай маралі, цалкам не знішчанай савецкім ладам. І ў гэтым — больш жахлівая трагедыя, чым маральны распад часоў застою?

— Перш чым жахацца ад тае перамены, мне думаецца, няблага паглядзець, як гэта выглядае ў іншых краінах. У тых, дзе прагрэс пачаўся раней, чым у нас, зайшоў далей, і ў якіх мы цяпер просім хлеба, каб накарміць народ.

Кожны народ пры нармальным (без гістарычнай паталогіі) развіцці праходзіць пэўны, аб'ектыўна азначаны гісторыяй шлях, пераскочыць асобныя звенні якога нікому не дадзена. Нельга з феадалізму адразу сягнуць у сацыялізм, з эканамічнага прымітыву Верхняй Вольты інтэгравацца ў высокаразвіты Еўрапейскі Эканамічны Саюз, ад бальшавіцкага лікбезу ўзвысіцца да сучаснай еўрапейскай культуры. Мусіць, спярша трэба назапасіць эканамічны, культурны, маральны капітал. Наша дэмакратыя з'яўляецца дэмакратыяй пачаткоўцаў, а наша знявечаная бальшавізмам,

дэнацыяналізаваная культура, вядома ж, яшчэ не валодае патрэбным імунітэтам да горшых праяў так званай масавай культуры Захаду.

Відаць, і нам трэба прайсці нейкі абавязковы гістарычны прамежак, каб выпрацаваць высокія ўзоры культуры, а галоўнае — ПРЫВІЦЬ ГРАМАДСТВУ ГУСТ І ПАТРЭБУ Ё ВЫСОКІМ. Хоць, зрэшты, узоры высокай культуры, як і высокі густ — болей прывілея эліты, а масы задавальняліся культурай ніжэйшага гатунку. Так ва ўсім свеце, так мусіць быць і ў нас. Шмат што ў гэтым сэнсе будзе залежаць ад духоўнай патэнцыі нацыі, якой у беларусаў даволі за стагоддзі назапашана, зберажона ў геннай памяці, не выдаткавана ў суровым жыцці і цярпліва чакае свае магчымасці для выяўлення. І тое суцяшае.

— *Але грамадства мае сталую патрэбу ў маральным апірышчы, не звязаючы на сацыяльныя, гістарычныя катаклізмы. Маральная раўнавага ці то асобнаму чалавеку, ці то людскай супольнасці патрэбна ў любых палітычных варунках. Як думаеце, ці здольна стаць такім апірышчам для нашага грамадства хрысціянства?*

— Хрысціянства, безумоўна, магутная сіла. Але ў дачыненні да сучаснага моманту, я баюся, атэістычны перыяд нашай гісторыі падзейнічаў самым разбуральным чынам. За той час, калі грамадства жыло ў атэістычнай атмасферы, яно выпрацавала ў сабе ўнутраную здольнасць існаваць без хрысціянства, абыходзіцца атэізмам. Гэта вялікае няшчасце... Сёння, я баюся, наўрад ці магчыма такое становішча, пры якім рэлігія зноў заняла б у нашым грамадстве тое месца, якое яна займала да 1917 года.

Мы, аднак, бачым, што заходняе грамадства, якое ніколі не было атэістычным, у якім хрысціянская рэлігія існавала ў нармальных умовах, сёння не надта каб захаплялася хрысціянствам. Яго там прызнаюць, шануюць, але тым не менш ахаладжэнне да хрысціянства назіраецца ва ўсім цывілізаваным свеце.

— Але духоўныя «настыры» ў грамадства ўвесь час знаходзяцца... Старой сістэме служыла вялікая частка інтэлігенцыі, у тым ліку і пісьменнікі. Так, гэта былі «камунізаваныя» людзі, паслугачы Яе Вялікасці Улады, але, здаецца, яны былі і арганічнай часткай народа (прынамсі, выхадцамі з яго); у гэтым сэнсе між народамі і інтэлігенцыяй існавала лучнасць.

З адыходам рэжыму страціла былы ўплыў на духоўнае жыццё заангажаваная савецкай інтэлігенцыя. Тым часам дамінацыю набывае плынь учорашніх дысідэнтаў — і гэта мы назіраем праз сродкі масавай інфармацыі, — якія раней СУПРАЦЬПАСТАЎЛЯЛІ сябе дзяржаве, а цяпер, як бачым, супрацьпастаўляюць сябе ўсяму грамадству. Мільёны людзей, «гомо савецкікусаў», па-іхняму, жывуць быццам няправільна, а вось некалькі соцень «ліберальствующих» інтэлігентаў — правільна. (Тое — найперш расійскі феномен. — Ю. З.) Праз расійскае тэлебачанне не горш за партыйных сакратароў нас выхоўваюць «як жыць» прыехаўшыя з-за мяжы эмігранты, якія, аказваецца, лепш за нас разбіраюцца ў праблемах краіны... Вас часам не бянтэжыць, што ў грамадства з'яўляюцца вось такія новыя «настыры» і «лекары»?

— Перадусім: паміж камунізаванай інтэлігенцыяй і занятым народам ніколі не было і не магло быць ніякай лучнасці.

Народ заўжды жыў клопатам пра сваё зямное, галоднае, турботнае, нярэдка страхавітае жыццё — камуністы-інтэлігенты верай і праўдай служылі вар'яцкім інтарэсам усемагутнай партыі. Зрэшты, ці магло быць інакш, калі ад тае іх стараннасці на ўсе 100 працэнтаў залежалі іх кар'ера, дабрабыт, побыт — ад пыжыкавых шапак да дэпутацкіх чыноў і акадэмічных званняў. Яны і цяпер прадаўжаюць жыць на той, назапашаны ад кампартыі капітал, іншага ў іх проста няма. І наўрад ці будзе: зарабіць у рынкавай сістэме яны не ўмеюць, а прасіць няма ў каго...

Камунізаваная інтэлігенцыя, бадай, самы канфарма-

ваны клас нашага беларускага грамадства. З ёю атрымалася прыкладна тое ж, што здарылася з расійскай інтэлігенцыяй пасля паразы рэвалюцыі 1905 года: яна ўсё жыццё каляся. Наша, беларуская інтэлігенцыя, каляся болей моўчкі — за «грэх» беларусізацыі 20-х гадоў (вядома ж, каб уратавацца і выжыць ва ўмовах сталінскага тэрору). Праўда, тое ўратавала не ўсіх, затое паслужыла добрым урокам жаху, якога ёй хопіць, мабыць, ажно да канца стагоддзя. Ці не з тае прычыны так цяжка ідзе новая «беларусізацыя» з яе плачэўнымі вынікамі? І ці не таму яна (камунізаваная інтэлігенцыя) была такой індывідуальнай да ўсіх сацыяльна-культурных катаклізмаў перабудовы?

А прыезджыя з-за мяжы «лекары»... За мяжой, як і ўсюды, жывуць розныя людзі. У эміграцыі памерлі В. Някрасаў, А. Галіч, жывуць А. Салжаницын, а таксама новыя «вучыцелі» У. Максімаў, А. Зіноўеў, злюмпенізаваны аўтар знакамітага «Эдзічкі» — Э. Лімонаў... Найбольш імкнуча вучыць і прыезджаюць з-за мяжы якраз тыя, хто найменш таго варты.

— *Дарэчы — пра беларускую эміграцыю. На першым Міжнародным кангрэсе беларусістаў у траўні 1991 года вы казалі, што наша эміграцыя можа стаць ашчаднікам нацыянальнай існасці. Ці не перабольшаныя спадзяванні на замежжа?*

— Вядома, беларуская дыяспара таксама розная ў сваіх маральна-палітычных якасцях, але, наколькі я разумею, для нас яна куды даражэйшая за ўсе іншыя дыяспары. Прынамсі, яе самыя сумленныя і актыўныя прадстаўнікі, асабліва за акіянам. Усё ж у часы тутэйшага «бязладдзя і бязмоўя» яны захавалі родную мову, рэшткі нацыянальнай культуры, гістарычную памяць, збераглі хрысціянскую мараль, непадлеглую там бальшавізацыі ды расчалавечанню, і што маглі, рабілі для развіцця культуры. (Адзін Данчык чаго варты! А там яшчэ ёсць Белямук, Кіпель, Запруднік, Шукелойц і іншыя.)

З грузам для нашых чарнобыльскіх небаракаў некалькі разоў прыязджаў айцец Аляксандр Надсан. Варта будзе нагадаць, колькі бруду — вулічнага і псеўданавуковага — было выліта на сіваю галаву гэтага рупліўца са старонак камуністычных выданняў. І завошта, у імя чаго? Мабыць, таму, што патрэбны былі знешнія ворагі, шмат ворагаў, каб, змагаючыся з імі, апраўдаць паразітычнае існаванне антынародных структур КДБ, ВПК, МУС, ГРУ, розных першых адзелаў і тысяч штатных ды самадзейных сексотаў... А цяпер во — прымаем з рук святара прывезеныя з-за мяжы лекі...

— *Зусім нядаўна мы меркавалі, што дастаткова будзе асэнсаваць сталінізм — і больш не застанецца «белых плям» у нашай гісторыі (дакладней — у нашым яе разуменні). Аднак жа, «развянчаўшы» сталінізм, грамадская думка пайшла далей раскопчаць «кар’ер» нашай мінуўшчыны... Усё часцей нанова ўздымаецца тэма Вялікай Айчыннай вайны. Разуменне гэтай вайны, бадай, найдаўжэй заставалася дастаткова адназначным. Цяпер жа гучаць выказванні, што не ўсё так адназначна «гераічна» ў гісторыі партызанскага руху, у дзейнасці мясцовай адміністрацыі з ліку нацыянальна свядомых дзеячаў і інш. Ці можна прагназаваць далейшае развіццё «тэмы вайны» да радыкальнай, ці не палярнай змены ацэнак?*

— Мабыць, сапраўды не ўсё так адназначна. Асабліва што датычыць вайны.

Найперш маральны яе бок, у параўнанні з новай вайной, афганскай. Ужо на першы погляд кідаюцца ў вочы дзівосныя аналогіі і антытэзы, дыялектычная зменлівасць ці адноснасць, здавалася б, абсалютна безадносных ісцін. Тое, што мы прывычаліся лічыць злом, рабілася добром, і наадварот. Звыклыя для нас партызаны, ніколькі не губляючы свае традыцыйнае існасці, у чужой краіне ператварыліся ў загадкавых душманаў, а ненавісныя, да зубоў узброеныя карнікі — у «нашых

славных парней, честно исполняющих свой интернациональный долг». У гэтым сэнсе, мабыць, было б цікава сутыкнуць разам якога-небудзь старога бацьку, беларускага партызана, і яго маладога сына-«афганца» — цікавая, мабыць, атрымалася б размова...

Зразумела, што ў мінулай вялікай вайне засталася шмат «белых плямаў», якія тояць розныя ацэнкі. Але ва ўмовах таталітарызму высветліць усе іх не было магчымасці. І не толькі з прычыны жорсткай цензуры і празмерна абачлівай рэдактуры: таксама і ў сілу абмежаванасці нашага светапогляду. Менавіта той светапогляд абавязваў да пэўнай «кананізацыі» тэмы, пераступіць цераз якую не было дадзена нашым пакаленням. Пэўна, тое зробіць мастакі наступнага веку. Дай ім Бог таго, што не было дадзена нам.

— *Гісторыя паказвае, што ад пачатку (з часоў Рагеды) продкі беларусаў былі асуджаны на выпрабаванні, можна сказаць, у тым наш кон. І сёння, напрыканцы тысячагоддзя, здаецца, што наш народ ужо нічым нельга перамагчы — пасля тае, спрэс крывавае гісторыі, пасля апошніх вайны, пасля Чарнобыля... Народ жыве. Традыцыйна лічыцца, што самы трывалы імунітэт на выжыванне — у яўрэйскага народа. Але па сутнасці беларусы ёсць тая нацыя, якая, жывучы на сваёй зямлі ў якасці пакутнікаў, знайшла сабе апірышча не на грунце і не ў вандраваннях-перасоўваннях, а — ва ўнутранай беларушчыне. МЫ ЗДОЛЕЛІ ЗАХВАЦЬ БЕЛАРУСКАСЦЬ «САМУ ПА САБЕ». Усё часцей пайтараецца думка, што беларусы наступова ператвараюцца ў ЗВЫШНАЦЫЮ, якая можа перайзысці астатнія па трываласці...*

— Во і ў Вас пачулася тое, пра што я толькі сказаў: аптымізм фіналу, абавязковы спадзяванак у заключэнне... Не сумняваючыся ў Вашым сцвярджэнні, я, тым не менш, не адчуваю і вялікай упэўненасці. Верагоднасць выжывання беларускай нацыі ў сучасных умовах вельмі праблематычная. З'явіўся некаторы шанец, але ўсё яшчэ даволі хліпкі: д'ябальскі баланс

добра і зла захоўваецца. Дэкларавалі суверэнiтэт, але абвалiўся згубны эканамiчны крызiс, з'явілася легiтымнасць дзяржаўнай улады, ды здарыўся Чарнобыль... Вiдавочна, што ўсе праблемы — i эканамiчная, i культурная, i моўная — упiраюцца ў самую галоўную праблему: дзяржаўны суверэнiтэт. БУДЗЕ НЕЗАЛЕЖНАЙ БЕЛАРУСЬ — БУДЗЕ ЎСЁ. У ТЫМ ЛІКУ МОВА І КУЛЬТУРА. НЕ БУДЗЕ НЕЗАЛЕЖНАСЦІ — ХУТКА НЕ БУДЗЕ НІЧОГА. Гiсторыя, здаецца, ужо даволi нас у тым пераканала...

Дыялог трэці — вусны

Спакуса танная незалежнасці...

— *Незалежнасць краiны сталюецца ўласнай, незалежнай палiтыкай. Для Беларусi гэтае паняцце пакуль жа больш фантом, чым рэальны чыннiк...*

— Тое, што ў нас няма ўласнай палiтыкi, — самая прыкрая рэч. Тут мы вяртаемся да думкi, што нацыянальная iдэя павiнна апырэджваць масавую свядомасць. Масавая свядомасць i iдэi, за якія варта змагацца, — не адно i тое ж. Масавая свядомасць заўсёды адстае ад iх, i яе мусiць актывiзаваць менавіта нацыянальна-дэмакратычны рух.

— *Але хвалюе надыходзячая змена пакаленняў у адраджэнскiм руху. На змену сённяшнiм iдэалагам i палiтыкам Адраджэння, здаецца (хацелася б памылiцца), няма каму прыйсцi, бо генерацыя 60-70-х гадоў у значнай ступенi пазбайлена нацыянальнай свядомасцi i з-за таго — адраджэнскай матывацыi грамадскiх паводзiн. Прыход новага пакалення можа адыграць фатальную ролю ў далейшым развiццi нацыянальнага руху...*

— Правiльна.

— *I таму, мне здаецца, каб нечага дамагчыся ў пасойванні нацыянальнай iдэi, непазбежны перагiб у сэнсе*

беларускага «нацыяналізму». Што, натуральна, выкліча і выклікае закіды з боку тутэйшых «каспапалітычных» дэмакратай — наконт прававой дыскрымінацыі іншых народнасцей, што жывуць у рэспубліцы.

— Гэта, відаць, непазбежна, таму што кожны аслаблены рух часта звяртаецца да такога радыкалізму, які быў бы непатрэбны, калі б сам рух меў значную сілу. У гэтай сувязі можна яшчэ пачуць сумненні наконт сумяшчэння нацыяналізму і дэмакратыі.

Трэба праясніць гэтыя два тэрміны, бо бывае розны нацыяналізм, гэтаксама як рознай бывае і дэмакратыя. Я разумею гэтую рознасць у меры таго і другога. Нацыяналізм вялікай нацыі непазбежна перараджаецца ў шавінізм і імперыялізм, а нацыяналізм малой нацыі, якім бы ён ні быў, накіраваны перш за ўсё на выжыванне сваёй нацыі сярод іншых.

Калі паглядзець на гісторыю Еўропы, дык мы ўбачым, што ў пэўных гістарычных варунках «нармальны» нацыяналізм выдатна спалучаецца з дэмакратыяй. Дзяржаўнасць краін Заходняе Еўропы так ці інакш заснавана на нацыянальнай ідэі, апроч хіба што Швейцарыі. Астатнія дзяржавы арганізаваліся паводле этнічнага раскладу, і іхні нацыяналізм ажыццяўляецца ў разумнай меры, не пасягаючы на інтарэсы іншых нацый. Чаму Беларусь, з'яўляючыся еўрапейскай дзяржавай, не можа пабудаваць свой лад?

Што датычыць Беларусі, дык тут да «нацыяналістычнай празмернасці» яшчэ вельмі далёка... Беларусь усё-такі ідзе за іншымі нацыямі, перш за ўсё — за прыбалтамі. Гэты «хвасцізм», натуральна, выклікае шмат нараканняў, незадаволенасці з боку радыкалаў, але ён жа дае і пэўныя перавагі, бо засцерагае ад памылак: асноўную рызыку бяруць на сябе першапраходцы, а мы карыстаемся іх вопытам.

Зрэшты, у нас не такая актыўная і апазіцыя нацыянальнаму руху, як у Прыбалтыцы. Там, як Вы помніце, вялася лютая барацьба, антынацыянальныя сілы

выступалі вельмі жорстка — калі рэспублікі Балтыі яшчэ ўваходзілі ў склад Савецкага Саюза. Але гэтая барацьба з цягам часу зменшылася, суціхла. Думаецца, што гэтак жа сітуацыя будзе развівацца і ў нас (тым больш што беларусы складаюць каля 78% насельніцтва рэспублікі, у той час як у Прыбалтыцы карэннага насельніцтва значна меней, каля паловы ад агульнай колькасці жыхароў рэспублік).

Калі Беларусь і надалей будзе існаваць ва ўмовах абсалютнай суверэннасці і ў яе справы не будзе ўмешвацца імперская палітыка Расіі, — працэс дзяржаўнага будаўніцтва ў нас будзе праходзіць, так бы мовіць, у залагоджаным выглядзе.

— *Але ці не перашкодзіць нам наша собская, «унутраная апазіцыя» ўласным жа памкненням да волі і незалежнасці? За часы таталітарызму нацыя адхінулася не толькі ад рэлігіі, але ў значнай ступені (ці не больш) і ад нацыянальнай ідэі...*

— Таму я і лічу нацыяналізм выратавальнай ідэалогіяй на сучасным этапе беларускай гісторыі.

Што датычыць культуры, дык яе нацыянальны пласт вельмі тонкі, ён не так багата быў напрацаваны ў мінулым, а за часы дэнацыяналізацыі зменшыўся яшчэ больш. Ва ўмовах суверэннасці, відавочна, напрацоўка культуры будзе ісці вельмі актыўна, таму што беларусы як этнас далёка не рэалізаваліся. ГАЛОЎНАЕ — КАБ НАМ НЕ ПЕРАШКАДЖАЛІ, бо культура не можа прадуктыўна развівацца, калі льецца кроў і навокал галеча.

Аднак жа першасная роля ў Адраджэнні належыць палітычным пераўтварэнням, перш за ўсё праз іх «нацыяналізм» пасунецца далей, у эканамічную і культурную прастору.

— *Кажучы пра выратавальнасць незалежнасці нацыяналізму і радыкалізму, мы неяк абыходзім пытанне выдаткаў, ПЛАТЫ за свабоду. Вы, Васіль Уладзіміравіч, адзін з нямногіх нацыянальных лідэраў, хто не байца*

прадказваць грамадству цяжкія выпрабаванні на шляху да незалежнасці. Няўжо пакутлівыя выдаткі настолькі непазбежныя?

— Усё значнае патрабуе платы, у тым ліку і незалежнасць. Вы не задумваліся, што незалежнасць Беларусі фактычна падаравалі? Гэта танная незалежнасць...

Мы ведаем з гісторыі, што многія народы за сваю незалежнасць пралілі мора крыві. У нас жа гэта адбылося без асаблівых высілкаў і вялікіх дэбатаў (маю на ўвазе прыняцце Дэкларацыі аб суверэнітэце). Відаць, незалежнасць патрабуе другой цаны, другой платы. Напэўна, і эканамічных выпрабаванняў — самых жорсткіх... Такі стан рэчаў не залежыць ад чыёйсьці злой волі альбо недагляду: тут дзейнічаюць гістарычныя прычыны. Будзе яшчэ шмат тупікоў і пастак... Калі нацыя мае волю да незалежнасці, яна з іх выберацца; калі ж на пачатку дарогі карціць вярнуцца назад, — тады, можа, і не варта было на гэты шлях ступаць...

P.S. На развітанне я запытаўся ў Васіля Уладзіміравіча пра ўзаемаадносінны Творцы і Улады і магчымасць іх прымірэння. У адказ мастак працытаваў горкаўскага героя Саціна: «Человек ценен своим сопротивлением силе жизни» і дадаў, што высока цэніць жыццёвую і творчую пазіцыі французскіх пісьменнікаў-экзістэнцыялістаў Ж.-П. Сартра і А. Камю. «Відаць, творца асуджаны на сталае супрацьстаянне з уладай. Для сумленнага мастака гэта, мабыць, непазбежна...».

І мне, прагнучаму вычарпальнай зразумеласці ў сваім часе і ў сучасніках, стала зразумелым, што апантаная палітычная творчасць — часавы кон мастака, творчая ахвяра дзеля «разводу» палітыкі і літаратуры, вызвалення Таленту з-пад апякунства Уладай...

«МЫ — АПОШНЯ. ЗА НАМІ ЧАРГА...»

Дыялог 1993 года

— Васіль Уладзіміравіч, прамінуў год ад нашае гутаркі ў лютым 1992 года. Тады мы спрабавалі знайсці «аптымістычны зыход» у развіцці беларускага грамадства, якое неспадзявана апынулася ў варунках незалежнасці... Вынікі пошуку аказаліся пераважна песімістычнымі. Як бы Вы сёння, калі абстрагавацца ад «агульнага песімізму», што абумоўлены эканамічным крызісам і да т. п., ацанілі грамадскую вартасць пражытых Беларуссю пайтара года: гэта было сапраўднае набліжэнне да суверэннасці, з непазбежнымі на тым шляху выпрабаваннямі, ці, па большасці, — «гульня ў словы» на фоне выпрабаванняў?

— Як паказаў час, гэта была чысцейшай вады імітацыя, палітычны фарс, якія ні на крок не наблізілі дзяржаву да суверэннасці. Мабыць, для таго набліжэння патрэбны тытанічныя высілкі грамадства, а найперш ягоных дзяржаўных структураў, дзейнасць якіх на справе патанула ў бюракратычнай стыхіі слоў, спрэчак, пустых непатрэбных законаў, што ніхто і не думае ператвараць у жыццё. Быў страчаны час. Наша кіруючая наменклатура на шмат месяцаў затаілася ў чаканні — спярша восені і расійскага з'езда народных дэпутатаў, які меўся рэанімаваць імперыю, пасля — вырашэння найважнейшага для яе пытання аб КПБ. Першая яе доўгачаканка мала што вырашыла, затое другая вызначыла ўсё. Далей можна было не спяшацца:

элементарная логіка падзей, атрымаўшы такі значны палітычны імпульс, сама па сабе здольна прывесці да мэты. Тым болей што дарожка знаёмая, добра пратапаная за семдзесят гадоў камуністычнага панавання, і вяртацца па ёй на ўлюбёныя камуністычныя абсягі — адно задавальненне. Для партыйцаў, наменклатуры, ды і для людзей, згаладнелых без таннай каўбасы і напалоханых «жахлівым» беларускамоўем.

— Паколькі ў нас дыялог, дык дазволю сабе выказаць пэўную «версію» і, аднаведна, пачуць Ваша меркаванне. Мне здаецца, г. зв. гарбачоўская «перабудова», што неспадзявана адбылася ў гісторыю, па сутнасці дала нацыянальным ускрайкам СССР, самой Расіі рэдка, унікальны шанец самастойнага наладжвання дэмакратычнага працэсу, дэкамунізацыі рэспублік. Шанец — пэўным палітычным сілам у рэгіёнах, прычым шанец, які трэба было скарыстоўваць не марудзячы. Амаль пайслюдна так і адбылося: у Прыбалтыцы, ва Украіне, у Расіі (безумоўна, кожны выпадак вымагае агаворак, але справа ў сутнасці). Беларусь жа толькі марудна пайтарала працэсы, што адбываліся ў суседзяў, каб, пэўна, не апынуцца спаміж іх гэткім палітычным рэтраградам (агаворымся, што апазіцыйны рух БНФ нічым не саступаў падобным рухам у бліжнім замежжы, хіба толькі тым, што не прыйшоў да ўлады). Цяпер, калі адпала неабходнасць імітаваць дэмакратызацыю, палітычная сістэма Беларусі, на мой погляд, як бы замкнулася «на сябе», амаль тоесна аднавіўшы тую мадэль кіравання грамадствам, якая існавала да «перабудовы».

Чаму, на Вашу думку, камуністычная традыцыя так трывала — як нідзе, бадай, на абшарах былога СССР — усталявалася менавіта ў Беларусі, захаваўшы выключную здольнасць да самаўзнаўлення?

— Тут уся справа ў недастатковым узроўні нацыянальнай самасвядомасці беларускага грамадства.

У той час як у іншых рэспубліках былога СССР

галоўнаю палітычнай сілай у справе самавызначэння выступілі найперш нацыянальныя сілы, у Беларусі такія сілы з'явіліся запознена, ужо ў ходзе суверэнізацыі, да якой па сутнасці яны не былі гатовы. У нас адсутнічаў нацыянальнасведамы авангард. БНФ утварыўся толькі ў канцы 1988 года, і наменклатура адразу ўцягнула яго ў дробязныя сваркі наконт ягоных жа мэтаў, палітычнага і асабістага іміджу яго лідэраў, усяляк іх дыскрэдытуючы. Шмат часу таксама адабрала бясплённая дыскусія аб мове. Яшчэ і дагэтуль нацыянальная дэмакратыя траціць пэўныя высілкі на доказ аксіяматычных рэчаў накшталт важнасці мовы ў нацыянальнай дзяржаве і шкодзе дзяржаўнага двухмоўя. Герб і сцяг краіны былі неяк прыняты, але цяпер грамадства рызыкуе быць уцягненым у дыскусію аб неабходнасці новага гімна... Ствараецца ўражанне, што антыдэмакратычныя сілы сістэматычна выкідваюць адмысловыя чырвоныя шматкі, каб махаць імі перад нацыянальнай свядомасцю беларусаў, у той час як самі за палітычнымі кулісамі распрацоўваюць дэталёвыя сцэнарыі накшталт рэанімацыі КПБ, што адбываецца раптам і з поўным поспехам... Беларусь была і застаецца камуністычным фарпостам на заходніх рубяжах расійскай імперыі, і ў тым яе гістарычнае няшчасце.

— *Незваротнасць дэкамунізацыі любой краіны залежыць, пэўна, перш за ўсё ад стану духу, пазіцыі інтэлігенцыі (творчай эліты, скажам так на заходні катыл). У свой час, увосень 1989 года, мяне ўразіла борздкасць дэмакратычнага шэсця па краінах Усходняй Еўропы, узнясенне Вацлава Гавэла ў Чэхаславацкіне, хуткае ўз'яднанне Германіі... Акрамя складаных паліталагічных вызначэнняў тых падзей іх можна вызначыць і проста — як вяртанне грамадства да здаровага сэнсу і элементарнай справядлівасці. Спрыяла таму воля — палітычная і духоўная воля найперш — інтэлігенцыі тых краін. Вопыт дэкамунізацыі краін Усходняй і Цэнтральнай Еўропы засведчыў, бадай, ролю*

самой нацыянальнай інтэлігенцыі ў гэтым працэсе — як ролю ініцыятара і рухальніка перайтварэнняў, за якім ідзе, да якога прыслухоўваецца, з каго бярэ прыклад астатняя частка жыхарства.

Зусім не хацеў бы сцвердзіць, што беларуская інтэлігенцыя якаясьці «непаўнавартасная». Наадварот, мне здаецца, што нават тымі сіламі нацыянальнай інтэлігенцыі, якія меліся, калі б яны ў свой час і зайсёдна падтрымалі справу Беларускага Народнага Фронту, — можна было дамагчыся шмат болей ва ўсталяванні дэмакратычнай дзяржаўнасці і нацыянальнай волі ў сферы культуры. Аднак жа чаму, на Вашу думку, належнай падтрымкі краёвай інтэлігенцыі БНФ не атрымаў?

— Уся справа ў тым, што ў таталітарным грамадстве не можа быць не толькі дэмакратычнай, але і колькі-небудзь незалежнай інтэлігенцыі (вядома, у яе агульнапрынятым разуменні). Частка грамадства, якая здабывала свой хлеб не фізічнай, а разумовай ці творчай працай, была цалкам на дзяржаўным утрыманні: пісьменнікі — праз спрэс дзяржаўныя выдавецтвы і выданні, мастакі — сістэму закупу дзяржавай іх твораў; вучоныя ды інжынерна-тэхнічныя кадры, акадэмічныя інстытуты — былі спрэс ангажаваны ВПК, дзе працавалі на ўзбраенне ці на ідэалагічнае забеспячэнне таталітарызму. Усе разам былі з'яднаны ўніверсальнай камуністычнай ідэалогіяй праз членства ў КПСС і яе разгалінаваныя структуры. У гэтай сістэме ім жылося няблага, трэба было толькі заплюшчыць вочы на жыццё народа ды паслухмяна выконваць волю любімай партыі. Для яшчэ болей татальнага ахопу існавала сістэма карных органаў, калі вялізная частка інтэлігенцыі (таксама як рабочага класа, сялянства) надзейна трапіла ў іхнія картатэкі ў якасці «добраахвотных памочнікаў». Вядома, не ўсе тыя «памочнікі» займаліся даносамі і правакацыямі, мабыць, былі і тыя, што не любілі свае «добраахвотнае» справы. Але ўжо ў сілу свайго далучэння да самага сакрэтнага, страш-

нага і таёмнага яны былі надзейна пазбаўлены грамадзянскай волі і ні да якога БНФ далучыцца не маглі і марыць. Адбываўся дзівосны па сваёй фантастычнасці працэс ператварэння грамадзян у камуністычных зомбі, які ў адносінах да нацыянальнай інтэлігенцыі шмат у чым скончыўся паспяхова. Страх як сродак не толькі самазахавання, але і пэўнага дабрабыту вызначыў поўны сервілізм гэтае часткі нацыі, надзейнае служкі таталітарнага рэжыму.

— *Але ў нашай савецкай краіне, здаецца, прайшла перабудова, пэўны час усталёўваліся галоснасць і плюралізм (хай і «зверху»), што даволі прачысцілі «кароткакурсава» мазгі ўсяго грамадства, а тым болей інтэлігенцыі. Апроч таго, ці не пяты год (ад тае восені 1988-га) гаворым пра Адраджэнне, і гаворым вельмі нават патрыятычныя, узнёслыя рэчы... Няўжо ўсё гэта, у сукупнасці ўзятае, ані не магло змяніць сервілісцкае псіхалогіі інтэлігенцыі, не паспрыяе выпрацоўцы яе незалежнай, дэмакратычнай пазіцыі цяпер?*

— Цяпер, ва ўмовах камуністычнай рэстаўрацыі, я думаю, яшчэ болей абсурдна чакаць дэмакратычнай або нацыянальнай актывізацыі беларускай інтэлігенцыі. Найболей таленавітая і сумленная яе частка апынецца ў стане бязвер'я, зойме зручную пазіцыю маўклівай «унутранай эміграцыі», другая ж, што мае нязначныя творчыя здольнасці або толькі імітуе іх, з радасцю кінецца ў абдымкі да КПБ. Тым болей што гэта апошняя вяртаецца з вымушаных вакацый, набраўшыся новае моцы і з заўжды ўласцівай ёй дзелавітасцю. Напэўна ж, яшчэ ў яе нямала прыхаваных у свой час грашовых сродкаў, якімі яна неяк падзеліцца і са сваімі добраахвотнымі памагатымі...

— *У сваіх развагах, бачу, Вы схіляецеся да выказанай раней думкі наконт патрэбы змены пакаленняў — каб пазбавіцца камуністычнай ментальнасці.*

Шлях з камунізму, відаць, ідзе нейкімі этапамі; час ад часу з'яўляюцца людзі, што ўзыходзяць на грамад-

скую трыбуну і імкнучца хоць трошкі перасунуць наперад свядомасць сучаснікаў.

Досыць эфектыўную ролю ў справе разавага «ачалавечання» савецкай сістэмы адыграла пакаленне шасцідзсятнікаў, праз якое цяперашнія палітыкі пераступаюць... Вам, Васіль Уладзіміравіч, бачацца людзі, наступнікі шасцідзсятнікаў, хто ў межах нацыянальных дзяржаў можа ў бліжэйшым часе адыграць падобную «гуманізатарскую» ролю?

— На маю думку, не варта асабліва дакараць шасцідзсятнікаў, як гэта робяць некаторыя маскоўскія дэмакраты. Усё ж менавіта шасцідзсятнікі ў цяжкіх варунках таталітарнай сістэмы неяк уратавалі гонар найперш расійскай дэмакратыі. Цяпер, як вядома, тая дэмакратыя трапіла ў жахлівую крызу, апынулася на мяжы магчымасцяў уласнага існавання і невядома, ці ўратае ад дыскрэдытацыі ўласныя ідэі. Але ўсё ж у гісторыі дэмакратычнага руху застануцца светлыя імёны яе рыцараў, людзей перадавой гуманістычнай думкі, такіх, як Ю. Афанасьеў, А. Бонэр, Ю. Каракін, наш зямляк А. Адамовіч ды некаторыя іншыя. Шкада, іх мала, але, трэба спадзявацца, некалі будзе болей. У тым ліку і ў Беларусі.

— Відаць, акрамя палітычных, ёсць і аб'ектыўныя, абумоўленыя станам і развіццём культуры прычыны нямасавасці адраджэнскага руху беларусаў. Бадай, галоўная з іх — падкаланіяльнае існаванне беларускай культуры ў XX стагоддзі, існаванне ПАД культураю расійскай. Вы неяк заўважылі, што за савецкі час некалькі пакаленняў беларусаў прайшло міма сапраўднай нацыянальнай культуры, ці не большасць здабыткаў якой засталася ў мінулым, было вынесена за межы культурнага жыцця грамадства. Такім чынам, выраслі пакаленні людзей, што навучыліся існаваць па-за культурай.

Адраджэнне ж — не што іншае, як вяртанне да культуры. Як Вы лічыце, разважаючы над прычынамі цяжкасцяў гэтага руху, ці не задужа беларускія рупліўцы

ігнаруюць аб'ектыўны характар перашкодаў на іх шляху? Аб'ектыўны — г. зн. не залежны ад волі, маралі і злаці дабранамерай паасобных людзей альбо суполак...

— Так, шмат якія пакаленні беларусаў выхоўваліся ў сферы расійскай культуры, што, як і кожная нацыянальная культура, вядома, мае свае значныя і нават вялікія здабыткі. Увогуле, гэта было б і няблага, асабліва калі ўлічыць, што ў тых умовах менавіта праз расійскую мову і культуру ў значнай меры ішло далучэнне беларусаў да здабыткаў сусветнай культуры. Але тут ёсць і пэўная нелагічнасць: з таго працэсу была найперш выключана свая, нацыянальная культура, якой належала стаць грунтам, падмуркам усяго грамадскага працэсу — як і ў кожным цывілізаваным грамадстве. Нармальны працэс культурнага развіцця павінны быў выглядаць так: спярша ў самым поўным аб'ёме — уласная культура, затым іншыя — расійская, нямецкая, польская, ангельская — чым болей, тым лепш, наколькі хапае да таго здольнасцяў грамадства ці асобнага яго члена. Таго, аднак, не адбылося. Або адбылося зусім інакш — аднабакова, ненармальна, што садзейнічала ўтварэнню асаблівага, мутантнага генатыпу, маргінальнага ў культурных адносінах, няздольнага да ўспрыняцця сучаснай гуманістычнай культуры наогул.

Нашыя палітычныя партыі (найперш, вядома, БНФ) з самага пачатку свае дзейнасці паставілі задачу культурнага адраджэння нацыі. Вядома, задачу высакародную, але і надта праблематычную ўжо хоць бы з тае прычыны, што ажыццяўлялася яна не на зусім прыдатным для таго матэрыяле. Не падмацаваная нацыянальнай самасвядомасцю народа, яна ўжо ў пачатку абяцала марудна і безвынікова сканаць. Відавочна, палітычныя прыярытэты некаторых дэмакратычных партый былі вызначаны неабачліва, а сілы для іх ажыццяўлення аказаліся абмежаванымі. Зноў жа, відаць, не была ўлічана мера супраціву антынацыянальных сілаў, іх шматга-

довая спрактыкаванасць у барацьбе з нацыянальным. Так, каб перамагчы ў вялікім, яны пайшлі на ўступкі ў меншым, дазволіўшы прыняць хоць бы рэлятывісцкі закон аб мовах, добра ведаючы, што выконвацца ён не будзе. Цяпер яны навязваюць нацыі абсурдную дыскусію аб двухмоўі. Вядома, у аснове таго абсурду ляжыць пэўны разлік. Нацыянальнасведомая частка грамадства наўна кідаецца ў спрэчку наконт перавагаў дзвюх граматык — Тарашкевічавай і наркамаўкі, дыскутуючы аб разыходжанні ў трактоўцы мяккасці падвоеных зычных, а ў той час камуністычныя ўлады прыбіраюць пад сваю апеку ўвесь друк, маючы на мэце канчаткова ўсталяваць расійскае аднамоўе. Прапагандысцкім прыкрыццём тае акцыі займаюцца сацыялагічныя інстытуты і агенцтвы, што сядзяць на ўтрыманні ўрада і ў любы момант з высмактанымі з пальцаў лічбамі могуць даказаць, што беларусы — супраць беларускай мовы, а КПБ — самая папулярная сярод іх партыя...

— Хуткасьці, яб сказаў, татальнасць камуністычнай рэстаўрацыі могуць сведчыць толькі пра адно — што пяць гадоў, патрачаных на перабудову, спробы эканамічных і палітычных рэформ, не змянілі духу дзяржавы. Мадэль кіравання дзяржавай застаецца ранейшай, этакратычнай, дух дзяржавы — камуністычным. Але наперадзе ў Беларусі новыя выбары ў парламент і выбары прэзідэнта. Якой, на Вашу думку, павінна быць палітычная тактыка нацыянальна-дэмакратычных сілаў на бліжэйшую перспектыву, каб — ва ўмовах апатыі грамадства — утрымаць ужо здабытыя пазіцыі?

— Тактыка можа быць толькі адна — аб'яднанне ўсіх дэмакратычных сілаў у адзіны блок. Бо антыдэмакратычныя сілы — КПБ, ПКБ, іншыя групы, што да іх прымыкаюць, — актыўна гуртуюцца. Гэта вымагае эфектыўнага процідзеяння з боку сілаў дэмакратычных.

— Разважваючы над Вашай творчасцю, прыходзіш да думкі, што аўтар твора, у якім вымаляваны псіхалагічныя тыпы беларусаў XX стагоддзя — Пятрок і Сцепаніда са «Знака бяды», — павінен пайсці рэтраспектыўным шляхам, у даўнейшую гісторыю, з якое вырастаюць гэтыя тыпы. НЕШТА ж павінна было так абязволіць беларускіх мужчын, зламаць іх волю да змагання за вольнае жыццё, і, адпаведна, знешчаслівіць жанчын, чья доля пад чужынцамі была асабліва гартнай... (Між іншым, скоро спайняецца два стагоддзі падкаланіяльнага існавання Беларусі, калі браць за адлік 1795 год — год трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай.) Ваш мастакоўскі «магістрал», Васіль Уладзіміравіч, ці не скіроўваецца туды, у гісторыю сярэднявечча?

— На жаль ці на шчасце, я не планую сваёй творчасці, якая ў мяне мае хутчэй імпульсіўны характар. Усё ж гісторыя — не мая парафія, тут я не валодаю патрэбнымі сродкамі і таму не бяруся за справу, у якой не ўпэўнены.

— У першым нумары часопіса «Польмя» за гэты год чытач пазнаёміўся з Вашай новай ваеннай апавесцю «Сцюжа», пад якой пазначаны даты «1969; 1991». Ці азначае гэта, што пісьменнік яшчэ мае рахунак з вайной і не да канца яго сплаціў?

— А гэта вельмі проста. «Сцюжу» я пачаў менавіта ў 1969 годзе, дапісаў да паловы і кінуў, зразумеўшы, што надрукаваць яе будзе немагчыма. А калі і надрукуеш, дык не парадуюся. Дапісаў яе ў 1991 годзе.

— Паколькі гутарым мы ў час падрыхтоўкі святкавання ўгодкаў Беларускай Народнай Рэспублікі, у якой Вы ўдзельнічаеце як сябра аргкамітэта святкавання, дык, на Вашу думку, наколькі істотна на палітычную свядомасць беларусаў можа паўплываць гэтая дата — на сутнасці, эпізод у віры падзей 1917—1921 гадоў?

— Так, гэта эпізод у нашай гісторыі, але эпізод вельмі важны. Можа, без таго эпізоду не было б і падзеі 1991 года, не ўваскрэсла б сама надзея на якую-небудзь

дзяржаўнасць. Абвяшчэнне БНР у 1918 годзе само па сабе было актам болей сімвалічным, бо за ім не паследавала якіх-небудзь грамадскіх пераўтварэнняў. Але гэты акт увасобіў у сабе нацыянальна-дэмакратычны патэнцыял беларусаў, рэанімаваў важнейшую ідэю і заклаў падмурак. Нягледзячы на пэўныя няўдачы ў будучым, ідэя жыла, а значыць, была жывая і надзея на яе адраджэнне. Яна жыве і цяпер, даючы моцы новым пакаленням беларусаў стрываць усё і дамагчыся жадамага. Таго, што ўжо дамагліся ўсе народы Еўропы. Мы — апошнія. За намі чарга...

ЛІТАРАТУРА НА КРАЁЧКУ ЧАСУ

5 мая 1993 года ў Палацы культуры чыгуначнікаў у Мінску Беларускай ПЭН-цэнтр наладзіў вечар-сустрэчу з Васілём Быкавым. Фактычна, адбылася звыклая сустрэча чытачоў з пісьменнікам, на якой той адказваў на пытанні прыхільнікаў сваёй творчасці, што паступалі ў пісьмовай форме і праз мікрафоны з залы (нешта накшталт колішніх астанкінскіх сустрэч), разважаў пра жыццё ўвогуле, дзяліўся сваімі поглядамі на стан і лёс літаратуры і мастацтва ў сучасных варунках.

«Як на споведзь...» — значылася ў запрашэнні ПЭН-цэнтра на гэты вечар. І сапраўды, Быкаў адказваў на пытанні, гаварыў канкрэтна, сцісла, але ёмка і шчыра. Хоць, падкрэслім, пытанні на асабістую тэму «праходзілі» вельмі цяжка, пакуль зала ўрэшце не зразумела, што сваёй персонай пісьменнік апякуецца найменш. І, дарэчы, ён сам напачатку паўшчуваў вядучага вечара, прэзідэнта Беларускага ПЭН-цэнтра народнага паэта Беларусі Рыгора Барадуліна за празмерную гіпербалізацыю «апостальскай постаці» пісьменніка...

Пра што гаварыў Быкаў? Роскід пытанняў да пісьменніка быў самы шырокі (відаць, з-за разнастайнасці аўдыторыі — вучні, студэнты, навукоўцы, пенсіянеры і г. д.): ад «Якія сны вам сняцца найчасцей?» да — «Ці былі калі камуністам і ці захавалі партыйны білет?»...

Адступаючы ад канкрэтных пытанняў, у рэмарках, пісьменнік выказаўся, між іншым, у абарону пісь-

менніцкай свабоды і грамадзянскай годнасці С. Алексіевіч; высока ацаніў чалавечыя якасці З. Пазыняка; рэзка негатыўна выказаўся наконт «пэўнай пазіцыі» Беларускага тэлебачання...

Але ўсе-такі галоўнае, на маю думку, было на сустрэчы іншае: за апошнія колькі гадоў гэта адна з ПІСЬМЕННІЦКІХ сустрэч Быкава з грамадскасцю. Ён і сам гэта адзначыў, падкрэсліўшы, што выказваецца іменна як прыватная асоба, як мастак, літаратар, а не палітычны дзеяч. Чаго-чаго, а палітыкі ў Быкава апошнім часам не бракавала... І вось — як быццам нешта добра знаёмае, прыемнае, але прызабытае... — пісьменнік гаворыць не пра палітыку і «тых з гэтымі», а — пра ЖЫЦЦЁ ЎВОГУЛЕ, пра Яе Вялікасць Літаратуру, пра магчымасць мастацкага ўвасаблення нашага часу. Ды каб звярнуцца з такім словам да людства, пісьменнік зараз мусіць — што нечувана ў гісторыі беларускай літаратуры! — АПЛАЦІЦЬ гэткую магчымасць: дзякуй, дапамагла сродкамі ПЭН-цэнтра вядомая наша фірма «Дайнова»... Але ж ссумаваўся чытач, літаратурна-мастацкая грамадскасць па такіх сустрэчах — гэта відавочна: у зале можна было бачыць скрозь работнікаў Інстытута літаратуры, выдавецтваў, рэдакцый, пісьменнікаў. Усё-такі адной палітыкай не жывы чалавек; мастацтва ў шырокім сэнсе, у тым ліку і самасвядомасць мастацтва і мастака, — застаецца духоўным апірышчам і выратавальнікам любога грамадства — і таталітарнага, і посттаталітарнага, і наогул... Быкаў у заключэнні і выказаў пажаданне чытачам не губляць сувязі з мастацтвам, нягледзячы ні на якія катаклізмы часу, заставацца вернымі высокай літаратуры. «Усё-такі цяперашні крызіс рана ці позна мінецца, і з новай сілаю ўзнікне патрэба высокага, духоўнага...».

Бласлаўленыя словы! А мы зазначым, што пакуль у грамадства, у Беларусі ёсць такія мастакі, што дбаюць пра непарыўнасць людскай духоўнасці, звязваюць

духоўнасць учарашнюю і будучую ў адно, — такое грамадства цалкам яшчэ не безнадзейнае...

Такім чынам — што гаварыў Васіль Быкаў:

Пра логіку гісторыі, лёс культуры і долю чалавека (З уступнага слова)

— У любой сістэме, ці то капіталістычнай, ці то сацыялістычнай, — заўсёды знойдзецца нейкі бок, які не на карысць гэтай нацыі. Культура ў гэтыя гады перабудовы, у час звароту на натуральны эканамічны і палітычны шлях, якім ідзе ўвесь свет, — наша нацыянальная культура апынулася ў становішчы страшэнна цяжкім. Тут можа суцяшаць хіба той факт, што ў цяжкім становішчы апынулася ўсё грамадства. І ў тым ёсць віна ўсяго грамадства. Цяпер ужо абсалютна відавочна, што ў тым, што адбылося, не вінаваты ні Гарбачоў, ні Віскулі, ні сучаснае кіраўніцтва, — вінаваты пэўны выбар, зроблены не намі, зроблены ў 1917 годзе. У 1917 годзе наша грамадства звярнула з магістральнага шляху грамадскага развіцця некуды ўбок і праз вялікія намаганні, праз кроў і ахвяры ўрэшце ўперлася ў тупік. Цяпер выйсці з гэтага тупіка шчаслівым шляхам, відаць, не ўдасца, гэта пэўна: усім нацыям, якія маюць дачыненне да «Вялікага Кастрычніка», трэба прынесці нейкія ахвяры. Што мы і робім.

Мы можам выказаць прэтэнзіі да сучаснага кіраўніцтва, да тых, хто цяпер жыве, — але з тых, хто цяпер жыве, не вінаваты ніхто. Важна зразумець, што шлях быў памылковы, што ішлі мы не туды, што развіццё ішло абсалютна антычалавечым чынам і трэба выбірацца... Як выбірацца — гэта ўжо іншая справа. Хочацца, канешне, выбірацца, не вяртаючыся назад,

нейкім чынам пераскочыць у іншы цягнік. Але, відаць, гэта не выйдзе.

Мы бачым разбурэнне культуры, духоўнасці, не кажучы ўжо пра эканоміку, якая не можа існаваць і не будзе існаваць — і наўрад ці яе можна паправіць нейкімі папраўкамі, кампрэсамі, доларавымі ін'екцыямі. Відаць, нічога не выйдзе. Тая эканоміка, што паказала сваю непаўнавагаснасць, павінна разбурыцца, і яна бурыцца, нягледзячы ні на якія захады. І толькі пасля яе разбурэння пачне прарастаць новая... Тая эканоміка, што існуе на Захадзе, можа даць чалавеку шмат што, калі не ўсё. Ну, усё, відаць, ні адно грамадства і ні адзін лад ніколі чалавеку не дадуць. Так ужо заведзена: чалавек застаецца нейкім чынам адзін на адзін з жыццём і — будзе цяпець...

А што культура? Мы стаім на тым, што культура павінна мець нацыянальную форму. Але ў сучасных варунках нацыянальная самабытнасць культуры з'яўляецца і яе моцным, і слабым месцам. Моцным у тым сэнсе, што гэта спрадвечнае; нацыянальнае, між іншым, гэта не тое, што дазволена або ўведзена дэкрэтам. Гэта, па-першае, біялагічнае, унаследаванае ад прыроды, дадзенае Богам... Тут не трэба, як гэта часам бывае, папракаць, што ў адных яно ў большай меры праяўляецца, у іншых — у меншай. Гэта ўжо як каму дадзена. Але гэта натуральнае пачуццё, такое самае, як пачуццё мацярынства, іншыя сакраментальныя пачуцці, закладзеныя ў чалавеку генетычным шляхам.

Адзіны спадзяванак цяпер — на тое, што нацыянальная культура неяк вытрымае, дзякуючы перш за ўсё свайму нацыянальнаму менталітэту. У беларусаў ёсць вопыт. Усё-такі, не маючы сваёй дзяржаўнасці на працягу стагоддзяў, намаганнямі мноства пакаленняў, і перш за ўсё апосталаў сваіх, беларусы захавалі сваю нацыянальную культуру. Былі перыяды, калі яна амаль зусім знікала. І тым не менш яна засталася. І таму, нават у сучасных умовах, у канцы XX стагоддзя, мы ўсё-

такі думаем, што яна яшчэ затрымаецца на нейкім краёчку і адновіць свой натуральны працэс адраджэння і росквіту...

Пра літаратуру і палітыку

(Пытанне: «О чём болит душа?»)

— Душа ў пісьменніка баліць тым, чым і ў кожнага чалавека. Іншая справа, як літаратуры адносіцца да прыроды грамадства.

Цяпер, пасля празмернай ідэалагізацыі мастацтва і наогул культуры, што адбывалася на працягу многіх гадоў, наступіла іншая пара — дэідэалагізацыі. Мы слухаем па радыё і тэлебачанні, чытаем у газетах выступленні даволі разумных людзей, якія ўгаворваюць пісьменнікаў адысці ад палітыкі, перайсці на вечныя тэмы, на характэрнае прыроды, якая яшчэ захавалася, — на ўсё тое, што не звязана з палітыкай, з жыццём грамадства. Чытаць такія рэчы мне заўсёды сумна. Сумна, бо гэта — не для нашай літаратуры. Можа быць, на Захадзе, дзе сацыяльныя канфлікты невялікія, дзе чалавек дасягнуў многага — ну, калі не цалкам шчаслівага, дык хоць бы забяспечанага жыцця, — там палітызаваная літаратура патрэбна, можа быць, у меншай меры. Там літаратура можа дазволіць сабе захапляцца нейкімі драбніцамі жыцця, але каб у нас... Літаратура народа, які на працягу стагоддзяў вымушаны весці вольнае трагічнае жыццё, — як можа наша літаратура, мастацтва, культура — абстрагавацца ад гэтага пакутнага, трагічнага жыцця? Нават каб яна таго хацела, каб ставіла перад сабой такія мэты, — яны былі б немагчымымі для ажыццяўлення. **ЖЫЦЦЁ БУДЗЕ ЎМЕШВАЦЦА**, будзе ўладарна патрабаваць удзелу пісьменніка, мастака наогул — у грамадскім жыцці. Вядомыя радкі Някрасава з'яўляюцца ў гэтым сэнсе запаветам для пісьменніка. А ў выяўленчым мастацтве — як

бы ні квітнела яно, выбраўшыся на свабоду,— усё-такі рэалістычнае мастацтва, перасоўнікі, для свайго часу і для гісторыі значаць куды як многа. І нашаму мастацтву самавыражэння, я думаю, далёка да гэтага...

А болі ўсё тыя ж, тыя самыя. І калі ўсё адбаліць — цяжка сказаць.

Пра талент і грамадзянскую пазіцыю

(Пытанне: «Як суаднесці талент з грамадзянскай дзейнасцю пісьменніка?»)

— Апроч таленту ёсць яшчэ і маё грамадзянскае сэрца. Калі я бачу, што ў жыцці адбываецца несправядлівасць, ці магу я абысціся толькі літаратурнымі здольнасцямі, без палітычных памкненняў?

Талент — вельмі важна для гісторыі мастацтва, але для мяне суб'ектыўна грамадзянская каштоўнасць чалавека пераўзыходзіць яго мастацкую каштоўнасць. Я гатовы дараваць пэўныя слабінны мастацка-літаратурнага сэнсу пісьменніку, калі ён праяўляецца як грамадзянін, як асоба, якая патрэбна нацыі ў грамадзянскім сэнсе. І наадварот, я не магу дараваць таленту, калі яго грамадзянская пазіцыя служыць рэакцыі і калі яна накіравана супраць грамадства і нацыі.

Пра мастацтва як выказнік часу

(Пытанне: «Чаму сённяшняе мастацтва, літаратура як бы адстаюць ад жыцця?»)

— У савецкім мастацтве мастацкае слова значыла вельмі шмат, не таму, што было настолькі самацэнным для грамадства, а таму, што іншага маральнага выказніка ў нашым грамадстве не было. Літаратура і іншыя віды мастацтва былі адзіным, рэгламентаваным, няўдалым у

многіх сэнсах маральным выказнікам. Гэтаму мастацтву не ўдалося зрабіць усё так, як хацелася. Але цяпер, калі вярнуцца назад і ацаніць тое мастацтва, то мы павінны проста зняць шапку перад гэтым мастацтвам, перад яго лепшымі творамі... Цяпер часы змяніліся. Рэнамэ мастацтва апускаецца ўсё ніжэй. Я баюся, калі зірнуць на заходняе грамадства, добраўпарадкаванае, дзе мастацтву такая роля, як у нас, ніколі не належала, то ўсё-такі хацелася б, каб наша мастацтва, наша літаратура нейкім чынам прадаўжалі свае традыцыі і ў новых умовах...

Вы бачыце, што цяпер мастацтва і літаратура быццам спыніліся на нейкім раздарожжы. Гэта адносіцца не толькі да нашай беларускай літаратуры. Гэта адносіцца да ўсёй літаратуры посткамуністычнага грамадства. Чаму так адбылося — я не магу вам адказаць. Прычыны тут, відаць, вельмі складаныя, унутраныя, тым не менш, гэта так. Гэта мы бачым на прыкладзе самай актыўнай расійскай літаратуры, нават на прыкладзе прыбалтыйскіх літаратур.

Відаць, тое, што адбылося, адбылося надта нечакана... Усё-такі мастацтва ў пэўнай ступені тугадум, і яно нешта зразумее толькі праз пэўны час. А тое, што яно зразумее і асэнсуе і што з'явіцца вельмі значныя, шэкспіраўскага маштабу творы пра наш час, — гэта безумоўна, таму што такія страсці для мастацтва не могуць быць згублены, яны будуць рэалізаваныя; яны абавязкова будуць у нейкай форме субліміраваныя.

Пра беларускую літаратуру

(Пытанне: «Як бы Вы ацанілі сучасны стан беларускай літаратуры; ці не зніжае крытыка — сваёй завышанай, неадэкватнай ацэнкай — узровень беларускай літаратуры?»)

— Літаратура і мастацтва наогул — такая справа, дзе нейкай адэкватнасці альбо нават аб'ектыўнасці да-

сягнуць вельмі цяжка. Гэта, можа быць, немагчыма, бо ўсё-такі ацэнкай твора займаецца пэўная асоба — крытык.

Калі мець на ўвазе той гістарычны перыяд, які прайшло грамадства, дык уся культура таго грамадства падлягае пераацэнцы. І гэта цяпер робіцца. Таму што, сапраўды, толькі цяпер, можа, з'явілася магчымасць да нейкага новага прачытання. Гэта не значыць, што ўсе ацэнкі ранейшых крытыкаў былі несправядлівыя. Многа было справядлівага. Але былі і нейкія аднабаковасці; я думаю, што час усё ацэніць як трэба і расставіць усе кропкі...

У беларускай літаратуры ёсць вельмі здольныя, таленавітыя аўтары, можа, толькі не ўсе ацэнены так, як належыць.

Пра дэтэктывы

(Пытанне: «Вас не хвалюе, што большасць людзей чытае дэтэктывы і фантастыку?»)

— Большасць чытае дэтэктывы? Я вам скажу, што яшчэ больш людзей ёсць улетку агуркі ці п'е гарэлку...

Дэтэктываў, фантастыкі, эратычнай і г. д. літаратуры баяцца не трэба. Няхай, калі ёсць пакупнікі, выдаўцы, калі яна дае прыбытак, — няхай. Але паралельна з гэтым будзе існаваць і высокая літаратура. Дэтэктывы і фантастыка — гэта літаратура не тое што другога, а — такая, якая яна ў нас ёсць, — гэта нават не літаратура... А тым не менш харошыя творы ў нас былі, ёсць, іх будуць пісаць. Чатыры сотні пісьменнікаў Беларусі абсалютна не патрэбны. Не патрэбна 400 раманаў за пяцігодку. Для таго, каб нацыя адчувала сябе нармальна, каб яна нармальна развівала сваю духоўнасць, патрэбна зусім не шмат добрых кніжак у год, але гэта сапраўды павінны быць вялікія кнігі.

Пра маладых

(Пытанне: «Вашыя спадзяванні на моладзь, на яе здольнасць адрадзіць нацыю?»)

— Чалавек сталага ўзросту вельмі рызыкуе, калі выносіць нейкія ацэнкі моладзі: яны заўсёды будуць несправядлівыя. З антычных часоў моладзь прынята было лаяць, што яна «не такая», што яна кепская... Тым не менш чалавецтва развіваецца ў бок прагрэсу, значыць, кожнае новае пакаленне ў чымсьці, відаць, лепшае за папярэднія, хоць тут магчымы розныя зігзагі, розныя пад'ёмы і спады...

Адраджэнне — увогуле справа моладзі, а не пенсіянераў. І ўдзельнічаць у ім, як і карыстацца плёнам культурнага адраджэння, — найперш моладзі. Пакуль жа яна ўдзельнічае ў гэтай справе, на мой погляд, не з такім вялікім імпэтам, як хацелася б.

Калі параўнаць літаратурны ўзровень сучасных маладых літаратараў з тым, які быў, калі мы ўваходзілі ў літаратуру, то, трэба сказаць, гэта больш здольныя людзі. Іншая справа, як будзе праходзіць далей іх развіццё, але яны падаюць надзеі...

Раздзел II.

ПОПЕЛ РАСЧАРАВАННЯ, ДЫЯМЕНТ НАДЗЕІ

Дыялогі 1995 года

Чарговыя гутаркі з Васілём Быкавым адбыліся ў траўні-чэрвені 1995 года і, несумненна, найперш былі абумоўлены часам, што перажывала тады Беларусь. А час той вызначаўся многімі змрочна і нават роспачна: 14 траўня прайшоў рэспубліканскі рэфэрэндум, ініцыяваны прэзідэнтам, на каторы сярод іншых было вынесена і пытанне аб мове: ці мець расійскай мове роўны статус з беларускай (г. зн. дзяржаўны статус)? Большасць адсоткаў выбаршчыкаў ад тых, што ўзялі ўдзел у галасаванні, выказалася станоўча па тым пытанні... Як і наконт эканамічнай інтэграцыі з Расіяй, і змене нацыянальнай (!) сімволікі на новыя, насамрэч — старыя, трохі падпраўленыя сімвалы савецкай Беларусі... Так ці інакш, у грамадскім жыцці адбыўся чарговы крок назад: ад няпэўнай, няўстойлівай, вельмі абмежаванай паслясавецкай дэмакратыі (“дэмакратыі пачаткоўцаў” — узгадаем быкаўскае вызначэнне ў лютым 1992 года) да сумніўных каштоўнасцяў і сэнсаў існавання — як паасобных людзей, так і нацыі ў цэлым. Сама хада гісторыі засведчыла слушнасць слоў, сказаных Васілём Уладзіміравічам у той першай гутарцы: “Будзе яшчэ шмат тупікоў і пастак... Калі нацыя мае волю да незалежнасці, яна з іх выберацца;

калі ж на пачатку дарогі карціць вярнуцца назад, — тады, можа, і не варта было на гэты шлях ступаць...”.

Натуральна ж, для тых рупліўцаў, хто апошнія гады жыў высакароднай ідэяй беларускага Адраджэння, марыў аб дэмакратычнай прышласці Беларусі, — надышлі далёка не светлыя часы, таму што якраз гэтымі людзьмі найбольш выразна адчулася пагроза таго, што вуснамі Быкава ў траўні 1995 года было выказана так: “...Наш гістарычны час стане змарнаваны. І мы зноў апынемся ззаду за ўсімі. І бяднейшыя за ўсіх...”. Што да палітычнага сэнсу падзей, то ён падрабязна выкладзены ў гэтых гутарках. Адзначу толькі, што ўлетку 1995 года грамадства Беларусі зноў — як увосень 1991-га, — апынулася ў стане крызісу, толькі тады, пасля жніўнянскага путчу ў Маскве, той крызіс меў абнадзейныя наступствы — прававую забарону дзейнасці КПСС-КПБ; прыняцце ў якасці дзяржаўных сімвалаў бел-чырвона-белага сцяга і герба “Пагоня”; увогуле спадзеў на дэмакратычныя пераўтварэнні; улетку ж 1995-га усё адбылося з дакладнасцю наадварот: скасаванне нацыянальнай сімволікі, поспех адноўленай партыі камуністаў на парламенцкіх выбарах, грубы наступ мадэрнізаванай таталітарнай дзяржавы на парасткі дэмакратызацыі — свабоду слова найперш. Такім чынам, гістарычнае кола ў Беларусі як бы замкнула свой круг, ураўнаважыўшы веру і паняверку, спадзяванні і расчараванні, апантанасць і скепсіс... Экзістэнцыяльны крызіс — інакш і не вызначыш тую пару 1995-га. І як заўжды на зломе экзістэнцыяльнага часу, зноў актуальным стаўся дыялог, словы, што нараджаюцца на сутычы дзвюх свядомасцей — журналісцкай і пісьменніцкай. У рабочым кабінце Васіля Быкава мы правялі значна болей часу, чым узімку 1992-га.

Чэрвень 1995.

Ю. З.

Лёс краін Усходняй Еўропы: «Нацыяналізм як неабходная перадумова дэмакратыі»

— Падзеі, што адбываюцца цяпер у Беларусі, прадказваліся даўно, яшчэ да адстаўкі С. Шушкевіча. Гучала нямала папярэджанняў у бок дэмакратычных сілаў аб рэальнай магчымасці наступу сіл камуністычнага рэваншу. Ды, аднак жа, сцвердзіўся самы кепскі з усіх магчымых варыянтаў — горшага і нельга было чакаць. Сёння шмат закідаў на адрас “хворага грамадства”, “цынічнага прэзідэнта”, “расійскіх спецслужбаў” і да т. п. — з боку БНФ, патрыётаў і ўсіх пераможаных. Аднак жа, калі ўзвясць інтэлектуальны патэнцыял таго ж БНФ, сябрам Сойму каторага Вы з’яўляецеся, Грамады і іншых дэмакратычных групавак, дык міжволі задаеш сабе пытанне: як жа гэтыя разумныя людзі далі сябе абдурыць палітыканам ад палітыкі? Вашыя прэтэнзіі да дэмакратычнага руху ў сувязі з паразай нацыянальных сілаў (прынамсі, на сённяшні дзень)?

— Прэтэнзіі, так бы мовіць, класічныя — тыя, што, бадай, спрадвеку прынята адрасаваць дэмакратам: чаму не аб’ядналіся? Але, мабыць, таксама спрадвеку дэмакратыя слухае такія папрокі, але не толькі не аб’ядноўваецца, а няспынна раз’ядноўваецца. Заўдзжы і ўсюды. Мабыць, такая ўжо прырода, метафізіка гэтае плыні. У процівагу яе антыподам, якія таксама заўсёды і ўсюды — але аб’ядноўваюцца, зрастаюцца, ператвараюцца ў адно. Як цяпер чырвоныя з карычневымі. Пяцьдзесят гадоў таму яны з крывёю біліся на палёх Еўропы, а цяпер скрозь хаўрусуюцца, утвараючы новы, дзівосны палітычны арганізм, яшчэ больш цынічны, чым камуністы і фашысты паасобку.

Нашыя палітыканы ад тутэйшай палітыкі нікога не абдурылі, як Вы кажаце. Іхнія “дурыкі” былі відаць з самага пачатку. Яны проста вырвалі ўладу ў гэтых

жа палітыкаў, якія гэтай уладай традыцыйна валодалі. Але новыя — больш цынічныя, нахрапістыя, яны расшуча выкарысталі сілу, у тым ліку і тую, што ходзіць у бронекамізэльках і чорных масках. Абдурылі яны хіба народ, які па сваёй спрадвечнай наўнасці падумаў, што гэтыя — не такія, не ранейшыя, што яны хоць што-небудзь зрабяць для паратунку Беларусі. А яны і не думалі нічога рабіць, апроч бязмежнага ўмацавання бязмежнай улады. І тое зразумела: хто мае ўладу, той мае сілу, а хто мае сілу, таму непатрэбна нікая праўда.

— *Даруйце, але ж у народа, па-першае, была рэальная магчымасць выбраць не камуністаў; па-другое, ці ж не ведае гэты народ, што такое камунізм і якія выгады “найлепшага ў свеце грамадства”? Ведае цудоўна. Ды аднак жа выбірае “ранейшых”. У чым сакрэт такога парадоксу?*

— Што да выбараў, дык я лічу, што выбары ў нас не свабодныя. Выбары сфальсіфікаваныя ад пачатку да канца. Чаму? З тых кандыдатаў, якія ўжо сталі дэпутатамі, ладная частка належыць да гэтак званых “людзей прэзідэнта”. Гэта ягоньня маладыя ваўкі, эліта. Чаму раптам яны прайшлі з першага разу, у той час як знаньня палітыкі, — ужо не кажучы пра З. Пазьняка, — Шушкевіч, які зусім не радыкал, Карпенка, згоднік ва ўсіх сэнсах, яшчэ некаторыя, — чаму яны прайгралі? Яны не прайшлі, за іх не галасавалі, а за якіх-небудзь Лябедзьку ці Кучынскага, іншых, чые прозвышчы і не прыгадаеш, — прагаласавалі. У чым тут рэч? Рэч у фальсіфікацыі. Выбарчыя камісіі зрабілі пэўныя намаганні, самыя розныя — якія, мы ніколі не даведаемся, таму што гэта абсалютна закрытая для публікі і журналістаў справа. Яны робяць гэтую “хімію” ў падполлі. І яны зрабілі так, што гэтыя людзі прайшлі... Таму што яны ведаюць, на чым баку сіла і каму трэба служыць. Ніхто не будзе выкрыты. Ніхто не будзе абвінавачаны ў фальсіфікацыі, як гэта было на мінулых выбарах. Прэзідэнт жа даў зразумець, і неаднойчы, што гэта трэба зрабіць. Мясцовыя

“вертыкальныя дыктатары” дзеля гэтага стварылі з дапамогай спецслужбаў выбарчыя камісіі са сваіх людзей. І таму адтуль нічога не выйдзе. А назіральнікі, на якіх былі спадзяванні, назіралі проста выбары, сам працэс галасавання. А вось што адбывалася пасля выбараў — гэтага не ведае ніхто. І ніколі гэта не будзе вядома. Ніякіх дакументаў у гэтым сэнсе нікому не дадуць, а калі дадуць, дык яны будуць сфальсіфікаваныя, таму што дзе гарантыя таго, што выбарчыя камісіі не мелі запасу свабодных бюлетэняў, якімі яны маглі распарадзіцца як заўгодна: замяніць, падмяніць, выкрэсліць пэўныя прозвішчы? Таму я лічу, што дэмакратычных і свабодных выбараў у нас не было, — як у мінулым, так і цяпер. І калі б уладамі была пастаўлена задача дасягнуць 99,99% “за” па тым ці іншым пытанні ці кандыдатуры, — гэта было б зроблена. Рабіць гэта выдатна навучыліся за гады савецкай улады. Тут цэлая навука...

— *Напэўна, зрабіць такую татальную фальсіфікацыю — з улікам вынікаў другога туру галасавання — не вельмі магчыма. Усё ж народ выбраў. Каго — вось што выклікае недаўменне. Быццам і не было гэтых гадоў галоснасці, выкрыцця ГУЛАГу, антычалавечых “сакрэтай” сацыялістычнай гаспадаркі. А народ, бы тыя рабы, што палюбілі свайго гаспадара, зноў выбірае “баронаў” і “старшыняў”. Гэта што — псіхічная паталогія, калапс палітычнай волі? Калі не, то што гэта за народ такі — з такім стаўленнем да палітыкі і палітыкаў, а галоўнае — да самога сябе?*

— Тут усё абсалютна зразумела, таму што большасць абраных у парламент — начальнікі розных рангаў, старшыні калгасаў, кіраўнікі выканаўчых органаў і г.д. Погляд нашага электарату на кандыдатаў — як на людзей, якія могуць быць карыснымі, г.зн. маюць уладу. А ў Народнага фронту ўсе сябры якраз безуладныя, радывяя грамадзяне, самыя розныя, але не начальнікі — яны і выгляду начальніцкага не маюць. Некалі я ўсё не мог зразумець, па якіх антрапалагічных прыкметах людзі

вылучаюцца ў наменклатуру. Відаць, з вялікім сэнсам гэта робіцца. Яны, як правіла, людзі мажныя, як у арміі — што ні генерал, дык метр у плячах і фізіяномія ні ў які аб'ектыў не лезе. Так і тут. Усе яны абавязкова маюць вельмі зваблівы начальніцкі антураж — якога-небудзь худзенькага, мізэрненькага там не бывае, ён туды не можа прайсці. І займаюць пэўныя пасады. Паглядзіце, хто ў нас цяпер, калі кампартыю адхілілі, а савецкая ўлада фактычна нічога не значыць, гаспадар на вёсцы? Ды гэтыя, чырвоныя князі і бароны. І як іх не будуць выбіраць? Іх заўсёды будуць выбіраць, бо яны сіла, яны ўлада...

— *Тым не менш, ці гатовы Вы прызнаць наяўнасць памылак у перадвыбарчай тактыцы і практыцы БНФ, ягоную залішнюю адналітнасць і падначаленасць харызме лідэра, што пазбавіла рух унутранай палемічнасці і супольнасці выпрацоўкі канкрэтных рашэнняў, фармавання ідэалогіі? Фронт жа не ўлічыў шэрагу істотных фактараў, — расійскамоўнасці Беларусі, інтарэсаў нацыянальных меншасцяў, бессвядомага грамадскага страху (умела ўнушанага) перад “беларускім нацыяналізмам” і інш...*

— Вядома, чалавеку ўласціва рабіцца разумным пасля паразы, бо “каждый мнит себя героем, видя бой издалека”. Рэч не ў памылках БНФ. Фронт зрабіў болей, чым можна было наогул зрабіць у гэтых умовах. Прынамсі, ніводная палітычная партыя не зрабіла болей. І калі на выбарах перавага аказалася на баку камуністаў, дык, мабыць, таму, што кампартыя карыстаецца ўласным, раней напрацаваным капіталам, у той час як Фронт пачынаў барацьбу без аніякага капіталу — ні маральнага, ні матэрыяльнага, ствараючы ўсё ў працэсе замаруджанага, супярэчлівага, труднага Адраджэння. У нас няма партый, якіх ніяк не абвінаваціш у тых праліках, што цяпер прыпісваюцца БНФ. Яны ні на чым не зацyklіваліся, не радыкалізавалі сваю палітыку, ужо ніяк не цвялілі рускамоўнае грамадства.

Але хіба тыя партыі перамаглі? Яны таксама пацярпелі паразу.

Лідэр БНФ болей за пяць гадоў праводзіў вельмі мэтанакіраваную, выразна нацыянальную палітыку, вёў нястомную апазіцыйную барацьбу ў Вярхоўным Савеце, агітацыйную работу сярод людзей. І калі ён не дасягнуў большага, дык не па ўласнай віне. Мабыць, рэч у тым, што сучасная дэмакратыя (у тым ліку і нацыянальная) не надзелена адэкватнымі сродкамі барацьбы з таталітарнымі, камунафашыстоўскімі сіламі. Мабыць, гэтыя дзве рознакіраваныя плыні існуюць у розных палітыка-маральных сферах, і калі дэмакратыя змушана карыстацца толькі дэмакратычнымі метадамі (карыстацца іншымі яна не можа, каб не страціць сваёй дэмакратычнасці), дык іхнія супернікі заўсёды вольныя ў выбары сродкаў — ад раз'юшанай хлуслівай прапаганды да тайных хітрасцяў спецслужбаў, АМОНаў і спецназаў у чорных намордніках. Яны не зважаюць на судовую ўладу, якую самі прызначаюць, на СМІ, якімі апэратыўна камандуюць. Іх не рэгламентуе ніякая мараль — ні хрысціянская, якая ніколі іх не абыходзіла, ні нават скасабочаная камуністычная этыка, ад якой яны адракліся ў жніўні 1991 года.

Калі мець на ўвазе выбары і рэферэндум, дык на іх вынік наўрад ці паўплывалі якія-небудзь памылкі ці недахопы. Не варта таксама наракаць на несвядомасць “дурнога народа”, які гэтак неразумна прагаласаваў. Хіба ў таталітарным грамадстве пры аўтарытарнай дыктатуры, якая таропка сфармавалася напярэдадні выбараў, магчымае нейкае палітычнае спаборніцтва, справядлівыя дэмакратычныя выбары? Іх не было 70 гадоў, адкуль жа ім узяцца цяпер? Найперш для народа гэта нязвыкла і нават пакутна: выбіраць на ўласны розум, калі заўсёды гэта рабілі іншыя, нібыта разумнейшыя. Зноў жа: хіба выбарчыя рэжысёры, высокія спецыялісты сваёй справы, забыліся на нядаўнюю навуку арганізацыі мас дзеля “адзінадушнага адабрэння і падтрымкі”? Сам прэзідэнт

напярэдадні выбараў прагаварыўся ў прамым тэлеэфіры, што “всё равно обманут”. Не ўдакладніўшы, аднак, на чыю карысць “обманут”. Але цяпер усё стала зразумела: хто ашукаў, каго і дзеля чаго.

Так, цяпер можна пачуць разважанні пра недастатковасць, непапулярнасць нацыянальнай ідэі беларускага Адраджэння. Але, здаецца, з-пад увагі выпускаецца той факт, што адбывалася не толькі Адраджэнне — ішла жорсткая барацьба з камуністычным таталітарызмам, і нацыяналізм, як пісаў знакаміты філосаф Ф. Хукаяма, быў “неабходнай умовай узнікнення дэмакратыі”. Там, дзе нацыянальная ідэя не сфармавалася, не адбылося і дэмакратызацыі. І наадварот, дзе яна перамагла — перамаглі і рэформы, тэя грамадствы не без цяжкасцяў, але ўсё ж рушылі ў кірунку сусветнай эканомікі. Урэшце рушым туды і мы, і таксама абапіраючыся на ўласны нацыяналізм і дэмакратызацыю: законы сусветнага эканамічнага развіцця змусяць нас да таго. Толькі наш гістарычны час стане змарнаваны. І мы зноў апынемся ззаду за ўсімі. І бяднейшыя за ўсіх...

Прычыны паразы БНФ: «Нявыспеласць нацыянальнай ідэі беларусаў»

— *Палітычная параза БНФ — гэта болей, чым параза пэўнай палітычнай сілы; гэта яшчэ і параза нацыянальнай справы, Адраджэння, генеральным прадстаўніком якога з аб'ектыўных і суб'ектыўных прычын выступіў Фронт. Значыцца, і адказнасць на яго кладзецца адпаведная той справе, за якую ён узяўся. Хіба ж не факт, што за сем гадоў існавання Фронт так і не здолеў стварыць шырокай дэмакратычнай кааліцыі ў грамадстве? Гэта значыць, што ладная частка расійскамоўнага грамадства, расійскамоўныя беларусы, нацыянальныя меншасці: яўрэйская, польская і іншыя — па нейкіх прычынах не далучыліся да БНФ, не сталі ягоным электаратам. Ці*

готовы Вы ўсё-такі прызнаць за Фронтам пэўную віну за тое ў сэнсе палітычнай культуры і практыкі?

— Калі гаварыць пра палітыку Фронту або пра прычыны яго паразы і непапулярнасці, то яны ляжаць у сферы непапулярнасці нацыянальнай ідэі, нявыспеласці нацыянальнай самасвядомасці беларусаў. Таму што беларуская нацыя не даспела да разумення той ісціны, што яна можа праявіцца, рэалізавацца ў гісторыі як нацыя. Ёй усё здаецца, што можна знайсці сваё пччасце ў адмове ад сваёй нацыянальнай існасці, у падпарадкаванні іншым — у дадзеным выпадку расійцам. Што без расійскай мовы, без расійскай нафты, без расійскага розуму, урэшце, і без палітыкі — беларусы не пражывуць. У гэтым уся рэч. І гэта відаць у многіх выпадках. У гэтым сэнсе Беларускі Народны Фронт можна абвінаваціць хіба толькі ў тым, што ён пайшоў значна наперад. Ісціны, якія засвоіў Фронт, безумоўна, будуць засвоены грамадствам, але для гэтага спатрэбіцца тугадумным беларусам яшчэ, можа быць, гадоў сто. Але ў рэшце рэшт да гэтага дойдуць. Натуральна, калі працэс асіміляцыі не панішчыць беларусаў як нацыю за гэты час. Тут ідзе саборніцтва, бег навывперадкі ў гістарычным часе...

У гэтым сэнсе ці можна абвінавачваць Народны Фронт? Відавочна, што мы, напрыклад, заспелі рэшткі той жа мовы. Змяняцца два-тры пакаленні, асабліва пры адсутнасці сялянства, якое ўвесь час генерывавала мову, захоўвала яе на працягу стагодзяў, — і яе больш не будзе каму захоўваць. Сфера ейнага бытавання папросту знікне. Горад расійскамоўны, сялянства няма... І таму каб не Народны фронт і не Пазьняк, дык ужо не было б чаго адраджаць. Не было б наогул і гаворкі пра нацыянальную самабытнасць. Таму што ўсё захапіла асіміляцыя, а нацыянальнае засталася хіба ў мінулым, у гісторыі: пісьмовыя помнікі і не больш за тое. Так яно, відаць, і будзе ў бліжэйшы час. І тут не вінаваты ні Пазьняк, ні Народны фронт, ніхто... Тут найперш трэба вінаваціць нацыю. Нацыя так вырашыла. Яна не

знайшла ў сабе палітычнай волі для самавызначэння, для будаўніцтва сваёй дзяржаўнасці. Дык пра што гаварыць тады?

Зрэшты, што мог Пазыняк? Пазыняк мог па тры гадзіны выступаць і гаварыць разумна і правільна. Людзі слухалі яго ў гарадах і вёсках у перапоўненых залах. Ён усё гаварыў. Гэта — дэмакратыя. А камунафашысты — прыйшлі ў масках з наручнікамі і набілі морды. Яны толькі адзін атрад, прэзідэнцкую ахову выкарысталі — і перамаглі. А каб яны выкарысталі армію, КДБ, унутраныя войскі, усе тыя таемныя фармаванні, спецназ і міліцыю — яны перамаглі б сто такіх Народных фронтаў і сто Пазынякоў... За адну ноч.

— *Уся рэч у тым, у чыіх руках гэтая сіла...*

— А яна заўсёды будзе ў іх руках, у руках чырвонакарычневых, таму што пакуль дэмакраты вынаходзяць нейкія сілагізмы, тыя дзейнічаюць вунь як... Яны фармуюць малойцаў у бронекамізэльках і ў масках, узбройваюць іх. І таму ў іх будзе сіла. Мы ж ведаем, што менавіта цяпер камунізм ператвараецца ў камунафашызм, г.зн. чырвоныя становяцца чырвона-карычневымі, бо гэта для іх апошні шанец захаваць і ўтрымаць уладу. Яшчэ раз падкрэслію: дэмакратыя, на вялікае няшчасце яе і народа, не мае адэкватных сродкаў барацьбы з камунафашызмам, не можа процістаяць яму, таму што не можа выкарыстаць іншыя метады, апроч дэмакратычных. У адваротным выпадку яна перастане быць дэмакратыяй. А дэмакратычныя сродкі — неадэкватныя сродкам камунафашыстаў, яны што гарохам аб сцяну...

Рэанімацыя таталітарызму і пагроза «халоднай вайны»: «Абсалютна магчыма»

— *У выпадку ўсталявання “чырвона-карычневай” улады ў Расіі зноў рэальнай стане пагроза “супраць-*

стаянния дзвюх сістэм”, аднаўлення халоднай вайны. Ці могуць падзеі развівацца ў такім накірунку, на Ваш погляд?

— Чаму ж не? Гэта абсалютна магчыма. Вы ж бачыце, што адбываецца ў Расіі, як ім, імперскім расійцам, нашкодзіла знікненне канфрантацыі, супрацьстаяння з Амерыкай. Цяпер ім зноў хочацца гэтай канфрантацыі. Яны заходзяць з розных бакоў, дзе толькі магчыма, шукаюць хоць якую маленькую шчылінку, каб толькі туды ўціснуць кавалак дынаміту і падарваць. І Козыраў, і Грачоў, ды і Ельцын таксама стараецца. Я ўжо не кажу, што гэтага вымагае не толькі ідэалогія, але і эканоміка. Што рабіць з гэтай мілітарызаванай на 80% эканоміяй, якая цяпер завалілася і стаіць? Рабочыя, мільёны работнікаў у Расіі і ў Беларусі, што былі заняты, — патрабуюць работы і хлеба. Але нічога іншага, апроч ракет, танкаў, аўтаматаў і кулямэтаў, ГРАДаў, “тунгусак” і да т.п. яны рабіць не ўмеюць. Яшчэ Гарбачоў пачынаў размовы пра канверсію, ды нічога з яе не адбылося. Таму адзінае выйсце — зноў канфрантацыя, зноў наладжванне ваеннай вытворчасці, мілітарызацыя эканомікі. Вось гэта нармальны стан — стан, пры якім мы жылі. І, канечне, размеркавальная гаспадарка.

— Так што Захад у многім неразумна дзейнічае, фінансуючы — хоць бы праз крэдыты — гэтыя самыя рэжымы?

— Канечне неразумна. Яны думаюць, што тым самым іх “задобраць”, а тыя — наадварот... Відаць жа, як бы там ні хаялі гэтага Жырыноўскага, што ўся знешняя і ўнутраная палітыка Расіі адбывецца практычна па ягоным сцэнарыі.

— Тады — што такое Лукашэнка? Мясцовы, так бы мовіць, феномен, ці — з’ява больш маштабная, сістэмная?

— Гэта не мясцовы феномен. Можна нават сказаць, што ў гэтым сэнсе Лукашэнка мудры як змей. Ён прадбачыў і прадбачыць тое, пра што дэмакраты яшчэ

толькі пачынаюць здагадацца. Найперш, натуральна, ён думае пра ўладу. А ўладу ён можа захаваць толькі ў тым выпадку, калі тут не адбудзецца сацыяльны выбух. Таму што змесці яго ўладу зможа толькі сацыяльны выбух вялізнай сілы. Гэта можа адбыцца ва ўмовах, калі народ будзе даведзены да крайняй мяжы выжывання, калі ўжо не будзе чаго есці. Таму, каб гэтага не здарылася, яму як мага хутчэй трэба інтэгравацца ў вялікую імперыю і тым забяспечыць гарантыю, алібі на будучае. Бо што б тады ні здарылася, Лукашэнка не будзе вінаваты. Калі нават і здарыцца самае горшае, то ўвесь гнеў будзе кіраваны на Маскву, Масква будзе вінавата, бо яна будзе кіраваць. Заўсёды ж можна сказаць, што яна не дала нам нафты, грошай і да т.п. Ён, такім чынам, будзе ні пры чым. Але, апроч усяго, ён яшчэ выдатна разумее, чым скончыцца цяперашняе эканамічнае развіццё Расіі. Ён ведае, што яна рана ці позна вернецца ў свой ранейшы стан імперскай эканомікі: крайне змілітарызаванай, і ў такім выпадку беларуская эканоміка выдатна зойме сваё ранейшае месца. Наш прэзідэнт будзе дзяліць поспехі ці няўдачы гэтай імперскай эканомікі, але ён не будзе віноўнікам няўдач. А ў выпадку ўдач — наадварот, усё возьме на сябе...

— *...І пры такім стане рэчэй непазбежнымі будуць рэпрэсіі супраць тых, хто думае інакш, хто нязгодны з такой палітыкай?*

— А гэта само сабой. Гэта найперш. На гэта ёсць вельмі разумныя памагатыя з ліку інтэлігенцыі, якія давядуць, што Народны фронт звязаны з ЦРУ, а ўсе нязгодныя з новай палітыкай — шпіёны-шкоднікі, гестапаўцы, здраднікі, калабаранты перыяду мінулай вайны і да т.п. — вопыт багаты. На гэта ёсць вялізная армія навукоўцаў у Акадэміі навук, у гуманітарных інстытутах, якія затаіліся і толькі чакаюць адпаведнага моманту. Яны ўжо даўно з фальсіфікацыяй не працавалі. Усё іх жыццё звязана з гістарычным

фальсіфікатам, інкрымінаваннем. А тут раптам такі перапынак вялікі, іншыя людзі прыйшлі. Будуць фальсіфікаваць гісторыю і ўсё іншае з вялікім імпэтам. Будуць здымаць фільмы накшталт Азаронкавага — з даволі вольным мантажом, але з вельмі пэўнай ідэяй (Маецца на ўвазе антыфронтаўскі і антыбеларускі дакументальны фільм Ю. Азаронка “Ненавісьць: дети лжи”, які некалькі разоў трансляваўся па беларускім тэлебачанні напярэдадні рэферэндуму і выбараў у парламент 14 траўня 1995 года. — Ю. З.) І гэтак далей...

— *...І шэрагі спадароў азаронкаў, савіцкіх і К^о будуць актыўна папайняцца... Дарэчы, што, на Ваш погляд, прымушае мастакоў кшталту М.Савіцкага, пэўных апазіцыянераў у савецкія часы, так апантана змагацца з усім беларускім, з беларушчынай як з’явай?*

— Адкажу безадносна да гэтых людзей і да каго-небудзь яшчэ. Каб зразумець нашае грамадства, трэба заўсёды мець на ўвазе адну рэч, якую звычайна выпускаюць з-пад увагі. Як быццам згаварыліся ўсе і ніхто пра яе нічога нідзе не кажа і не піша. І, відаць, не будуць гаварыць і пісаць. Уся справа ў заангажаванасці не толькі камуністычнай ідэалогіяй, але яшчэ і КДБ. КДБ пранік ва ўсе слаі нашага грамадства, і трэба мець на ўвазе, што людзі, заангажаваныя ім, у лепшым выпадку выключаны з грамадскага жыцця; яны, так бы мовіць, палітычна назаўсёды кастрыраваны; а ў горшым выпадку — заангажаваныя так, што хады назад няма, бо ўсялякая дэмакратыя для іх — пагібель, таму што дэмакратыя на сваіх сцягах заўсёды нясе люстрацыю. Раней яны нібыта дазвалялі сабе некаторую фронтду, апазіцыйнасць, а цяпер, калі падступілі перамены і паўстала вельмі моцная пагроза, яны канчаткова скінулі з сябе ўсе маскі і пачалі змагацца за сваю скуру. У гэтым уся прычына. І тое датычыць не толькі інтэлектуалаў, тое — паўсюдная з’ява, бо спецслужбы праніклі паўсюль. І таму яны кіруюць цяпер.

Прыналежнасць да спецслужбаў не проста нейкі за-

нятак, хобі — гэта ў рэшце рэшт накладвае на чалавека пэўны адбітак і выпрацоўвае яго жыццёвую псіхалогію. Цяпер прынята лічыць, што тыя людзі, завербаваныя КДБ, — стукачы, якія некага выдавалі. Ды зусім не. Так, калі трэба было, яны тое рабілі, але яны рабілі гэта як члены якога-небудзь масонскага ордэну, выключаныя з грамадскага жыцця і далучаныя да іншай, таёмнай супольнасці. Пры гэтым такімі людзьмі спецслужбы могуць кіраваць як заўгодна, у якім хочаш напрамку: на выбарах, у палітычнай барацьбе і інш. А калі хто-небудзь заўпарціцца, дык ёсць метады, як іх уціхамірыць, — абвесцяць, напрыклад, “блакітнымі” і да т.п.

Пераважаюць, асабліва сярод інтэлігенцыі, такія вось людзі. Яны вызначаюць. І чаму з Савіцкім такое здарылася? Я, канечне, нічога не сцвярджаю, але інакш нельга растлумачыць метамарфозы некаторых людзей. Дапусцім, я таксама маю пэўныя густы ў мастацтве. І, па праўдзе сказаць, авангард, абстракцыянізм мне таксама не падабаюцца. Але гэта не значыць, што я буду змагацца з імі, я ж не пракурор... Можна, іншым такое падабаецца, а творы гэтыя значныя і нават вялікія і маюць права на існаванне. Але калі пачынаецца жажлівая барацьба ў нацыянальных межах, то тут, канечне, ужо не эстэтычныя схільнасці дыктуюць, тут дыктуе тайная паліцыя.

Прычым такое магчыма толькі ў таталітарнай дзяржаве, якая была раней і якая цяпер так інтэнсіўна аднаўляецца. У дэмакратычным грамадстве такое немагчыма. Мы ж ведаем сілу гэтых органаў: яны маглі забяспечыць не толькі кватэру, працу, прапіску, але і правесці па ўсёй кар’ернай лініі, пачынаючы ад студэнта і заканчваючы акадэмікам. І калі знакамiты фізік поруч з Савіцкім выступае па тэлебачанні з абаронай “прынцыпаў”, то гэта дыктуецца не фізікай, а інтарэсамі той жа тайнай паліцыі...

Дарэчы, таму мы і гаворым пра непапулярнасць

БНФ і нацыянальнай ідэі. Калі б Зянон Пазыняк у сваёй перадвыбарчай прэзідэнцкай праграме паабяцаў павялічыць пенсіі і іншыя ільготы сексотам КДБ, ён меў бы вялізную папулярнасць. А ён неаднаразова намякнуў пра люстрацыю, у адрозненне ад Лукашэнкі, — і вынікі тых выбараў былі прадвызначаны. Тое ж “спрацавала” і на цяперашніх выбарах у парламент. Прычыны паразы зусім не ў хібах эканамічнай праграмы і не ў мове, хоць мова таксама важная. Рэч у тым, што расійскамоўнае насельніцтва, пераважна прыезджае, заангажавана яшчэ болей, і не толькі мясцовымі спецслужбамі, але і расійскімі. Таму мы і жывем вось у такім грамадстве. І пакуль грамадства не пераменіцца, не прыйдуць пакаленні, вольныя ад уплываў спецслужбаў, — на хуткі поспех дэмакратызацыі нельга разлічваць...

Метафізіка і палітыка няўдачаў беларускага руху: «У нацыі аказаліся дзіравыя рукі»

— Там, дзе пануе данос і стукацтва, вызначальным з’яўляецца не боскі, а д’ябальскі пачатак. Таму да відавочных рэчаў далучаюцца і невідочныя, патойбочныя. Богаведы, прынамсі, лічаць, што найбольш няўдачаў у таго народа, які не валодае малітоўным духам, сапраўднай рэлігійнасцю. Мы гаворым аб пастаянных няўдачах беларусаў. У чым тут справа: ці гэта Бог адхіснуўся ад беларускай нацыі, ці самі беларусы здрадзілі яму? Вам не думалася часам над метафізічнымі прычынамі нашых няўдачаў?

— Над метафізічнымі прычынамі я не думаў, можа быць, гэта складаная справа, але вось што ў галіне рэлігіі ў нас шмат няшчасцяў ад таго, што ў нас не было адной царквы, — гэта безумоўна. Бо калі мы паглядзім на іншыя, малітоўныя, як вы кажаце, народы, каторыя дамагліся шчасця больш, чым мы, дык у іх заўсёды была

толькі адна рэлігія, а не так, як у нас: Беларусь — разадраная паміж дзвюма канфесіямі, прычым канфесіямі ў пэўным сэнсе варожымі... Канечне, можна пахваліць беларусаў за рэлігійную талерантнасць, што ў нас, маўляў, мірна суіснуюць і праваслаўе, і каталіцызм, і юдаізм, і іслам... Усё гэта добра, што мірна жылі, добра, што не рэзалі адзін аднаго, але і ўдачы з гэтага мала, таму што гэта працавала не на выпрацоўку нацыянальнай самасвядомасці, а наадварот, разбурала яе. А без нацыянальнай самасвядомасці ў наш час, як мы бачым, мы апынуліся ля разбітых ночваў. У нас няма дзяржавы, няма нацыі, хутка не будзе мовы, а потым не стане і хлеба...

Ёсць жа прыклады. У нашых суседзяў, прыбалтаў, што — лепшыя ўмовы, нафта б'е фантанам? Чаму яны жывуць лепш за нас — і жылі лепш, і жывуць? І будуць жыць лепш, бо яны маюць адзін капітал, самы каштоўны, можа быць, у наш час — нацыянальную самасвядомасць. І яны, у сваю чаргу беручы прыклад з іншых еўрапейскіх народаў, бачаць, што тыя дамагліся такога жыцця і ўзроўню цывілізацыі зноў жа на той падставе, што ў свой час паклапаціліся згуртавацца і стварыць свае незалежныя дзяржавы. Хоць гэта ім давалася вельмі цяжка, крывава, — мы ж ведаем, — але яны не імкнуліся назад у імперыю. Возьмем для прыкладу хоць бы Аўстра-Вугорскую Імперыю. Апошні яе гістарычны кавалак — Чэхаславакія — урэшце разваліўся. А ў нас што адбываецца? А ў нас кажуць, што “без Расіі прападзём”. Дзіўна чуць у канцы XX стагоддзя такія разважанні. Калі так разважаюць простыя людзі, для каго завысокія цэны на хлеб, гэта яшчэ зразумела, але калі так кажуць інтэлектуалы, нацыянальная эліта — то тут узнікае пытанне: ці гэта дурні, нягледзячы на іх прафесарскія і доктарскія тытулы, ці яны проста злыдні, заангажаваныя людзі, якія ў адносінах да свайго народа праводзяць здрадніцкую палітыку ў інтарэсах суседняй дзяржавы...

— Сёння відавочна можна канстатаваць закат найноўшага культурнага Адраджэння беларусаў. Ці ўсе шанцы не дапусціць гэтага, на Вашу думку, былі выкарыстаны?

— Я хацеў бы сказаць, што вялікая нечаканасць, вялікае расчараванне, якое выклікае цяперашні адкат назад, назіраецца ў тых людзей, каторыя былі ў вялікай эйфарыі ад таго, што адбылося ў апошнія гады, — суверэннасці, увядзення дзяржаўнай сімволікі і некаторых іншых “адраджэнскіх” з’яваў. На самой справе для кожнага разумнага чалавека ўсё гэта было даволі сумнеўна, таму што вельмі лёгка ўсё гэта далосся, — настолькі лёгка, што рабілася нерэальным. У выніку падпісання трыма чалавекамі Белавежскага акту раптам развалілася імперыя і мы набылі суверэннасць. Дапусцім, акт быў, але, відаць, гэтага вельмі мала для нацыі. Трэба, каб суверэннасць нацыяй была выпакутавана, каб яна — магчыма, кажу недазволеныя рэчы, але зноў жа, азіраючыся на вопыт іншых краінаў — была асвечана крывёй. А ў нас жа нічога падобнага не было ў апошнім часе. Таму і вельмі ўсё гэта было сумнеўна. Так, можна канстатаваць, што і суверэннасць мы атрымалі, і нейкую дзяржаўнасць, але нацыя не была гатова яе ўзяць, узяць гатовае, тое, што Шушкевіч прывёз нам з Белавежы. У нацыі аказаліся дзіравыя рукі, яна не змагла гэта ўтрымаць...

— Ведаеце, ад С. Шушкевіча таксама шмат што залежала і пазней, у сэнсе далейшага ўмацавання тае суверэннасці. Ён, аднак жа, на сутнасці не выпрацаваў сваёй палітыкі, ані не сабраў вакол сябе дэмакратычнай “каманды”, таму і сыйшоў з палітычнага алімпіу без аніякай сур’ёзнай барацьбы. Гэта ганебны сыход для палітыка ягонага ўзроўню.

— Сапраўды, Шушкевіча сёння могуць яшчэ і злыднем зрабіць, здраднікам, як гэта робяць яго ворагі. А на самой справе ўжо адно тое, што было зроблена ягонымі рукамі ў снежні 1991 года, робіць яго нацыянальным

героем. Гістарычным героем. Хто б на яго месцы змог бы на тое пайсці? Ды ніхто не змог бы. А ён адважыўся, хоць, канечне, гэта была вялікая рызыка... Іншая рэч, што далей не змог таго забяспечыць.

— *Адным з істотных ягоных пралікаў называюць, між іншым, тое, што ён дарма не правёў рэферэндуму за незалежнасць, накшталт украінскага.*

— Правільна, што робяць такія закіды. Ды зноў жа: ён быў спікер, ён не быў дыктатар, як цяперашні прэзідэнт. Ён мог толькі ставіць пытанне на гала-саванне, а пры тагачасным Вярхоўным Савеце хто б прагаласаваў за ягоныя прапановы, калі большыня там — 80% — належала камуністам? Яны сапраўды некалі, спалохаўшыся маскоўскага путчу, напужаўшыся, што могуць апынуцца за кратамі, прагаласавалі за незалежнасць і нават за ліквідацыю кампартыі. З мэтай асабістага ўратавання. Але калі ўбачылі, што нікога не саджаюць, нікога не судзяць, страх іх вельмі хутка мінуў, і яны зноў пачалі працаваць на рэанімацыю мінулага. У гэтых умовах Шушкевіч нічога не здолеў зрабіць. Калі ён толькі дзе-нідзе заікнуўся, яго тут жа прыбралі — зрабіць гэта было вельмі проста, рукамі таго ж Лукашэнкі. Ён, Шушкевіч, сам гэта разумеў, але ён, магчыма, хацеў даўжэй пабыць, ды першая ж ягоная прапанова была для яго апошняй...

— *Тут як сказаць. Калі б ён пачаў дзейнічаць ад пачатку вельмі рашуча і мэтанакіравана, невядома яшчэ, што было б. Яго ж і крытыкуюць за аморфнасць, “згодніцтва”, з якім ён мерыўся паяднаць прынцыпова непрымірымыя лагеры: колішніх савецкіх камуністаў і дэмакратаў, іх апазіцыю...*

— Так. Але рэч у тым, што ён не быў прэзідэнтам. Ды і нават калі б ён быў ім, то ён жа дэмакрат, ён бы не павёў сябе дыктатарам, як гэты прэзідэнт. Ён зноў арыентаваўся б на тых і на другіх, дамагаўся нейкай “згоды” — і ўрэшце нічога не атрымалася б. Менавіта з прычыны ягонага дэмакратызму.

На маю думку, не варта шмат патрабаваць ад аднаго, хоць бы і надта слыннага і вартага чалавека-палітыка. Гэта ў ранейшыя часы адзін палітык (кароль, імператар, прэзідэнт) мог вызначаць сабой цэлую эпоху ў гісторыі (каралева Вікторыя, імператар Франц-Іосіф I, генсек Сталін). Напрыканцы XX стагоддзя мы маем справу з надзвычайнай інтэнсіфікацыяй палітыкі, нестабільнасцю палітычнага жыцця. У гэтым сэнсе цяжка чакаць шмат чаго ад аднаго чалавека, тым болей не караля і не прэзідэнта, а толькі старшыні пракамуністычнага Вярхоўнага Савета. Станіслаў Шушкевіч здзейсніў гістарычны подзвіг — ініцыяваў развал апошняй камуністычнай імперыі — і тым назаўжды ўпісаў сваё імя не толькі ў гісторыю Беларусі. Іншае, мабыць, трэба было ўзяць на сябе іншым. Але з тых, іншых, адны не змаглі, а другія не схацелі, і ўсё абярнулася бязрадасным чынам.

— *Якая, на Вашу думку, палітычная перспектыва дэмакратычных сілаў: ці ёсць альтэрнатыва іхняму аб'яднанню ў адзіную хрысціянска-дэмакратычную кааліцыю (Бог і дэмакратыя — адзіння, бадай, канстанты, што аб'ядноўваюць Фронт, Грамаду, АДПБ і іншыя партыі)?*

— Гэта занадта эфемерна — аб'яднанне. Калі зыходзіць з рэальных пазіцыяў, дык, мабыць, варта звыкнуцца з думкай, што аб'яднанне дэмакратаў не адбудзецца ніколі. Мабыць, трэба вучыцца працаваць на агульную справу і ў раз'яднаным стане. Калі гэтая справа сапраўды агульная. Калі ж то не справа, а толькі прапагандовы манеўр, тады, зразумела, нічога не атрымаецца. Тады перамогуць іншыя сілы, найперш тыя, што ініцыявалі стварэнне псеўдадэмакратычных партый дзеля перамогі сілаў процілеглага напрамку.

— *Вернемся зноў да здольнасці БНФ згуртаваць вакол сябе дэмакратычную кааліцыю. (Стайлю гэтае пытаньне таму, што рэальна толькі БНФ мог бы выканаць такую задачу.) Я ўсё-такі настойваю на тым,*

што патэнцыйныя магчымасці кансалідацыі здаровых сілаў грамадства за гэты час былі, хоць бы таму, што эліта БНФ — толькі частка тых сілаў. Аднак жа “рускамоўныя” дэмакраты, актывісты яўрэйскай, польскай меншасцяў і інш. — па нейкіх прычынах дыстанцыяваліся ад Фронту, не далучыліся да яго. Г. зн., што прычыны раз’яднанасці дэмакратаў ляжаць найперш не ў метафізічных глыбінях, а знаходзяцца на паверхні: у элементарным браку палітычнай культуры і чуцця палітычнага рэалізму. У першую чаргу — лідэрамі БНФ, каторыя, прэтэндуючы на цэнтральнае месца ў дэмакратычным руху, тым часам сварацца з усімі, хто дбае пра тую ж незалежнасць, але трохі інакш... І тое не магло не адбіцца на поспеху Беларускага Народнага Фронту.

— Што датычыць Пазьняка і ягонай палітыкі, дык я бачыў, што робіцца ўсё вельмі разумна і даволі памяркоўна. Пазьняк чуў з усіх бакоў папрокі ў радыкалізме, і ён мякчэў, ён увесь час, наколькі гэта было магчыма, стараўся змякчыць сваю палітыку, але — не пераступаючы пэўных маральных крытэрыяў, за якімі палітыка ўжо сапраўды становіцца бруднай справай. І ў гэтым сэнсе, канечне, яму нельга нічога закінуць. Што ён мог у тых умовах?

Пазьняк зрабіў усё, што мог. Ніхто больш за яго ў дадзеных умовах, з ягонай пазіцыяй нацыянальнага дэмакратызму зрабіць не змог бы. Ён зрабіў больш, чым можа зрабіць звычайны, нармальны палітык, хай і нацыянальны патрыёт. А ён зрабіў больш. Ён, можна сказаць, ахвяраваў сваё жыццё на гэта, і прычына ягонай няўдачы ў тым, што ён надта vyrваўся наперад свайго часу. Гэта будзе ацэнена ў будучыні. Памятаеце, як ён некалі па тэлебачанні заявіў у прамым эфіры, што кампартыя — самая крываваая партыя ў свеце, — калі яшчэ сядзеў Сакалоў? Гэта было жахліва па тым часе. Я нават, гледзячы тое па тэлевізары, знямеў, таму што мне здавалася, што заўтра ён будзе раскрыжаваны

на плошчы. Аднак ён перамог. Ён перамог і сказаўшы праўду пра Курапаты; перамог, калі надрукаваў артыкул пра расійскі імперыялізм, які зрабіў яму многа ворагаў тут і за межамі, аднак час паказаў, што ацэнкі тыя былі абсалютна справядлівыя, у тым ліку і ягоныя закіды супраць расійскай дэмакратыі, якая цяпер вырадзілася... Усё абсалютна дакладна было ім прадказана. І ягоная пазіцыя ў гэтым сэнсе проста выдатная, крышталёвая пазіцыя. Толькі ўся яе праблематычнасць, так бы мовіць, заключаецца ў тым, што тое было сказана — як яно і належыць для палітыка — занадта рана, калі грамадства яшчэ было не ў стане ўспрыняць яго. Такой апераджальнай якасцю валодаў Алесь Адамовіч, які казаў аб ядзернай пагрозе і празмернай мілітарызацыі. Тое заўсёды выклікала пярэчанні, а потым — прымалася. Зайздросная роля такіх правідцаў, але незайздросны іх лёс, таму што іх не прымаюць у сваім часе. Іх прымуць пасля. Добра, калі яшчэ пры жыцці.

— *Як Аляксандра Дубчака ў Чэхаславацкім?*

— Як Дубчака. А то звычайна іх прымаюць ужо пасля смерці. Гэтаксама бывае ў мастацтве, у філасофіі і ў палітыцы. Гэта звычайная з’ява. Таму не трэба спяшацца асуджаць Народны фронт і Пазьняка.

— *Тут хутчэй не асуджэнне, а закіды з прычыны няўдачы нацыянальнай справы, за што найбольшую адказнасць нясе Фронт...*

— А ўдачы не магло быць. Гэта толькі ў нашай “адраджэнскай” эйфарыі мы маглі дапусціць, што яшчэ трохкі, вось выбары, Пазьняка выберуць прэзідэнтам, а пасля новыя выбары ў Вярхоўны Савет — і бальшыня праходзіць ад дэмакратаў, з’яднаных ці раз’яднаных, ад БНФ, і ўся палітыка павернецца ў іншы бок. Не магло гэтага быць. Я, напрыклад, не разлічваў на гэта, не верыў, таму што адчуваў, можа быць, падкоркай, спінным мозгам, што гэта немажліва па ўсёй логіцы, што падзеі і стан грамадства не дадуць гэтага зрабіць. Яны яшчэ да гэта-

га не саспелі. Яшчэ трэба да гэтага дайсці. Што да таго давядзе — да разумення нашых магчымасцяў і нашых мэтаў, — не ведаю... Баюся, каб не вялікія і крывавыя расчараванні чакалі нас наперадзе.

— *Тым не менш, ці гатовы Вы прызнаць патрэбу змены лідэра руху (БНФ) і яго назвы, з улікам паразы на выбарах і паслабленнем сувязі БНФ з грамадствам (Пазьняк застаецца як бы галоўным жрацом руху, “тэ-олагам”, але “епіскап” павінен быць іншы)?*

— Не бачу у тым ніякай патрэбы. Зянон Пазьняк больш чым лідэр БНФ, ён агульнапрызнаны лідэр беларускага Адраджэння, яркі палітычны патэнцыял яго далёка не вычарпаны. У Народным фронце, вядома, няма мала вартых людзей, самаадданных патрыётаў Беларусі, але ўсё ж Пазьняк — самы варты сярод усіх вартых. Як бы ні склаўся ягоны палітычны лёс, ягонае імя ўжо ўвайшло ў пантэон беларускіх апосталаў. Незалежна ад таго, адбудзецца Адраджэнне ці пацерпіць паразу. У апошнім выпадку тым болей. Прыклад і ідэалы Пазьняка будуць доўга свяціць Беларусі нават з яе мінуўшчыны.

— *Вашая парада ў такіх неспрыяльных варунках маладым патрыётам, хто не жадае прымаць “новай” палітыкі і, расчараваны лёсам, не ведае, што рабіць далей?*

— Суняць сваё расчараванне і працаваць. Працаваць дзеля падвышэння нацыянальнай самасвядомасці. Толькі гэта.

У нас жа гіне культура. Як заўсёды ў такіх умовах, узрастае роля дыяспары. Таму што цяпер будзе абвал. Культурныя пласты напрацоўваюцца на працягу доўгага часу, высілкамі многіх пакаленняў, а руйнуюцца — імгненна, нашмат хутчэй. Патрыёты мовы, дзеячы ТБМ выступалі за тое, каб адраджаць мову павольна, каб — “не перагнуць палку”, каб — “да канца стагоддзя”. І гэта ўвогуле правільна. Але вынішчацца яна будзе за лічаныя гады, калі не месяцы. Таму што

адразу абвальна пяройдуць кіраўніцтва, эліта, горад ужо перайшоў, засталася яшчэ авалодаць расійскай мовай вёсцы, дзе яшчэ нейкія рудыменты беларускасці захаваліся... І ўсё. І да канца стагодзя гэта будзе абсалютна расійскамоўная правінцыя — Беларусь.

Таму не трэба распачы. Трэба закансерваваць тое, што ў нас ёсць, што напрацавала нацыя ў галіне культуры і літаратуры, мастацтва, і ў элітных сляях будзе адбывацца, прынамсі, я так думаю, марудная рэанімацыя, падтрымка нацыянальнага жыцця. Як гэта было ў мінулым. Хоць у мінулым усё-такі лепшыя былі ўмовы, таму што тады ашчаднікам мовы і нацыянальнай культуры — не свядомасці, а культуры — было сялянства, якое іх выпрацоўвала і кансервавала. Яно па сацыяльных прычынах не магло далучыцца да чагосьці іншага, да іншай мовы і культуры. А цяпер тэлебачанне далучыць каго хочаш, хоць самога д'ябла. І таму будзе даволі складана. Але, тым не менш, я ўсё-такі думаю, што нацыянальная культура і жыццё будуць прадаўжацца, хоць у некалькі аслабленым стане.

Я, канечне, песіміст. Але я песіміст у адносінах да пакалення майго веку, у адносінах да сябе асабіста; я ведаю, што мне нацыянальнага росквіту не дачакацца, я не пабачу, гэта будзе недзе пасля, але гэта будзе. Будзе шчасце, і будзе дзяржаўнасць, і будзе ўсё, таму што ў той форме, у якой мы існавалі як народ і якая нам накіравана новым кіраўніцтвам, — у такой форме шчасця не будзе. Будзе зноў няшчасце.

І людзі зноў будуць шукаць, зноў будуць кідацца ў пэўным накірунку. А пэўны накірунак для нас — мы не першапраходцы ў гэтым сэнсе — паказваюць нашыя суседзі, паказвае Еўропа, і мы ў рэшце рэшт пойдзем туды. Канечне, пры ўмове, што ядзерны Апакаліпсіс не спыніць усё гэта. А сёння гэта ізноў становіцца вельмі магчыма...

Попел расчаравання, дыямент надзеі: «Рарытэт будзе вельмі каштоўны»

— На палітыку спадзяванні традыцыйныя. Але мы забываемся, што жывем напрыканцы юдэахрысціянскай эры, у г.зв. “цывілізацыі смерці” (вызначэнне Яна Паўла II), і што нашае маленькае Адраджэнне, можа быць, асуджана на марнасць якраз з прычыны марнасці самога свету. Цытуючы Вашыя словы 1989 года — “у жыцці зайжды важнае значэнне мае вернасць абранай мэце, але, як гэта нярэдка здараецца ў гісторыі, ісціннай мэты можна і не дасягнуць нават пры жыцці некалькіх пакаленняў, хада гісторыі зусім не адэкватная меры чалавечага жыцця”. Можна быць, увесь гэты адраджэнскі імпульс — у палітычнай, маральнай, ды і містычнай сферах — апыёрна быў асуджаны на марнасць і няўдачу?

— У гістарычным аспекце воля да Адраджэння можа стацца важнейшай за само Адраджэнне, за яго непасрэдныя наступствы. Прынамсі, для беларусаў. Як вядома, нашае грамадства хворае, занябанае, скутае апатыяй, даўно гатовае паставіць на сабе крыж. Але калі напрыканцы XX стагодзя яно ўсё ж знаходзіць у сабе пэўныя сілы і ўласных прарокаў, што адважваюцца заявіць пра свой нацыянальны гонар, пра новае (у каторы раз) памкненне да Бога і справядлівасці, якія іншыя нацыі здабылі даўно, дык тое сведчыць, што нацыя жыве, яшчэ “не згінэла”, бо не згінэла яе нацыянальная воля.

Няхай не ўдалося на гэты раз. У іншых нацыяў, як вядома, таксама не ўсё ўдавалася з першага ці нават з пятага разу, лілося нямала крыві, выдаткоўваліся вулканы людской энергіі. Але ўрэшце яны дамагліся самага галоўнага: дзяржаўнае суверэннасці, чым далі нам прыклад. Усё ж мы маем для таго ўсё неабходнае: мову, тэрыторыю, гісторыю. Іншыя, як курды, напрыклад, не маюць нават сваёй тэрыторыі, і то не цураюцца заповітнае мары аб уласнай дзяржаўнасці. Яны

змагаюцца. І калі нам цяпер чагосыці не хапае, дык найперш — нацыянальнай волі, дасканалай нацыянальнай свядомасці. Але тое не даецца прэзідэнцкім указам, тое выходзіць праз стагоддзі. Або памірае — мабыць, у той дзень, як памірае мова. І гэта выдатна разумеюць ворагі беларушчыны, беручыся перш за ўсё вынішчаць беларускую мову.

Наш гістарычны час на зыходзе, хаця ён можа і расцягнуцца. На колькі — хто возьмецца вызначыць?

— *Васіль Уладзіміравіч, Вам не шкада гэтых гадоў, патрачаных на палітыку?*

— Мне? Ну, Божа мой, у палітыцы я ніколі ні на што не разлічваў, ды і ніколі не быў палітыкам. У рэшце рэшт я ўсё-такі свабодны чалавек, хоць гэта мне доўгі час не ўдавалася — пры таталітарным рэжыме якая ж свабода? — але ўрэшце я прыдбаў нейкую свабоду, мог пісаць, мог не пісаць, мог пісаць артыкулы, а мог апаваданне ці аповесць. Гэта вельмі важна, калі ёсць свабода выбару, хоць усё гэта досыць адносна...

Для мяне пэўна, што ў гэтым стагоддзі Беларусь шчасця не знойдзе, а ў наступным — не ведаю. Можа, трэба будзе і пазмагацца. Але ўрэшце — “загляне сонца і ў наша ваконца”. Таму што інакш немагчыма, калі толькі не спыніцца жыццё на зямлі. Бо калі яно будзе існаваць, то будзе развівацца па нейкім Боскім накірунку, інакш тады трэба адмаўляць усялякі прагрэс. Прагрэс ёсць, пэўныя гістарычныя віткі, хоць яны і паўтараюцца, вядуць угору...

— *Як бы Вы ацанілі гістарычную вартасць таго, што напрацавана нацыянальнымі сіламі за найноўшы час: гэта ўсё часовае ці мае панадчасовую каштоўнасць?*

— Тое, што напрацавалі за гэты час і нацыянальныя сілы, і нацыянальныя палітыкі, і Беларускі Народны Фронт, — гэтае “апярэджанне”, — гэта вялізны капітал, маральны, палітычны капітал для нацыі. Можа, у гэтай галіне за 70 гадоў столькі не зроблена, колькі зроблена за апошнія пяць гадоў. Памятаеце тое кароцень-

кае еўрапейскае Адраджэнне, драматычнае, трагічнае — абвяшчэнне БНР у 1918 годзе? Якія наступствы з яго? Амаль ніякіх у соцыуме. Тым не менш, вунь як яно важнае цяпер. І чым далей аддаляецца Беларусь ад таго моманту, ад той падзеі 25 сакавіка, тым гэта, быццам дыямент, блішчыць усё ярчэй, усё больш кошту мае, як усялякі рарытэт.

Так і сучаснае. Рарытэт будзе вельмі каштоўны. Сімволіка ў тым ліку. Ужо ніхто не скажа: “Гэты сцяг прыдуманы”. Ужо гісторыя, міфалогія ствараецца вакол бел-чырвона-белага сцяга. І ён будзе яшчэ даражэйшы...

Сённяшнія пакаленні, канечне, перажываюць расчараванне, але не трэба было і надта зачароўвацца. Што рабіць? Шчасце так проста не прыходзіць з Белавежскай пушчы ці хоць бы адкуль там ні было. За яго трэба змагацца. Трэба выспець нацыі да некаторых элементарных высноў. А яна ў нас яшчэ не выспела, калі спрэс выбіраюць старшыняў і прэзідэнцкіх паслугачоў. Або, калі гэтыя выбары несвабодныя, сфальсіфікаваныя, — чаму дазваляе фальсіфікаваць? У іншых краінах, цывілізаваных нацыях — дэмакратычных, сучасных — такое немагчыма. А ў нас магчыма. Значыць, нам яшчэ трэба жыць і змагацца. Але галоўнае — трэба змагацца...

— *Дзякуй, Васіль Уладзіміравіч, за гэтую гутарку, за тое, што Вы — з маладымі. І дай Вам Бог дачакацца разам з намі таго дня, калі “загляне сонца і ў наша ваконца”.*

Травень 1995.

КРЫЗІС ЭКЗІСТЭНЦЫ

Усё на свеце позна прыходзіць.
У. КАРАТКЕВІЧ.
(“Дзікае паляванне караля Стаха”)

Памятаю, пры канцы 1992 года “ЛіМ” распачаў новую рубрыку — “Беларусь ідэальная”. Спачатку задума дала пэўны плён (артыкулы і эсэ М. Крукоўскага, В. Салеева, С. Дзедзіча, А. Анціпенкі, У. Ахроменкі, Ю. Пацюпы), аднак затым хваля адцягненай рэфлексіі на глебе культуры неяк суціхла, сцішылася, неўзабаве зусім вярнулася ў звыклых берагі публіцыстыкі... Не думаю, што на тое паўплываў стылістычны модуль “ЛіМа”: публіцыстыка на старонках штотыднёвіка заўжды пераважала над эсэістыкай, — тут, думаецца, выявіліся прычыны больш анталагічныя, чым проста брак аўтараў.

**БЕЛАРУШЧЫНА СТАМІЛАСЯ ІСНАВАЦЬ АДНО
Ў СЛОВЕ.** Стагоддзе толькі вербальнага статусу культуры, відаць, вычарпала нейкі быццёвы ліміт, скарысталася ўсе дадзеныя натуральныя правы на існаванне. І цяпер няма такога Слова, якое б узрушыла адраджэнскія шэрагі гэтак жа, як незалежніцкія заклікі З. Пазыняка 1988-1994 гадоў, моўна-культурны патрыятызм Н.Гілевіча, бязлітасная праўда публіцыстыкі В. Быкава... Агульны патрыятызм і агульны сімвал веры: незалежнасць, мова, прэзумпцыя нацыянальнай беззаганнасці — змяніліся сітуацыяй, для якой колішнія сімвалы хоць і не састарэлі, дык моцна страцілі сваю дзейнасць. “Незалежнасць” ператварылася ў ідэалагічны

рарытэт, лозунг учарашняга дня; толькі мова перастала задавальняць колы культурнай і палітычнай эліты; нацыянальны пурызм саступіў месца натуральнай і нават пажаданай крытыцы, ад якой здаровай нацыі нікуды не дзецца... Усё гэта здарылася даволі хутка і, відаць, было непазбежным. Фаза гераічнага ўздыму беларушчыны непазбежна павінна была скончыцца альбо РАДЫКАЛЬНАЙ зменай яе быцця, г. зн. прыходам да ўлады Беларускага Народнага фронту (БСДГ, НДПБ, БХД і г. д.) — і пераўтварэннем вербальнай беларушчыны ў рэальнасць, альбо — тым, што адбылося ўлетку гэтага года: адыходам беларушчыны назад, да ранейшага экзістэнцыяльнага стану.

Па маіх назіраннях, прыблізна тры гады, ад жніўня 1991 да ліпеня 1994-га, беларушчына выявіла пільную ўвагу да зямной рэчаіснасці, скіравала магутныя высілкі ў сферу палітыкі, сродкаў масавай інфармацыі, прадпрымальніцтва. Беларусушчына, здавалася, цалкам паверыла, што можа АВАЛОДАЦЬ рэчаіснасцю. “Беларусь ідэальная” саступіла месца “Беларусі рэальнай” і... апынулася на ўзбоччы галоўных высілкаў, — таму і не атрымала развіцця тая рубрыка. Усе чакалі цуду.

Аднак цуду не адбылося. Найлепшыя спадзяванні разбіліся аб рэчаіснасць, і гераічная фаза ў развіцці беларушчыны скончылася экзістэнцыяльным вакуумам. На нейкі момант аказаліся страчанымі быццёвыя апоры і самае галоўнае — выявіў сваю нядзейснасць агульны сімвал веры — незалежнасць, мова, прэзумпцыя нацыянальнай беззаганнасці. Вера ў незалежнасць не спраўдзілася; мова вырашыла толькі частку духоўных праблем; нацыянальны пурызм не ўратаваў ад слабасцей...

Да ранейшага стану існавання вяртацца заўсёды бялюча. Але вось ужо паўгода, як беларушчына спакваля вяртаецца да сваёй страчанай экзістэнцыяльнай існасці: існавання ў сферы слова. І замест “Беларусі ідэальнай” (на старонках “ЛіМа”) паўстаюць ідэальныя “Крыніца”,

“Крыўе”, “Веда”, “ЗНО”... Ці ёсць у гэтым вяртанні нейкі вышэйшы сэнс? Калі зыходзіць з няўдалага вопыту “заваявання рэчаіснасці”, то, відаць, ёсць. Відаць, яшчэ не ўсе патрэбныя словы сказаны. Відаць, зноў і зноў трэба шукаць словы. Толькі цяпер ужо — без агульнага сімвала веры, цяпер — на шляхах індывідуальнага вырашэння сваіх экзістэнцыяльных праблем. “Беларусь агульная” ўжо не дапаможа, не дасць рады БНФ, не выратуе фірма “Дайнова”... Час калектыўнай містэрыі скончыўся: цяпер усе, хто пасвечаны, мусяць вырашаць ТЫЯ Ж духоўныя задачы, але паасобку.

Не раз задумаешся: а можа, беларускасць і створана Богам адно для таго, каб бясконца доўжыць містэрыю пераадолення рэчаіснасці, вопыт перманентнага пярэйсця культуры са сферы жыцця ў сферу Слова? Бо іншых дастатковых знакаў беларушчыны, акрамя слова, не бачыцца. І калі што, скажам, застанецца ад нашага часу для гісторыі, дык, пэўна, толькі гадавікі “ЛіМа”, “Культуры”, “Нашай Нівы”, “Свабоды”, манументальныя выданні “Беларускай Энцыклапедыі”, масіў гістарычнай літаратуры, што выдадзена за апошнія гады. Увогуле, чым болей мы пішам, тым больш адпавядаем уласнай — беларускай — экзістэнцыі. Нават моўленае (сказанае) слова ўяўляе сабой палятыўнае вырашэнне экзістэнцыяльных праблемаў; застаецца — напісанае. Чым больш удалых спробаў словам асягнуць быццё, тым больш быцця надаецца слову. Так і змагаемся: пазбаўленыя ўлады над рэчаіснасцю, ладзім рэчаіснасць слоў...

Рэчаіснасць беларускага слова расце, павялічваецца; па-над зямной рэальнасцю творыцца вобраз ідэалістычнай краіны, спароджаны чыстым духам. Здаецца, яшчэ трохкі, і сам гэты вобраз набудзе моц фармаваць рэчаіснасць... Але да таго часу, як гэта здарыцца, мусяць бясконца доўжыцца вопыты па пярэйсці беларушчыны з экзістэнцыяльнага застою ў сферу духоўнай творчасці. У гэтай справе нам не дапаможа ніхто збоку. Надыходзіць пара індывідуальных высілкаў.

РЭЦЭПТ НАПОЮ БАГОЎ

Гутарка пра літаратуру і мастацтва

Быкаў — адзін з нямногіх беларускіх пісьменнікаў, хто мае акрэсленыя і прытым канцэптуальна-асэнсаваныя прыхільнасці ў эстэтыцы і мастацтве прыгожага. Яшчэ з ранніх інтэрв'ю пісьменніка вядома, што абсяг яго любові (як і школа майстэрства) — руская класічная літаратура XIX і XX стагоддзяў, беларуская класіка, класічны сусветны рэалізм. Ягоны мастацкі ідэал — мастацкая ПРАЎДА (“Праўдай адзінай” — ці не сімпатычная назва збору публіцыстыкі 1984 г. ?).

Зрэшты, поруч з улюблёным рэалізмам Быкаў называе і экзистэнцыялізм, найперш Камю, Сартра... І, здаецца мне, міжволі выдае сваю, можа быць, галоўную прыхільнасць — прыхільнасць, абумоўленую ўласнай мастакоўскай роднасцю з Камю і Сартрам. Надзвычай падобныя (у паэтыцы) — перавага мыслёвага пачатку над стылёвым; той жа — публіцыстызм прозы і, як вынік, — сацыяльная ангажаванасць твораў і творцаў... Быкаў, бадай, увогуле з беларускіх творцаў свае пары — ці не адзіны пісьменнік-інтэлектуал, аўтар шматлікіх паліталагічных і мастацтвазнаўчых інтэрв'ю... Могуць закінуць, што ў апошнія гады Васіль Быкаў дарэшты ператварыўся ў палітыка — стаў ледзь не ідэолагам Беларускага Народнага Фронту, Адраджэння. Што ж, як у кожнага творцы, у Быкава, відаць, ёсць свае падставы для таго, каб пакіравацца сваім талентам менавіта так. Можа быць, выразная сацыяльна-палітычная ан-

гажаванасць — норма для сучаснай экзістэнцыі беларускага пісьменніка? Бо калі творца знаходзіцца паза палітыкай, то тады палітыка бярэцца за яго (чыйсці перафраз). Такім чынам, ёсць дзве альтэрнатывы: альбо заняцца палітыкай самому — не губляючы пры гэтым чыста мастакоўскіх інтэнцый, — альбо аддацца на волю палітыкі чужой, далёкай ад “заісківання” перад творцамі... І першае і другое вымагае выбару. Васіль Быкаў, як і яго экзістэнцыяльныя героі, свой выбар зрабіў.

Ю. З.

— *Сёння многія скептычна ацэньваюць савецкую літаратуру, яе феномен. Скажыце, калі шчыра, — проста па-чалавечы Вы задаволены тым, што ўдалося зрабіць у літаратуры асабіста Вам?*

— Вядома, не задаволены.

Мабыць, дужа шмат творчага часу патраціў на банальныя, як цяпер пагляджу, рэчы: вайсковы гераізм, які быў не болей чым часткай (і не найбольшай) вялікай вайны, на яе пакутнікаў і яе вялікае бязладдзе. А між тым, ёсць яшчэ не меней драматычны перыяд нашай навішай гісторыі — 30-я гады, як след не распрацаваныя нашай літаратурай (хіба адзін Мележ). Але час упушчаны, і цяпер гэта ўжо — Атлантыда, што ўсё болей хаваецца ў нябыт. Хто яе падніме на паверхню памяці? Старэйшых пісьменнікаў ужо няма, адны адышлі з гэтага свету, іншыя свой талент аддалі іншым праблемам: ачмурэнню класавай барацьбы, звыродлівым фантомам сацсаборніцтва, прапагандзе партыйных догмаў, якія шмат каго тады захаплялі. Для маладзейшых 30-я гады — тэрра інкогніта, наўрад ці яны ў ёй як след разбіраюцца, хоць і глядзяць на сваіх папярэднікаў паблагліва, звысока. Мабыць, некаторым здаецца, што яўнае калабаранцтва старэйшых ішло ад невуцтва, светапогляданай абмежаванасці. У той час як усё было болей проста і болей страш-

на. З тагачасным камуністычным таталітарызмам, паводле слухнай заўвагі А.Камю, можна было або супрацоўнічаць, або змагацца. Пісьменнікі, як вядома, кепскія змагары. Значыць, што ім заставалася? Адно супрацоўнічаць, калі яны хацелі элементарнага — жыць.

— *А як справілася са сваёй духоўнай задачай, на Ваш погляд, вашае творчае пакаленне?*

— У творчасці майго пакалення калі не рэалізаваліся цалкам, дык хоць бы ўпершыню праявіліся пэўныя адзнакі адмаўлення, нягоды з савецкім таталітарызмам. У час хрушчоўскай адлігі паявіліся кнігі, у якіх быў парушаны кананічны прынцып сацрэалізму — барацьба добрага з лепшым. Упершыню ў літаратуры з’явіўся “нядобры” парторг, крыважэрны энкавэдэшнік. Часопіс “Маладосць” надрукаваў аповесць свайго рэдактара “Дабрасельцы”, — можа, першы праўдзівы твор з пасляваеннага жыцця беларускай вёскі. Хоць усё было не проста. Дзяржаўна-партыйны прэс упарта ціснуў мастацтва ў іншы бок — у бок ідэалізацыі таталітарызму. Бясконца гаварылася пра абавязак мастацтва адлюстроўваць праўду жыцця, а на практыцы тую праўду вытрывалі з твораў усімі таталітарнымі сродкамі. І бізун чаргаваўся з пернікамі. У гэтым сэнсе некаторыя з нашых братоў па прафесіі свой абавязак лічылі, здаецца, выкананым, як пра тое сведчаць нядаўнія ацэнкі іхняе творчасці ды іхнія ўзнагароды. У біяграфіях нашых папулярных майстроў слова значыцца па 6-8 ордэнаў — не за вайну, за літаратуру. За кожную кніжку — па ордэну. Як у сучасных генералаў, што нарадзіліся пасля апошняй вайны: у галіне ўзнагарод яны даўно могуць спаборнічаць з ветэранамі-франтавікамі.

— *Часам найноўшая крытыка напракае Васіля Быкава савецкасцю. Як Вы да гэтага ставіцеся?*

— Мабыць, у гэтым для мяне мала прыемнага. Хаця збоку лепей відаць. Можа, толькі варта зазначыць, што некалі мае недабразычліўцы-крытыкі адкрыта і тайна

лаялі маю антысавецкасць, а цяпер вось іншыя (ды і тыя таксама) — папракаюць савецкасцю.

— *Увогуле, ці пакінуў, на Вашу думку, сацрэалізм як метад вялікія творы мастацтва, літаратуры? Калі так, то каго ці што Вы маглі б назваць з гэтага шэрагу?*

— Вялікія творы былі ў розныя часы, як і вялікія аўтары. Можна па-рознаму ставіцца да М.Шолахава і яго даволі агіднага канфармізму ды яшчэ некаторых маласімпатычных рысаў ягонага характару, але ўсё ж “Ціхі Дон” — сапраўды вялікая кніга. Ці надта стасуецца да гэтага аўтара які літаратурны метада (у тым ліку і сацрэалізм), я не ўпэўнены.

— *Ваша творчасць у 60-я, 70-я гады складвалася такім чынам, што чытачы ўспрымалі Вас найперш як пісьменніка — прадстаўніка франтавога пакалення, у сціжме вядомых савецкіх баталістаў — В. Някрасава, Р. Бакланова, Ю. Бондарава і іншых. Нацыянальная прыналежнасць Васіля Быкава як бы не ўлічвалася: пісьменнік становіўся вядомым свету праз пераклады яго твораў не з мовы арыгінала, г.зн. з беларускай мовы, а — з мовы-пасрэдніцы. Такім чынам, фармаваўся вобраз расійскага пісьменніка Быкава... Няцяжка здагадацца, што для пісьменніка вашага кшталту гэтка неадпаведнасць не магла застацца нейсвядомай і, пэўна, не магла не спарадзіць нялёгкаю экзістэнцыйную праблему: як быць — ці канчаткова станавіцца “рускім” пісьменнікам (як, да прыкладу, Ч. Айтматаў), ці —свердзіць у сусветнай літаратуры сваю беларускую існасць. Ці перажылі Вы перыяд такога вагання; ці не шкадуеце цяпер, што пэўны, досыць працяглы час напружана працавалі на ўзмацненне ў першую чаргу ўсё ж такі расійскага літаратурнага поля, а не свайго, беларускага?*

— Я так мяркую, што нацыянальную прыналежнасць пісьменніка вызначае перш за ўсё мова ягоных твораў, затым — нацыянальнасць яго персанажаў. З першага

майго апавядання я пішу па-беларуску, вялізная большыня маіх персанажаў — людзі Беларусі. Але праўда, што ў свет яны выходзілі з расійскіх выданняў. Тое, аднак, ад мяне не залежала. Яшчэ на пачатку мае творчасці паявіліся цяжкасці з выданнем у Беларусі (і не толькі ў Беларусі), бо пасля “Мёртвым не баліць” (1965 год) мае аповесці пра вайну падвергліся астракізму ва ўсёй краіне саветаў. Становішча стала асабліва невыноснае, калі ў апарат ЦК КПСС прыйшоў наш зямляк В. Сеўрук. Адзіны часопіс, які тады мяне друкаваў у Маскве, быў “Новый мир” пад рэдакцыяй А.Твардоўскага. Але вялізнаю перашкодай між аўтарам і часопісам стаў моўны бар’ер — узровень перакладаў на расійскую мову не задавальняў рэдакцыю. Адночы пасля рэдакцыйнага абмеркавання Твардоўскі прапанаваў, каб пераклад аповесці (“Проклятая вышыня”) зрабіў сам аўтар. (Былі прапановы загадаць пераклад У.Дудзінцаву, якога тады грамілі за раман “Не хлебам адзіным”, і Твардоўскі, падумаўшы, сказаў: “Значыць, так: аўтар Быкаў, перакладчык Дудзінцаў, рэдактар Твардоўскі? І вы думаеце, што з такім трыё ўдасца надрукаваць аповесць? Хай папрацуе сам Быкаў, сам і будзе адказваць”.) Я мусіў перакладаць. Не памятаю, як ацаніў Аляксандр Трыфанавіч тую маю спробу (здаецца, невысока), але аповесць надрукавалі менавіта ў маім перакладзе. З перакладам наступнай (“Круглянскі мост”) ранейшых праблем не было, мабыць, я больш-менш асвойтаўся ў рамястве самаперакладу. Хаця наўрад ці калі дасягнуў дасканаласці, бо, як некалі заўважыў Іван Бунін, блізкія мовы горш за іншыя паддаюцца перакладу. Тое я адчуў на ўласнае практыцы. Намеру рабіцца расійскім прэзаікам у мяне не было ніколі, хапіла розуму зразумець, што расійская мова не для мяне, народжаны беларусам — беларусам застаецца. Хаця, мушу прызнаць, уплыў на мяне расійскай вайсковай прозы быў даволі моцны. Асабліва як у Маскве паявіліся аповесці аўтараў г. зв. “лейтэнанцкай прозы”:

Бакланава, Бондарава, Вераб'ёва, некаторых іншых. Аднак той уплыў, хоць і быў плённы, але стаўся кароткачасовым. У маіх партызанскіх аповесцях ён сышоў на нішто, тут ужо я працаваў цалкам самастойна і, як хутка прызналі расійскія крытыкі дэмакратычнага накірунку, даволі плённа. Здаецца, сапраўды, тут ужо мае творы пачалі ўплываць на пэўную (не горшую) частку расійскай вайсковай прозы. Мабыць, у тым ёсць нейкая заслуга Быкава як беларускага пісьменніка, творы якога перакладзены на болей чым 50 моў свету. Хоць бы і з расійскіх выданняў. Але што з расійскіх, тут я не вінаваты, хай бы перакладалі з беларускіх. Ды з беларускае перакладчыкаў не было нідзе, як не было выдаўцоў (апроч хіба беларускай дыяспары), ніхто у свеце нашае мовы не ведаў. Памятаю маё засмучэнне, калі, будучы ў Парыжы, даведаўся, што ў Сарбо-не ёсць факультэт усходніх моваў, дзе вывучаюцца ўсе ўсходне-славянскія мовы, апроч беларускай. У чым тут прычына? Ці не ў спрадвечнай падлегласці, славутай талерантнасці і рахманасці нацыі, якая толькі напрыканцы XX стагоддзя заявіла аб памкненні да дзяржаўнасці і тут жа спалохана папярхнулася — найперш каб не пакрыўдзіць суседзяў.

— Ці схільны Вы думаць, што сёння рэалізм як мастацкі метад у сусветнай літаратуры ўвогуле страчвае сваю мастацкую каштоўнасць — з прычыны анігіляцыі самога жыцця, знікнення непасрэднасці чалавечых перажыванняў і наводзін, распаду традыцыйнай біблейскай маралі, замены ўчынкаў на фальшывыя інфармацыйныя ўмоўнасці? Ці не гатовы прызнаць, што зараз надыходзіць пара пісьменнікаў-інтэлектуалаў, калі заўгодна — філосафаў, а не мастакоў слова?

— Так мяркую, што рэалізм аджывае сваё найперш у сытых, забяспечаных грамадствах, дзе ён як напрамак мастацтва ўжо адпрацаваў уласныя магчымасці. І так бы мовіць, надакучыў, “прыеўся” спажывецкаму грамадству, якое, падпарадкоўчыся зменлівым законам

рынку, прагне новенькага, востранькага, незвычайнага. У грамадствах жа, якія раздзіраюць сацыяльныя праблемы, якія пакутуюць без элементарных грамадзянскіх свабод, нацыянальна не рэалізаваных, у такіх грамадствах яшчэ доўга будзе існаваць патрэба ў звычайным рэалізме, з яго чэрствай праўдай жыцця, адлюстраванай у формах самога жыцця. Тое меркаванне, вядома, не выключае памкнення пэўнай (элітнай) часткі грамадства да мастацтва іншага кшталту з ухілам у бок формы, эпатажных прыёмаў творчасці, асабліва папулярных на Захадзе. Але не забудзем: перайманне ёсць паўтор, другаснасць, няздольныя даць кшталт адкрыцця, і ў дэмакратычным грамадстве хіба што будзе цяжка, не болей. У недэмакратычным жа не будзе і элементарнай цяжкасці.

— *Дарэчы, у Вас практычна няма твораў пра сучаснасць (апроч, бадай, апавяданняў “Бедныя людзі, “Фрузына”). Вы што, інтуітыўна адчувалі немастацкі час і свядома адмовіліся выказвацца пра яго мастацкім словам?*

— Для мяне час так званага застою, як бы ён ні вызначаўся эканамічна, у экзістэнцыяльных стасунках сапраўды здаваўся немастацкім. Рэалістычнае мастацтва — выяўленчае ці літаратура — усё ж вымагае пэўнага элементу стыхійнасці, неарганізаванасці, якіх не было ў нашым дашчэнтэ зарганізаваным, рэгламентаваным бальшавіцкім мінулым. На вайне тае стыхійнасці было куды болей, асабліва ў партызанскай вайне, на акупаванай тэрыторыі, і туды інстынктыўна памкнуліся мае літаратурна-эстэтычныя сімпатыі.

— *...І таму ў дачыненні да сучаснасці Вы абралі не эстэтычны, а — палітычны шлях умяшання ў жыццё. Ці азначае гэта, што літаратуру вызначае ўсё-такі кандыцыя самога жыцця, і жыццё напросту можа не даць спрыяльных імпульсаў для творчасці (“крызісны час”)?*

— Наколькі наш час лёсавызначальны для нацыі,

наколькі драматычны і “пракляты” для грамадства, настолькі ён неспрыяльны для мастацтва, для функцыянавання культуры. Крызісны час — тым усё сказана. Вядома, пасля ён дасць пэўны плён, можа быць, і плён значны, але — пасля. Як усё ўляжацца, настане нейкая пэўнасць і выразнасць, усталюецца пэўны позірк на мінулае, якім неўзабаве зробіцца наша сучаснае. Выпрацуецца пэўная эстэтыка, адпаведная густам новага часу. Пэўна, на змену ранейшай эстэтыцы, дзе ўсё ж пераважаў рэалізм (крытычны, сацыялістычны) прыйдзе які нечуваны гіпермадэрнізм. Хай! Мае ж літаратурныя густы, што склаліся пад уплывам класічнага рэалізму ХІХ стагоддзя, умацаваліся ў рэчышчы рэалізму ХХ-га, ад таго не пацерпяць, і не мне ўжо мяняць іх на штось нязвыклае. Позна ўжо, ды і не цікава.

— *Відавочна, што ў процістаянні жыццё — мастацтва Вы аддаеце праярытэт жыццю. Калі так, то ўсё прыгожае, усе класічныя шэдэўры літаратуры, жывапісу і г.д. як бы народжаны самім жыццём. Дык вось: ці не можа ў прыцыце стацца так, што мастацтва збанкрутуе канчаткова, адпрэчанае самім жыццём?*

— Адказ на гэтае пытанне вынікае з папярэдніх. Вядома, мастацтва нараджаецца з пэўных праяваў жыцця (найбольш рэалістычнае мастацтва), але таксама і з унутраных, душэўных імпульсаў, сігналаў аўтарскай падсвядомасці. Суадносіны таго і другога ў кожным творы кожнага аўтара дужа няпэўныя. Бываюць творы, нібы само жыццё, “спыненае імгненне”; бываюць створаныя выключна з ірацыянальных элементаў, дзе ад рэальнасці, бадай, нічога няма. Мабыць, каштоўнасць тых ды іншых вызначаецца ўсё ж не так спосабам адлюстравання, як характарам творцы, сутнасцю яго часам выразнага, а часам загадкавага таленту. У культурным грамадстве сапраўднае мастацтва (не кітч) па сваёй сіле ўздзеяння можа супернічаць з натуральнымі праявамі жыцця. Уплывы мастацкіх вобразаў на душу

чалавека, аднак, дужа невыразныя, апасродкаваныя, залежныя ад псіхічнай канстытуцыі асобы, узроўню яе культурнасці, а таксама ад меры мастацкай умоўнасці твору. Тая ўмоўнасць бывае нармальнай, агульнапрынятай, бывае празмернай і цяжкой для ўпрыняцця, бывае недастатковай – і з тае прычыны таксама не кранае спажываўца прыгожага. Іншае ж аказвае зусім адваротнае ўражанне, чым на тое разлічваў аўтар. Яшчэ Арыстоцель заўважыў пэўны парадокс успрыняцця мастацтва, калі пісаў, што “мы з задавальненнем глядзім на выяву таго, на што ў рэчаіснасці глядзець непрыемна”. Чаму так – не зусім зразумела. Але, мабыць, у тым нешта адчувалі марксісты, якія, не маючы магчымасці выкараніць “негатыў” з рэальнага жыцця, заўзята выкаранялі яго з мастацтва. Сучасная рэчаіснасць, вядома, тоіць у сабе безліч самага рознага, у тым ліку і драматычна-трагедыйнага, заўжды каштоўнага для мастацтва. Але праблема, мабыць, у тым, што да пары гэта – сырэц, паўфабрыкат, сусла, з якога яшчэ трэба вырабіць прадукт. А тое патрабуе часу. Выспее, перабродзіць у дзяжы мастакоўскай свядомасці (асабліва ў падсвядомасці), і вінар-аўтар зробіць з яго напой багоў. Але не цяпер, не ў крызісны час. У крызісны час майстра заняты не так пошукам метафар, як пошукам хлеба. Найбольш чорнага хлеба праўды.

– *...І тады мастак – напрыклад, Васіль Быкаў – змяняе пісьменніцкі стол на публіцыстычную трыбуну. Ці азначае гэта, што ў жыцці мастака рана ці позна можа наспець момант, калі палітычная і грамадская дзейнасць стаецца як бы натуральным працягам яго мастацкай, эстэтычнай творчасці?*

– Я ніколі не быў палітыкам і не імкнуўся ні ў якую палітыку. І калі я цяпер час ад часу наважваюся нешта сказаць, дык толькі з тае прычыны, што цяжка змоўчаць. Мабыць, гэта ўжо недахоп майго характару – нязручнага, няздатнага, невыгоднага для сябе характару. Зайздросччу некаторым таленавітым старэйшым,

якія ўмеюць мудра маўчаць. Але што зробіш — сябе не пераробіш. Усё жыццё я імкнуўся да свабоды — у тым ліку і да свабоды асабістай, свабоды распарадзіцца ўласным лёсам, чаго, зрэшты, мне ніколі і не ўдавалася. Ды і ці магло ўдацца? Ці можна ажыццявіць якое з элементарных чалавечых памкненняў у несвабодным і бяспраўным грамадстве?

— *Аднак жа, хоць Вы і вельмі ашчадна прысутнічаеце ў палітыцы, але ж паспелі набыць як заўважнае кола сваіх прыхільнікаў, гэтак і кола апанентаў. Мабыць, што да прыхільнікаў, то іх колькасць апошнім часам значна павялічылася. Скажыце, у маральным плане, ці надавалі Вы калі-небудзь увагу таму, якія людзі вакол Вас гуртуюцца і якім чынам і ў якіх мэтах выкарыстоўваецца Ваша імя?*

— Людзі, якія ля мяне гуртуюцца? Тым болей выкарыстоўваюць маё імя? Не зусім разумею, якія людзі? І што карысці каму з майго імя? Я не банкір, не наменклатуршчык, не партфункцыянер — як і ўсе радавыя грамадзяне, я бяспраўны, стары пенсіянер, чым і каму я магу памагчы? Парадаў я не даю, зрэшты, па іх да мяне ніхто і не звяртаецца. У наш час кожны жыве ўласным розумам, як і ўласным разлікам.

— *Збоку здаецца, што сёння Вы не маеце гэтулькі сяброў сярод пісьменнікаў, колькі мелі тады, пры канцы 1960-х... Зрэшты, сяброўства, як вядома, адносіцца да сферы прыватнага жыцця. Аднак у жыцці пісьменніка, мастака сяброўства часам можа перарасці прыватныя рамкі, адбіцца на ягоным рэнамэ і нават творчасці. Асабліва калі сябруюць дзве творчыя асобы (звычайна ў такіх выпадках шукаюць нейкія метафізічныя падставы іх збліжэння). Ужо доўгі час Ваш сябра — Рыгор Барадулін. Скажыце, Васіль Уладзіміравіч, ці ёсць нейкая незвычайная глеба ў вашай дружбе?*

— Нічога незвычайнага. Не буду казаць, які паэт Рыгор Барадулін (вялікі паэт!), але не тое для мяне галоўнае. Ён мне дарагі найперш за свае чалавечыя і

яшчэ болей — грамадзянскія якасці. За шчырасць. За цвёрдасць. За адданасць Беларусі, ідэям яе Адраджэння. За тое, што не сексот. Якасці, якія цяпер сустракаюцца не так часта. І не толькі сярод пісьменнікаў Беларусі. Скажыце, хіба гэтага мала, каб сябраваць з чалавекам?

— *Ці не большасць пісьменнікаў — як на абшары былога СССР — асабліва актыўна, гэтак і ў свеце, — сёння ўдзельнічае ў палітыцы. Ці азначае гэта, што для ўсёй літаратуры як бы надыйшоў час змяніць пяро на шапу, г.зн. умяшацца ў жыццё не праз эстэтыку, а — непасрэдна, праз палітыку? (У гэтай сувязі ўзгадваецца заклік-пажаданне А.Адамовіча “пішыце звышлітаратуру!”)?*

— Тут я вымушаны не пагадзіцца. У цяперашняй палітыцы пісьменнікаў удзельнічае дужа мала, беларускія пісьменнікі самаўхіляюцца ад палітыкі. Выхаваныя ў камуністычнай атмасферы, творчыя саюзы Беларусі (у тым ліку і Саюз пісьменнікаў) сучасную палітыку не ўважаюць за ўласную. Актыўна ўдзельнічаць у камуністычнай яны страцілі магчымасць, а далучыцца да нацыянальнай у іх чагось не хапае. Можа, адвагі? Мабыць, найбольш адвагі, бо яшчэ з 30-х гадоў сярод інтэлігенцыі жыве генетычны страх рэпрэсіяў, абвінавачванняў у нацыяналізме, што загучалі цяпер з новай сілай. Гэта што датычыць бальшыні. Элітная ж частка пісьменніцкай грамадскасці была і застаецца пракамуністычнай і марыць пра адно: пра вяртанне вялікай і магутнай дзяржавы з яе “руководящей и направляющей”, да якой некалі прывыклі і з якой ёй было гэтак сытна, міла і ўтульна. Што ж да закліку Алеся Адамовіча, то хацелася б зазначыць, што шмат якія з ягоных прадбачанняў здзейсніліся. Але не гэты. На мой погляд, у звышлітаратуры знікла патрэба — разам са знікненнем (часовым ці назаўжды) ядзернай пагрозы. Настала іншая пагроза, да якой, на ягонае шчасце, незабыўнаму Алесю дажыць не давялося...

— *Цікава пачуць Ваша меркаванне адносна цяпераш-*

ніх энергічных спробаў Аляксандра Салжаницына асабіста пайплываць на палітыку ў Расіі. Наколькі “да твару” тэксменніку гэтка палітычная заўзятасць?

— Уплываць — хай уплывае. Уся справа — як? У якім накірунку? Калі ў імперскім, дык не дай Бог. Хіба без дысідэнта Салжаницына ў Маскве мала заўзятых рэаніматараў-імперцаў, радзецеляў за вялікую дзяржаву? Нашто гіганту Салжаницыну станавіцца ў шэрагі Зюганавы ці Жырыноўскага, каб разам дамагацца знішчэння рэштак малых народаў? Ці да твару гэта слыннаму дэмакрату, антыкамуністу ды Нобелеўскаму лаўрэату?

— *У апошнія гады Вы адкрыта выступаеце як апалагет хрысціянскіх каштоўнасцей і хрысціянскай веры. Ці былі Вашыя адносіны да рэлігіі (Бога) ўвесь час нязменнымі, роўнымі; якія падзеі, можа, асабліва пайпывалі на фармаванне Вашага, як цяпер прынята гаварыць, асабістага містыцызму? (У гэтым сэнсе цікава пачуць Вашу ацэнку вайны як не толькі “вайны”, але і як памежнай падзеі быцця, удзельнікі якой як бы праходзяць своеасабліваю містэрыю “прычашчэння смерцю”, г.зн. здабываюць пэўны духоўны гарт...)*

— Безумоўна, у наш складаны, бязбожны час традыцыйныя хрысціянскія каштоўнасці застаюцца галоўным духоўным апірышчам нацыі. Тое было пэўна ў гады татальнага вынішчэння рэлігіі, нездарма бальшавікі з першых дзён свайго панавання пастралілі царкоўных іерархаў, пабурылі цэрквы — яны не трывалі духоўнай канкурэнцыі. Дэмакратычна арыентаваныя і проста сумленныя грамадзяне заўжды спантанна адчувалі згубу атэістычнай бездухоўнасці і неяк спрабавалі процістаяць ёй. На пачатку перабудовы, калі з’явілася такая магчымасць, я ў “Комсомольскай правде” палемізаваў з заўзятымі маскоўскімі прафесарамі-атэістамі. Але затым мой заступніцкі пафас знізіўся, калі новыя ўлады ў адносінах да цэрквы цынічна змянілі бізун на пернік. Вядома, ад камуністаў усяго можна было чакаць, але

здзіўляла тая “хэнць”, разлік або наіўная легкавернасць, з якой царква (найбольш праваслаўная) кінулася ў камуністычныя абдымкі, спрэс ператвараючыся ў банальныя “рычагі” ўлады. Мабыць, сапраўды каштоўнасць рэлігіі не ў царкве, не ў яе зменлівай духоўнай палітыцы, а найперш у фундаментальнай сутнасці яе маралі, якую два тысячагоддзі нясе з сабой хрысціянства, Стары і Новы Запавет, першакрыніцы хрысціянства. У гэтым сэнсе на памяці прыклад Льва Талстога, які, як вядома, займеўшы канфлікт з царквой, узяўся за вывучэнне грэцкай мовы, каб без перакладу спасцігнуць першасны сэнс заветаў Хрыста і святых апосталаў. Але гэта Талстой. А як народу, сем дзесяткаў гадоў адлучанаму ад веры, зноў далучыцца да яе, пераадолець духоўную разарванасць, спасцігнуць боскую сутнасць без карыслівых адвакатаў рэлігіі? Беларусам намагчыся на тое і яшчэ цяжэй — гісторыя не дала ім канкрэтнаўласнай рэлігіі, кінула на раздзёр між дзвюма не надта прыязнымі канфесіямі. Уніяцтва, якое магло б стаць рэлігіяй беларусаў, амаль задушана, заціснута з двух бакоў магутнымі канфесіямі і ніяк не можа адрадзіцца. Усё тое балюча адбіваецца на духоўным здароўі народа.

Здаецца мне, вайна да тае праблемы не мае прамых адносінаў, бо на вайне ўсё вырашала грубая сіла, містыцы там не было месца. Гэта вернікам у акопах Першай сусветнай вайны бачыліся розныя містычныя “яўленні”, як правіла з добрым, шчаслівым знакам. Атэістам жа на Другой сусветнай не бачылася нічога, апроч дужа рэальнай (без містыкі), заземленай (літаральна і фігуральна) пагібелі. Што б гэта значыла? Але, мабыць, зразумела, што.

— *Наколькі вядома з Вашых інтэрв’ю, Вы падзяляеце той пункт гледжання на чалавечую гісторыю, паводле каторага “чалавецтва паступова разумнее”, г.зн. што развіццё чалавецтва ў цэлым адбываецца нібыта ў кірунку прагрэсу. Але апошняе стагоддзе пакідае па сабе і найжахлівыя сведчанні маштабнага самагена-*

цыду “разумнага” чалавецтва: дзве сусветныя вайны з мільёнамі ахвяраў, пастаянны лязгат зброі, крыва-
выя канфлікты, у тым ліку і апошні, чачэнскі... Гэта
— пры тым высокім розуме, якога чалавецтва дасюль
яшчэ не мела. Можа, слушна было б разглядаць вай-
ну і ваяўнічасць як усё-такі фатальнае спараджэнне
гульні бессвядомых сіл у калектывным арганізме чала-
вецтва, г.зн. як пэўнае выйсце для той грубай энергіі
інстынктаў, якая пры надта кшталтаваным розу-
ме не знаходзіць, аднак, належнай сублімацыі ў куль-
туры, таймуецца (чым, бадай, безвынікова апякуецца
і Царква), але затым вырываецца на паверхню жыц-
ця і — нішчыць, руйнуе той цывілізаваны лад, які, зда-
валася, цалкам паверыў у сваю трываласць і бяскон-
часць. Можа, след прызнаць за вайной метафізічную,
ірацыянальную прыроду і, адпаведна, статус увесьчас-
нага спадарожніка чалавецтва праз усю яго гісторыю?..
Г.зн. пагадзіцца з тым, што чалавецтва ўсё-такі не ра-
зумнее?

— Мабыць, тое разуменне адбываецца не раўналегла:
калі адны народы даўно “паразумнелі” і па-людску ла-
дзяць сваё людское жыццё, дык іншыя не толькі не спя-
шаюцца рабіць тое, а час ад часу дурнеюць. Помніцца
амаль распачны крык у тэлевізары аднаго з самых сум-
ленных расійскіх інтэлектуалаў: “Россия, ты одурела!”
(гэта калі Расія прагаласавала за Жырыноўскага). У
нас жа, у Беларусі, не ведаю, на жаль ці на шчасце,
такога вокрыку не пачуеш — не тыя інтэлектуалы, ці
не тое тэлебачанне. Нават пры магчымасці свабодна-
га (адносна, вядома) выбару выбіраюць не лепшае, і не
таму, што не хочуць сабе добра, а таму што дагэтуль не
навучыліся адрозніваць кепскае ад горшага. Бо не ву-
чацца ні ў Бога, ні ў д’ябла, ні ў разумных суседзяў.
Мабыць, лічаць, што даволі марксісцкай навукі, засво-
енай ва ўніверсітэтах марксізму-ленінізму, партшколах
ды на марксісцкіх кафедрах ВНУ. Часам здаецца, што
такая навука — горш за цемрашальства, бо з большым

поспехам замаскавана пад навуковасць і таму робіць больш шкоды. Мабыць, было б лепш, каб тае навукі не было зусім, як і яе вучоных носьбітаў, усіх гэтых дактароў-прафесараў ад марксізму-ленінізму. Тады б людзі кіраваліся спрадвечным жыццёвым інстынктам ды меркаваннямі здаровага сэнсу з яго простымі і выразнымі законамі, што праз стагоддзі далі нацыі выжыць. Нацыя ж, спакушаная фальшывымі ідэямі, падманутая псеўданавукай, будзе хварэць, аж пакуль не паразумнее і не вызваліцца ад тае ачмурэласці. Пакуль не зразумее элементарную самакаштоўнасць здаровага сэнсу.

— *Напэўна, усе вышэй закранутыя пытанні можна звесці да аднаго, універсальнага: адкуль на зямлі ліха і дзе прычыны зямных бедаў і радасцяў (мастацтва, літаратуры, грамадскага ўладкавання), — у трансцэндэнтным, г.зн. пад уладаю патойбочных сіл, ці — у самой амбівалентнай існасці гэтага свету і чалавека? Прынамсі, наколькі схільны Вы пераносіць адказнасць за тое, што робіцца сёння на Зямлі (і ў Беларусі), у сферу патойбочнага?*

— У чым твая прычыны — пэўна не ведае ніхто. Як не ведалі таго тысячы і дзве тысячы гадоў таму. Хоць яйкагаловым мінулага заўсёды здавалася, што яны ведаюць усё. Па крайняй меры, заўжды і ўсё на зямлі і ў небе знаходзіла нейкае тлумачэнне. Але мінаў час, і рабілася відавочнай уся наіўнасць, “антынавуковасць” таго тлумачэння. І тады з’явілася агнастычнае разуменне непазнавальнасці свету. Кант і Спэнсэр былі не дурнейшыя за папярэднікаў, калі ўсумніліся ў іхніх поглядах. А пасля ўсумніліся і ў вызначэннях саміх агностыкаў, што даказалі марнасць ведаў пра свет. І пра чалавека таксама. На маю думку, чалавецтва ніколі не спазнае сябе па дзвюх прычынах: па-першае, чалавек — зменлівае стварэнне, і спазнаць яго ў стане зменлівасці наўрад ці каму ўдасца. Па-другое, калі спазнаць да канца, дык тым спыніць сам працэс пазнання, а гэта ўжо ці

не канец гісторыі? Хаця, як вызначыў Ф. Хукаяма, канец гісторыі азначае толькі тое, што людзі пачнуць яе зноў, так бы мовіць, чарговым заходам. І так бясконца. У тым, можа, і ёсць не разгаданая таямніца існавання, вялікі ягоны сэнс.

— *Любы прызнаны пісьменнік рана ці позна падпадае пад выпрабаванне вядомасцю і мусіць асэнсоўваць свой мастакоўскі кшталт, сваю місію. Ці гатовы Вы, Васіль Уладзіміравіч, прызнаць за мастаком яго вышэйшую, надзямную місію, яго выключны, дэманічны кшталт?*

— Здаецца мне, няма тут ніякай “надзямной місіі”. Пісьменніцтва зрабілася даволі масавай прафесіяй, рамяством для здабычы хлеба надзённага, заняткам, дзе, як і ўсюды, даволі фальшу, эгаістычнага разліку. І ніякага дэманізму, асабліва ў наш рацыянальны, спазнела-рынкавы час. Раней сярод іншых талент усё ж вылучаўся пэўнай маральнасцю, прычыненасцю да народнага клопату; мастацкае слова нярэдка было раўназначна ўчынку, таленты ўважаліся за рэдкасць, не кажучы ўжо пра геніяльнасць. Але на нашых вачах адбылася дэвальвацыя таленту; усеагульная абавязковая адукаванасць ва ўсіх сэнсах пацягнула маральнасць, ідэалагічная заангажаванасць зрабілася перадумовай усякай творчасці. Апошнім часам на змену ранейшай заангажаванасці ідзе рынкавы прагматызм. Але мастацкаму таленту ў рынкавы час няма чаго рабіць, тут патрэбны здольнасці іншага кшталту. Геній жа тут – проста непатрэбная, чужая істота, якую пабіблейску заўсёды білі каменнем. Б’юць і цяпер. А то яшчэ запатрабуюць укрываваць – тыя ж, дзеля каго ён шчыраваў. Між талентам і народам, як і дзве тысячы гадоў таму, ляжыць неадольная бездань неразумення; талент і геній – быццам істоты з іншай планеты. Хаця паводле азначэння Шапэнгаўэра, паміж імі дзвюма таксама амаль супярэчлівая няроўнасць. “Калі талент трапляе ў цэль, у якую звычайныя людзі трапіць не могуць, дык геній трапляе ў цэль, якую звычайныя

людзі нават не бачаць”. Але калі не бачаць, дык і не разумеюць, а ад неразумення да нянавісці — адзін крок. Адсюль і — распні яго!

— Ці прызнаеце Вы за мастацтвам права на “манастырскі” спосаб паратунку ва ўмовах крызісу жыцця — права абстрагавання ад знешніх падзей дзеля таго, каб захаваць тое найлепшае, што было ім, мастацтвам, створана і зберажона за сваю гісторыю?

— Мабыць, настае час, калі менавіта такая магчымасць адна і застаецца. Калі нельга развіваць культуру, дык важна хоць бы захаваць тое, што напрацавана ранейшымі пакаленнямі, закансерваваць яго (у тым ліку і мову), як кансервуюцца руіны старых замкаў і цэркваў. Сапраўды, культура падобная да евангельскага зерня і павінна памерці, каб уваскрэснуць зноў, як мудра зазначыў некалі Андрэ Жыд.

Чэрвень 1995.

З ДЗЁННІКА

29.09.1992

...Узяўся перачытваць Быкава. Раней, у школе, гэтае чытанне не было такім уважлівым, як цяпер, калі да слова ставішся як да боскага знаку, патаемнай пярліны — з’явы мастацтва. У школе тое чытанне было нейкім машынальным, цяпер яно — падзея.

“Сотнікаў” — аповесць, напісаная ў 1970 годзе. Мова... Чаму ў нас стаўся магчымым Быкаў?

Быкаву для стварэння сваіх твораў у прынцыпе хапіла моўнай і вобразнай памяці дзяцінства, хоць, натуральна, першаматывам творчасці былі ўражанні вайны. Праз дзесяць гадоў пасля вайны Быкаў бярэцца за пяро, каб рэалізаваць у літаратуры духоўны патэнцыял, закладзены ад нараджэння і дадзены дзяцінствам вясковага хлапчука. Па сутнасці, Быкаў толькі ўспамінаў...

25.12.1994

(Званіў В. Быкаву)

На пытанне пра літаратуру В.Б. адказаў, што, на яго адчуванне, «літаратура сёння быццам правальваецца ў нейкую прорву; яе (літаратуру) стапала само жыццё». Культура ўвогуле ўступае ў новы перыяд, калі мы пераконваемся ў абсалютнай непатрэбнасці літаратуры. «Гэта пачалося не ў нас, пачалося даўно — на Захадзе, калі там узніклі іншыя плыні ў літаратуры, запанавалі індывідуалізм. Можа, каму гэта (індывідуалізм. — Ю.З.) і цікава... Але калі на адным канцы свету льецца кроў і

гінучь людзі (напярэдадні Расія ўвяла войскі ў Чачню і пачалася вайна. — Ю.З.), а на другім пануе “чыстае мастацтва”, то гэтакі стан рэчаў — не для таго, каб разважаць пра літаратуру ...»

Безумоўна, існуюць людзі, здольныя жыць сваім унутраным светам, і пра гэта пісаць. Але Быкаву гэта не цікава. “Я не той чалавек, каб ігнараваць тое, што адбываецца навокал...” Такая атрымалася размова. Гэтак Быкаў адрэагаваў на прапанову пагутарыць для новай “Крыніцы” пра літаратуру, прыгожае...

«Я ПІСАЎ ПРАЎДУ...»

Кантрапункты лёсу

Эвалюцыя чалавечага і літаратурнага лёсу і эстэтычныя густы Васіля Быкава мяне цікавілі ўвесь час, але не было падстаў — найперш, з майго боку, маральных — ладзіць з пісьменнікам гутарку на такую тэму. Тэмы вызначала само жыццё. Аднак такая падстава надарылася на пачатку 1995-га ў сувязі з інтэрв'ю Быкава часопісу “Крыніца”, які рыхтаваў яго “постаць”. Рабіць інтэрв'ю рэдакцыя даручыла мне, былі складзены і абмеркаваны пытанні... На пачатку чэрвеня 95-га я вазіў да Васіля Уладзіміравіча дамоў, на Танкавую, завізіраваць падрыхтаваны да друку тэкст інтэрв'ю (апублікавана ў №3 (19) за 1996 год пад назвай “Рэцэпт напою багоў”). Быкаў пісьмова адказаў на пытанні, якія датычыліся яго ацэнак савецкага сацрэалізму, ваеннай прозы, уласнага літаратурнага лёсу, стану беларускай літаратуры і культуры. Прачытаўшы адказы, я адчуў, што яны занадта лаканічныя, што не зашкодзіла б канкрэтыкі, біяграфічных фактаў. Таму на ўсякі выпадак захапіў з сабой дыктафон, каб пры нагодзе нешта спытаць. І, вядома ж, спытаў — ужо амаль што развітаўшыся. Спытаў пра гродзенскі перыяд, і Быкаў нечакана ажывіўся, пачаў узгадваць рознае, фармуляваць; дыктафон быў уключаны... Давялося затрымацца на некалькі добрых гадзін (а Быкаў затрымаўся з выездам на лецішча). Так з'явілася гэтая гутарка — своеасаблівы кантрапункт, г. зн. дадатак да ўсіх папярэдніх.

Пазней, калі выйшла быкаўская “Доўгая дарога да-
дому” (2002 г.), я знайшоў у ёй паўтарэнне некаторых
біяграфічных момантаў, якія ўзгадваліся падчас тае
гутаркі ў 1995-м. Зрэшты, сам Быкаў тады казаў аб па-
трэбе напісаць нейкія ўспаміны, асабліва аб гродзен-
скай пары свайго жыцця і творчасці.

Снежань 2009 г.

Кантрапункт I.

Між іншым, ідэалогія

— У чэрвені 1994 года з нагоды юбілею Астанкінскі
тэлеканал узяў у Вас інтэрв’ю, у якім Вы, паміж іншым,
так казалі пра сваю творчасць: «Калі я пачынаў сваю
літаратуру, я не быў ёй навучаны, таму маім пя-
ром вадзіла рука младзенца. У той час як многія мае
калегі прайшлі добрую вывучку — літаратурную,
ідэалагічную, партыйную — і хоць яны яе эксплуата-
юць дагэтуль і дасягнулі, можа быць, пэўных вяршыняў
у гэтай літаратуры і лаўраў, ды ўсё ж, я так мяр-
кую, яны пазбавіліся нейкай праўды, каторая неаб-
ходная перадусім для рэалістычнай літаратуры. Яны
сацрэалістамі аказаліся выдатнымі, выхаванымі, чаго
б я не хацеў прызнаваць за сабой...» (Цытата павод-
ле магнітафоннага запісу). Але, мяркуючы цвяро-
за, прайсці міма ўсяго савецкага — калі не членства ў
партыі, дык самой ідэалогіі, камунізаванага духу гра-
мадства — было вельмі цяжка, амаль немагчыма. Ужо
хоць бы той факт, што апазіцыянерам савецчыне ў
Беларусі доўгі час былі толькі Вы адзін, сведчыць пра
сілу гэтай ідэалогіі. Таму Ваша адметнасць на фоне са-
ветызаванай беларускай літаратуры — хутчэй выключ-
энне з правіла, нейкі сімвал. Ці схільны Вы бачыць у
тым, як склалася Ваша творчая і асабістая біяграфія,
“ічаслівае здарэнне”, наканаванне лёсу?

— Некалі, калі мяне тут грамілі ў ЦК, была такая са-

кратар Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР Чагіна, каторая, “тлумачачы” мае “скажэнні” вайны і ўсё такое, ставіла мне ў віну тое, што я, маўляў, і ВПП (Вышэйшай партыйнай школы. — Ю. З.) не скончыў, пагэтану адкуль жа ў мяне могуць быць “правільныя” погляды на вайну і многія іншыя рэчы...

Дык вось, яшчэ тады мне такая думка прыйшла, што ў гэтым, можа быць, і мая перавага, што я не быў заангажаваны ў ідэалогію, у той час як многія не толькі афіцыйныя, афіцыезныя пісьменнікі, але і некаторыя мае сябры і паплечнікі былі ёй заангажаваны ўжо пачынаючы са школы, з універсітэта. Яны вельмі добра ведалі, як трэба пісаць, як развіваць сюжэт, якія ідэі праводзіць, карацей кажучы, ведалі ўсю гэту тэхналогію. І яны знаходзіліся ў яе палоне. Падсвядомасна. Хоць яны, дапусцім, часам былі з ёй нязгодны, але ж яны ведалі, што ёсць цензура, рэдактура, і пагэтану іх творы праходзілі лёгка, за іх хвалілі, прымалі ў Саюз пісьменнікаў і г.д. У мяне таго не было. Я, па-першае, многіх рэчаў сапраўды не ведаў, часткова прастадушна не ведаў, гэта абсалютна, а па-другое, і не хацеў ведаць. Я па наіўнасці сваёй лічыў, што сацрэалізм — гэта ўсё-такі найперш рэалізм. Некалі ўсе пісьменніцкія з’езды, у тым ліку саюзныя маскоўскія, заклікалі: “Трэба пісаць праўду”. Вот я і пісаў праўду. Хаця і рана зразумеў, што гэта — самае небяспечнае. Таму што самы праўдзівы мой, аўтабіяграфічны твор — “Мёртвым не баліць” — атрымаў самы вялікі разнос і дваццаць гадоў пасля не выдаваўся...

Тады я зразумеў, што вот іменна гэта самае небяспечнае — праўда. І для мяне на пачатку маёй творчасці паўстала дылема — альбо далей пісаць праўду, і я, натуральна, не змог бы нічога надрукаваць, і быць “недрукавальным”, альбо пераходзіць у іншую сферу, сферу, так бы мовіць, “сачыніцельскую”, і знаходзіць нейкі кампраміс паміж магчымасцямі і праўдай жыцця. Канечне, той кампраміс даваўся вельмі цяжка (іранічна

ўсміхаецца. – Ю. З.); праўда з мяне ўсё-такі вылазіла, лезла з усіх маіх твораў так ці інакш. Мабыць, я арганічна быў няздольны — у сілу свайго характару, можа быць, — да штучнасці, хлусні, да канструявання таго, што было патрэбна начальству.

Ну а самае галоўнае ў маім лёсе, калі ўжо пра гэта гаварыць, — што я ўсё-такі быў падтрыманы “Новым мірам” і Твардоўскім. Тут, у Беларусі, мне, канечне, вельмі хутка заткнулі б рот, і я б нічога не надрукаваў. А там раптам, на пачатку свайго творчасці, пачынаючы з 1966 года, я знайшоў у гэтым выдатным расійскім часопісе выдаўца, знайшоў падтрымку, знайшоў сабе Твардоўскага і рэдакцыю. Гэта былі рускія дэмакраты, інтэлігенты, каторым я безумоўна ўдзячны, безумоўна... І пасля, у 80-я гады, калі адбылася пераацэнка маёй творчасці і мяне пачалі ўзнагароджваць, — дык не таму, што тут нехта штось зразумеў. Гэтае разуменне ішло з Масквы. Там мне далі прэмію — адну, пасля другую. Я не ведаю ўсёй кухні, але я так адчуваў, што тамтэйшы, маскоўскі ЦК паказаў нашаму на карэкціроўку пэўных адносін да Быкава. І яны змянілі да мяне свае адносіны.

У Маскве маю канцэпцыю, асабліва ваенных твораў, падтрымала дэмакратычная літаратурная эліта, шмат якія знанья крытыкі — самыя знанья, і самыя знаны часопіс. І беларусы былі змушаны з гэтым лічыцца. Хоць здараліся і канфлікты, калі, скажам, там друкавалі і хвалілі, як гэта было з тым жа “Сотнікавым”, а тут — не друкавалі, наадварот, наладжвалі абмеркаванні ў рэдакцыях, выказваліся. Уяўляеце, там ужо прайшло і цэнзуру і Галоўліт — раз надрукавалі, — а тут некаторыя цяперашнія “дэмакраты” гаварылі: “А Масква нам не ўказ, Масква і Еўтушэнку друкуе” (Еўтушэнка тады быў адыёзная фігура). Тут адбываўся аўтаномны працэс. Ну, але ён ўсё-такі скончыўся недзе на пачатку 1980-х. Хаця, канешне, друкавалі мяне з цяжкасцю. На жаль, некаторыя рэчы так і пайшлі ў збор твораў пакарэжанымі, не з тымі канцоўкамі...

— ?

— Надта “абскубанья”, у тым ліку і “Мёртвым не баліць”. Паколькі гэта друкавалася многа разоў і разышлося на іншых мовах, я не палічыў патрэбным вяртацца назад і нешта аднаўляць. Ды і як аднаўляць? Папершае, у мяне ўжо не засталася саміх арыгіналаў; пры шматлікіх пераробках, перадрукоўках і карэктурах ужо не знойдзеш, дзе канцы, дзе пачаткі. Гэтага шкада, канечне. Да апошняга ж часу ўсё здымалі “вострыя месцы”. Памятаю, як у зборы твораў, чатырохтомніку, я даў “Мёртвым не баліць”. Тут Кузьмін (колішні сакратар ЦК КПБ. — Ю.З.) тады падтрымаў, даў каманду друкаваць. Беларускі Галоўліт завізаваў, але, канечне ж, яны не маглі не перастрахавацца... ЦК наш мала што мог, усё вырашала Масква. Наш Галоўліт, падпарадкаваны па службе беларускаму ЦК, усё-такі данёс пра тое ў Маскву. Адтуль па лініі вышэйшага Галоўліта паступіла каманда “зняць”, і нашы галоўлітаўцы бегалі на паліграфкамбінат здымаць сваю візу з рукапісу, каторы ўжо быў здадзены ў набор... Тады, памятаю, Кузьмін у размове ў ЦК сказаў: “Што ж рабіць?.. Ведаецца, зрабіце якія-небудзь праўкі, хоць стылёвыя, дзеля блізіру, каб я мог сказаць, што аўтар перапрацаваў аповесць”. Вот я і выкрэсліваў некаторыя азначэнні, уносіў трохкі бруду на старонкі, каб было відаць, што аўтар “перапрацаваў аповесць”. Тады нябожчык М. Дубянецкі (на той час дырэктар выдавецтва “Мастацкая літаратура”. — Ю. З.) пасылаў Суславу тэлеграму са скаргай на Сеўрука, майго “куратара” ў ЦК КПСС, каторы на мне зрабіў кар’еру. Вот як гэта ўсё рабілася.

— *У Вас практычна няма твораў пра сучаснасць, толькі два ці тры апавяданні. Гэта ад чаго — ад эстэтычнага непрыняцця, так бы мовіць, бягучай рэчаіснасці?*

— Мабыць, так. Мне ўсё-такі больш цікавае, як гэта заўсёды бывае, кожнаму чалавеку, — мінулае, а не сучаснае. Сучаснае, яно ў стане нейкай скаламучанасці,

як мутная лужына, у каторай нічога не відаць. А калі нешта адстаіцца, то ў лужыне відаць грязь, чарвякі, ужо цікавей становіцца. Так, відаць, і для пісьменніка.

Ну і пасля, я ўжо прывык глядзець туды, і не толькі да вайны, але, скажам, і ў трыццатыя гады. У трыццатыя гады я быў хлопец, хадзіў у школу, яшчэ малы быў, але, тым не менш, мне там бачыцца вялікі драматызм нашага мінулага, там шмат якія разгадкі і нашага часу, і ранейшага. Гэта быў вельмі драматычны час.

— *Чым жа ён драматычны?*

— На сялянскай Беларусі тады нішчыўся цэлы клас — сялянства. Менавіта тады ён нішчыўся. І гэта было так балюча, прычым жа не толькі перапісвалі з аднаго саслоўя ў другое, але сапраўды нішчыўся, фізічна вынішчаўся. Гэта як жа можна было ў Беларусі жыць сялянам, загнаным у калгасы, у якіх прымушалі працаваць цэлы год і нічога не плацілі? Толькі 40 сотак агародаў было, і з гэтага гарода трэба было ўсё дзяржаве аддаць, і падаткі, і малако, і мяса, і яйкі, абсалютна ўсё здавалі. Купіць што-небудзь не было за што, таму што ніхто не зарабляў грошай, і не было дзе купіць, нічога ж не прадавалі. Гэта было жахліва. Я не ведаю, як тады магчыма было выжыць... Аднак жа выжылі. Пасля — вайна. Вайна, канешне, жахлівая рэч, але вот я ведаю, мае землякі ў вёсцы гаварылі: толькі ў вайну і паелі хлеба. Да вайны не елі. І пасля вайны, натуральна, не елі, — толькі ў вайну паелі, — у вайну, у гэтую крываваю вайну, пад акупацыяй, пры партызанцы, калі фронт два разы прайшоў!.. Аднак жа — у вайну елі хлеб. А ўсё таму, што немцы вярнулі назад зямлю, кожны сваю “палоску” вярнуў, хоць межы былі панішчаны, і сеялі, хто мог, усе сеялі, і ўбіралі... Якая гэта была гаспадарка — ні энергарэсурсаў, ні МТС, ні трактароў не было, і коні не ва ўсіх былі, — аднак неяк апрацоўвалі і елі з хлебам. З 1933 года і да самага пачатку вайны хлеба не было, карміліся, я памятаю, бульбай, каторая канчалася недзе вясной, у красавіку.

І вось нічога — ні хлеба, ні бульбы, траву елі. Пасля, натуральна, пасляваенныя гады — 1945, 1946, 1947, мабыць, і 1948-мы — таксама былі галодныя. Толькі пазней пачалі зажывацца патроху... Вот такі лёс гэтых пакаленняў.

Дык вот я скажу, што там вельмі шмат, шмат розных катаклізмаў схавана... Гэта драматычная пара. Шкада, старэйшыя пісьменнікі, тыя, хто мог бы напісаць пра гэта, альбо панішчаны ў часе рэпрэсій, альбо, заангажаваныя кампартыяй, ніколі пра гэта не напішуць.

— *Хто, напрыклад?*

— Ды тыя, што старэйшыя за мяне, болей адчувалі, перажылі, ведаюць і памятаюць. Ну але яны не напішуць, памкненні іх накіраваны ў іншы бок...

— *Старэйшым пісьменнікам, відавочна, болей даспадобы “кайф часу”, асалоды бягучай рэчаіснасці...*

— ...Выкананне планаў, пяцігодак, роля партыі, райкамаў, парторгаў і г.д...

— *Вы схільныя скептычна ставіцца да такой літаратуры?*

— Ды гэта наогул фальшывая літаратура, фальшыўка... Я ніколі не быў высокай думкі пра сваю літаратуру, ну, пісаў, як умеў, мабыць, іншыя ўмеюць лепей. Ведаю шмат пісьменнікаў, каторыя таленавіцей, чым я, дапусцім. Але ў іх чагосьці не хапае. Не хапае, перш за ўсё, я так мяркую, чыстага сумлення асабістага. Усё-такі адну заслугу я за сабой лічу, “чысло”, і магу гэтым ганарыцца: ВА ЎСІМ ТЫМ, ШТО Я НАПІСАЎ, — НЯМА НІВОДНАГА КАМУНІСТА. Вот я так абышоўся, што камуністаў у мяне няма. Ёсць розныя людзі, кепскія ці добрыя, але камуністаў няма. Толькі ў адным выпадку, адно слова, і то гэта не мая віна...

— ?

— Рэдагавалі “Сотнікава”. Было вялікае абмеркаванне на рэдкалегіі “Польмя”, зноў-такі — пасля публікацыі ў “Новом мире”, — выступалі многія, нябож-

чык Вялюгін, іншыя... Пасля далі рэдагаваць, даводзіць да ладу Сачанку. І Сачанка, памятаю, пераканаў мяне, што трэба, каб тое прайшло, ну там у пэўным месцы ўказаць, што Сотнікаў — камуніст быў... А літаратура некаторых слынных прэзаікаў цалкам жа замешана на “воспеванні ролі партыі”, як і трэба было. У кожным рамане парторгі, камуністы, іх барацьба і да т.п. Дык чаго вартая гэтая літаратура наогул?

— *Мяне, Васіль Уладзіміравіч, з некаторага часу цікавіць пэўная загадка Вашага таленту. Наколькі я разумею, Вы, прыехаўшы з Далёкага Усходу ў Гродна, не мелі на той час якой-небудзь філалагічнай вывучкі, так жа? Значыцца, трэба было мець калі не філалагічную, дык нейкую магутную ўнутраную ўпэўненасць у маральным праве пісаць?*

— Юрась, я скажу, што гэта была не “магутная ўпэўненасць”, а мая арганічная агіда да фальшу. Так, філалагічнай вывучкі ў мяне не было, але фальшу ў жыцці я нагледзеўся досыць, усё сваё жыццё толькі яго і бачыў... Таму яшчэ сваімі рукамі ствараць гэты фальш я не хацеў, мне гэта было проста агідна. Першая ж мая маленькая кніжачка — зборнік апавяданняў “Ход канём” — была сатырычная. Гэта было ў часе “адлігі”, пасля XX з’езда партыі, які ўскалыхнуў народ. Тады я пачаў пісаць тыя апавяданні — слабыя, канешне, але ўсё ж гэта была сатыра, там была нейкая пазіцыя. І там не было фальшу, я так думаю. Пасля тыя апавяданні не друкаваў нідзе, таму што ў літаратурным сэнсе проста слабіна была...

— *І ўсё ж такі Вы доўгі час былі адарваны ад роднай мовы, пачалі пісаць бадай у трыццацігадовым узросце, зразумела, што зрабіць гэта было не так лёгка. На якой мове пачыналі пісаць — па-расійску ці па-беларуску?*

— Зараз я скажу пра такія моманты маёй біяграфіі. Я прыехаў у Гродна з Далёкага Усходу ў 1955 годзе, з кароткім побытам у Лапічах пад Асіповічамі — служыў там некалькі месяцаў. Не было ў мяне, вядома, ні

кватэры, нічога не было, я быў нейкі час без работы. Пасля надарылася ў рэдакцыі “Гродзенскай праўды” пасада карэктара, і мяне туды ўзялі — на беларускае выданне (газета тады выходзіла на дзвюх мовах — па-расійску і па-беларуску, на беларускую мову дублявалі, здаецца, 800 асобнікаў). Я пайшоў карэктарам беларускага выдання. Папрацаваў там некалькі месяцаў, пасля перайшоў у сакратарыят, на вычитку перакладаў расійскамоўных карэспандэнцый на беларускую мову. Так што ў мяне папросту не было патрэбы карыстацца расійскай мовай, я ёй не карыстаўся, бо ўвесь час працаваў з беларускай мовай. Першыя апавяданні, якія напісаў, а затым надрукаваў, былі, канечне, беларускія.

Затым ужо для патрэбы самаперакладу мне давалося авалодваць і расійскай літаратурнай мовай. Гэта быў вельмі складаны працэс, і пераклады, каторыя рабіў пазней, нават апошнія, — вымагалі каласальнай працы. Вот што значыць не родная мова...

— *Што Вас прымусіла рабіць пераклады?*

— Я таму звярнуўся да расійскай мовы, і сам пачаў перакладаць, што пераклады ўсіх прафесійных перакладчыкаў мяне не задавальнялі, бо яны былі проста слабымі ў моўных адносінах. Я гэта рабіў лепш.

— *А як тэхнічна гэта выглядае?*

— Працэс такі. Звычайна я пішу на паперы, пасля сам перадрукоўваю, пасля гэты перадрук праўлю — канечне, праўлю добра, — затым жонка перадрукоўвае на чыставік. Такім чынам, у мяне атрымліваецца адзін уласнаручны перадрук. Гэта пры стварэнні арыгінала. А калі перакладаю на расійскую мову, то некаторыя старонкі перадрукоўваю па сем разоў, бо да чарнаты праўкі даходзяць, і трэба перадрукоўваць, бо разабраць немагчыма. Вот такая гэта праца — пераклад на расійскую мову. Я з гэтага зрабіў выснову, што як бы я не валодаў баларускай мовай, але ўсё-такі — гэта родная мова, і тым усё сказана... Стаць расійскамоўным

пісьменнікам я не магу, мабыць, наканавана быць пісьменнікам беларускім.

— *Аднак жа дзякуючы расійскім перакладам сусветная чытацкая аўдыторыя прызвычалася да таго, што Вы — рускамоўны аўтар, расійскі пісьменнік — Васіль Быкаў...*

— Такое ёсць, часам мяне называюць “двухмоўным” пісьменнікам. Дык вось, я заўсёды ў такіх выпадках, калі мяне аб гэтым пытаюць, катэгарычна аб’яўляю, што я — пісьменнік беларускі, толькі такі. Зноў жа — каб хоць адзін пераклад з’явіўся вартасны, такі, каб я ўбачыў, што зрабілі лепш, чым мог зрабіць я. Тады б з задавальненнем карыстаўся б паслугамі перакладчыкаў, калі б іх работа мяне задавальняла. А то харошыя людзі, неблагія літаратары, але вось прынясе пераклад, і я не магу яго чытаць, прагледзеўшы некалькі старонак, — бачу, што ён валодае расійскай мовай горш, чым я. Ну і яшчэ такая асаблівасць, што калі я сам перакладаю, дык я гаспадар свайго слова, магу як заўгодна змяніць фразу, магу перапісаць яе зусім інакш, чым у арыгінале, захававшы пры гэтым сэнс. А перакладчык жа гэтага рабіць не будзе. Ён тую “дубовасць” беларускай фразы ў расійскамоўным кантэксце так і пакіне, і яна будзе выпіраць, будзе глядзецца непаўнавартаснай.

Раней гэта было важна — расійскі пераклад. Хоць бы таму, што амаль усе мае пераклады на замежныя мовы зроблены з яго, і таму я вельмі адказна ставіўся да гэтай работы...

— *Ці можна гэтую працу назваць перастварэннем?*

— Усё-такі я яе называю перакладам. Я, канешне, не магу ацаніць вартасці нямецкага, балгарскага альбо нават украінскага перакладу. Але з кепскага арыгінала добрага перакладу не атрымаецца, горш — можа быць. Так здарылася з “Альпійскай баладай”, каторая была надрукавана не ў лепшым расійскім перакладзе і так і разышлася па свеце ў перакладах на іншыя мовы. Я гэтым вельмі незадаволены...

— Цяпер літаратура, на Вашых словах, як бы стаптана самім жыццём. Які ж яе лёс — літаратуры? Ці захавае яна, на Вашу думку, нейкую вагу ў грамадстве?

— Літаратура знікае. І не толькі ў нас. Яна знікае ва ўсім свеце...

— Незалежна ад суб'ектыўнай волі творцы?

— Літаратура ў яе звычайным разуменні. На Захадзе ж кніга перастала быць таварам — я маю на ўвазе мастацкую кнігу. Калі там ёсць якія-небудзь літаратурныя шэдэўры, то гэта, па-першае, вельмі элітарная літаратура, а па-другое, гэта літаратура маскульту, шырпатрэб, кітч; гэта аднадзёнкі, разлічаныя на нейкую сенсацыю, з нейкага поваду. Гэта не тая літаратура, да якой прывыклі мы і каторая існавала даволі працяглы гістарычны час, — рэалістычная літаратура. Гэта на Захадзе. А ў нас — бачыце, што робіцца...

— *Нешта Вы ўспрымаеце са спроб маладога пакалення ў беларускай літаратуры?*

— Чаму ж не? Я назіраю, што маладое пакаленне літаратараў прыходзіць у літаратуру куды больш дасведчаным і таленавітым, чым гэта было ў наш час, гэта безумоўна, безумоўна... Я бачу, што каб яно, гэтае пакаленне, працавала ў рэалістычнай літаратуры, то, відаць, гэта было б нават здорава... На жаль, я кепска ўспрымаю авангард, мадэрнізм, постмадэрнізм — і ў выяўленчым мастацтве, і ў літаратуры; я ўсё-такі болей схільны шанаваць рэалізм. Але я думаю, што задаткі ў маладых ёсць, ёсць розум, талент... Усё можа быць, Божа мой, усё вельмі ўмоўна, розныя плыні мастацкія, літаратурныя змяняюцца, сыходзяць, усё гэта павінна быць, і гэта ўсё натуральна. Ну але мне гэта не цікава — сюррэалістычныя, фантастычныя, прыгодніцкія рэчы, дэтэктывы, для мяне такая літаратура не мае ніякай цікавасці. Я ўсё-такі прытрымліваюся старамоднай, запляванай канцэпцыі “ніяставага Вісарыёна”, які некалі напісаў: “сацыяльнасць альбо смерць”.

Кантрапункт II. Між іншым, КДБ

— Раней Вы распавялі пра жахлівую “кадэбізацыю” савецкага грамадства, абумоўленую ёй праблематычнасць дэмакратызацыі. Няцяжка дапусціць, што не былі абыйдзены ўвагай “ворганаў” і Вы, пісьменнік з немалым маральным аўтарытэтам у грамадстве. Ці спазналі Вы, Васіль Уладзіміравіч, спробы КДБ “залучыць” Вас?

— Вядома ж, спазнаў. Уся справа ў тым, што я жыў у Гродне. Усё-такі Гродна — невялікі горад, у параўнанні з Мінскам, і там усе адзін аднаго ведалі, я бачыў, як гэта рабілася...

Канечне ж, спробы паўздзейнічаць на мяне былі, прычым — увесь час. Мяне туды выклікалі, каля мяне хадзілі падпалкоўнікі з КДБ, са мной вялі “работу”. Раз-пораз выклікалі сюды, у Мінск, на “прафілактыку”, і я прыязджаў... Толькі пасля зразумеў, што ездзіў на тую “прафілактыку” за свае грошы!.. (самаіранічна смяецца. — Ю. З.). Да мяне званіў падпалкоўнік з КДБ і пытаўся: “Васіль Уладзіміравіч, вы не збіраецеся ў Мінск?” — “Не, не збіраюся”. — “Але скоро пленум Саюза пісьменнікаў, вы ж паедзеце, мабыць?” — “На пленум паеду”. — “Дык вы, калі ласка, вялікая просьба, зайдзіце ў КДБ, там генерал Р, вельмі просіць зайсці”.

І вось я прыехаў, прыйшоў у КДБ, праз парадны... Генерал Р. меў са мной гутарку. Тая гутарка была даволі “змястоўная”, як цяпер разумею (іранічна ўсміхаецца. — Ю. З.), але ўвогуле, калі яе асэнсаваць, дык гэта была звычайная “прафілактыка”. Канечне ж, не ў мэтах вярбоўкі, а для таго, каб паўплываць на мяне і маю творчасць. Там былі і пагрозы. Вельмі страшныя пагрозы...

— *Напрыклад?*

— Напрыклад, той генерал Р. расказаў, як у часе вай-

ны дзесь на Палессі расправіліся з адным начальнікам паліцыі па прозвішчы Быкаў... Гэта было маляўніча расказана, як ён умазаў таму з маўзера, і ў таго — мазгі па сцягне... Я думаў, ну добра, дапусцім, такі выпадак быў, але — навошта было паведамляць, што яго прозвішча Быкаў?

— *Гэта была псіхалагічная апрацоўка?*

— Амаль усе выпускнікі універсітэтаў і ВНУ праз гэтае сіта праходзілі, і з усіх бралі падпіску аб супрацоўніцтве. Дзяліцца гэтым з іншымі было непрыстойна. На тым і будавалася ўся сістэма. Тыя, хто даваў падпіску, не значыць, што яны даносілі. Але яны знаходзіліся ў рэзерве і ў кожны момант маглі зрабіць тое, што было трэба КДБ.

Я памятаю, мне аднойчы, ужо ў наш час, гады два-тры таму даводзілася выступаць у адной аўдыторыі. Я неяк адважыўся сказаць пра ролю КДБ у грамадстве (тады пра гэта нічога нідзе не гаварылася). Нешта мяне падштурхнула да таго, і я не стрымаўся, пачаў казаць з трыбуны, перад аўдыторыяй у чалавек трыста. Мяне там прымалі хораша, добразычліва, і я падумаў, што калі я ім гэта выкладу, то мяне калі не вынесуць на руках, то, прынамсі, апладысменты раздадуцца бурныя. І што — усе павесілі галовы падчас таго расповеду, ніхто не запляскаў. Ніхто, зрэшты, і не запырэчыў, але я ўбачыў, як на маіх вачах апанурылася аўдыторыя. Пасля я сам у сябе запытаўся: “На што ж ты разлічваў? Кожны прымеркаваў гэта да сябе, і ўсім стала няёмка”.

Такім было наша грамадства. І ў справе дэмакратызацыі, паўтаруся, нічога не зрушыцца, пакуль не зменяцца пакаленні, пакуль не прыйдуць пакаленні, вольныя ад уплываў спецслужб. Сёння кіраўнікі КДБ кажуць, што яны тым ужо не займаюцца. Але тады ўзнікае пытанне, чым жа яны займаюцца. Здаецца, свае паверхі камерцыйным структурам яны не здавалі... І ходзяць, і шчыруюць, і працуюць, як і раней.

— *Наколькі ў такім разуменні савецкай рэчаіснасці, стану рэчаў у грамадстве Вам дапамагло знаёмства з жыццём Еўропы, паездкі за мяжу?*

— Я ездзіў за мяжу на розныя пісьменніцкія мерапрыемствы, у асноўным гэта былі краіны былога сацлагеру, г.зв. СЭУ. Канечне, што-нішто зразумеў. Напрыклад, зразумеў, што пасля перамогі ў 1945 годзе мы прынеслі краінам Усходняй і Цэнтральнай Еўропы новае заняволенне. Я памятаю Балгарыю адразу пасля вайны, я там служыў год у Сафіі. Традыцыйна балгары ставіліся да рускіх вельмі прыязна, хоць Балгарыя і не была на баку антыгітлераўскай кааліцыі, наадварот... Затым я зноў прыехаў у Балгарыю праз дваццаць гадоў, у 1965-ым, і што пачуў? Пачуў такі анекдот: “Дзед Тодар працуе ў сваім вінаградніку. Прыбеглі дзеці. Кажуць: «Дзядуля Тодар, дзядуля Тодар, рускія на Мясц паляцелі!». Той устае і кажа: «Што — усе?! Слава табе Госпадзі!»». Вот такія змены. Альбо такі анекдот: “У авіякатастрофе загінулі Эйзенхаўэр, Адэнаўэр і Хрушчоў. Пытанне: які народ больш за ўсіх гараваць будзе? Адказ: балгарскі. Чаму? — Таму што сярод іх не было Тодара Жыўкава...” У часе паездак высветлілася перш за ўсё вось гэта.

— *А кантактаванне з заходнімі інтэлектуаламі, пісьменнікамі як уплывала на Ваш палітычны і мастакоўскі светапогляд?*

— На жаль, кантакты з-за моўнага бар’еру былі невялікія, я не ведаў заходніх моваў, а заходнія інтэлектуалы не ведалі нашай. Але, прынамсі, я бачыў, як выступаў Генрых Бэль у Кельне, уся плошча была запоўнена людзьмі. Гэта быў сапраўдны нацыянальны апостал... І гаварыў ён хораша, я памятаю, пра ядзернае процістаянне ў свеце. Ён сказаў шэкспіраўскімі словамі: “Чуму на оба вашых дома” (з “Рамэа і Джульеты”). Такая формула мне спадабалася, і шмат што іншае...

З нямецкім пісьменнікам Фрыдрыхам Кіпхардам у

1980 годзе мы нават збіраліся напісаць разам агульную кнігу...

— ?

— Мы з ім ваявалі на адным фронце, стаялі ці не на адным участку, і маглі бачыць адзін аднаго ў бінокль. Я з ім сустрэўся ў Балгарыі, і мы дамовіліся напісаць пра тое агульную кнігу — дакументальную. Я — з гэтага боку, а ён — з таго. Балгарскі Саюз пісьменнікаў, які тады ўзначальваў Леўчаў, узяўся апекавацца той справай, прадаставіў жыллё ў ДOME творчасці, каб мы працавалі... На жаль, Кіпхард раптоўна памёр...

— *Вашыя прыхільнасці ў нямецкай літаратуры, апроч Бёля?*

— Бёль — гэта безумоўна. Дарэчы, Бёль таксама ваяваў на тым жа фронце, але сімуляваў хваробу, і яго адправілі ў тыл... Уся справа ў тым, што ў нас пераважна друкаваліся пісьменнікі ГДР, а яны мне не надта падабаліся. Але што-нішто выдавалася і з заходніх рэчаў. Пасля трэба сказаць, што ў часе паездак ніякіх сувязей у сэнсе друкавання ніколі не завязвалася, таму што заходнія выдаўцы і інтэлектуалы, асабліва ў Заходняй Германіі, да нас, савецкіх пісьменнікаў, ставіліся досыць нядбайна, можна сказаць, ніякай цікавасці да нас не праяўлялі і ні на якія кантакты з намі не ішлі. І гэта ўвогуле зразумела. Я пасля зразумеў, чаму...

— *Чаму?*

— Таму што яны не прымалі нашай савецкасці і, можа быць, нашай расійскасці. Што датычыць Беларусі, то яе ў Еўропе не ведалі.

— *А Ваша стаўленне да Томаса Мана?*

— Я чытаў і Стэфана Цвэйга, і Манаў, але, відаць, не ў той час я ўсё гэта чытаў: мне трэба было чытаць гэта пазней, і чытаць інакш, чым чыталася ў маладосці. Тады яны не зрабілі на мяне вялікага ўражання.

— *А Рэмарк?*

— Рэмарк — само сабой. Пасля — Барбюс, Андрэ Жыд... У тых гадах, калі заходнія інтэлектуалы

гарнуліся да Савецкага Саюза, прыязджалі сюды, пісалі кнігі, ухвалялі Сталіна і сацыялізм, Андрэ Жыд таксама быў запрошаны, здаецца, на юбілей Горкага. А потым напісаў антысавецкую і антысталінскую кнігу. Што значыць сумленны, разумны чалавек! Ён убачыў не тое, што ісландскі мастак Ракуэл Кэнт, каторы ў захапленні быў ад нашых парадкаў і пакінуў адпаведныя сведчанні: “В Советском Союзе журналистика очень высоко оплачивается... Я сказал несколько слов по радио, и наутро дама привезла мне в гостиницу целый пакет денег...” Гэтак жа да СССР ставіўся Бідструп. Іх тут лёгка ачмурылі...

І ў той жа час быў Джон Стэйнбек, каторы прыязджаў у 60-я гады (калі ў нас пачаўся разгром “Юности”, пачалі цкаваць Еўтушэнку з Вазнясенскім). Я нават выпісаў тады ягоныя словы (цытуе, лёгка адшукаўшы адпаведную старонку ў нататніку на сталe. — Ю. З.): “По-моему, молодые люди, да и люди любого возраста, если они никогда не гnevаются, живут зря. Для меня гнев — символ мысли и независимой оценки и противодействия. Мне надоели незлобивые люди; я считаю, что гнев — самая здоровая эмоция на свете”. Далей ён піша: “У нас в США мало уважают художника, и это хорошо. Писатель в Америке стоит несколько ниже клоуна и несколько выше дрессированного тюленя. Для писателя это очень полезно”.

— *Мабыць, у жыцці гэта не так і лёгка — гневацца. Вам часта гэта даводзілася рабіць, Васіль Уладзіміравіч?*

— Чаму ж не? У нас гэтага хапала, гэта, можа быць, для Амерыкі новая думка, а ў нас жа эмоцыі — дагэтуль...

— *Сёння ці маеце якое кантактаванне з замежнікамі — выдаўцамі, пісьменнікамі?*

— Ёсць такі нямецкі паэт і прэзаік Крыстоф Хойбнер, ён мала вядомы, але гэта інтэлектуал, пісьменнік, і мы з ім даўно сябруем. Ёсць ў нас і перакладчыкі, ка-

торыя перакладаюць нашы творы. Норберт Рандау, каторага нядаўна прынялі ў Беларускі ПЭН-клуб, некаторыя выдаўцы. Асабліва шмат кантактаў з балгарамі, менш — з палякамі...

— *А палякі якраз багата Вашых твораў пераклалі...*

— Некалі я быў знаёмы з Ежы Путраментам, трохі меней — з Івашкевічам. Было ў мяне знаёмства з Віктарам Варашыльскім, польскім дысідэнтам і літаратарам (пераклаў на польскую мову аповесці В.Быкава “Альпійская балада”, “Круглянскі мост”, “Праклятая вышыня”. — Ю. З.). Што важна — ён быў родам з Гродна. Гісторыю яго сям’і я неяк пераказаў Адаму Міхніку, каб той напісаў пра гэта ў сваёй газеце. Варашыльскі быў з яўрэйскай сям’і. Яго бацька ў Гродне трымаў гінекалагічную клініку. Калі пачалася вайна, яны там і засталіся: бацькі ягоня, яшчэ двое дзяцей, апроч Віктара, дзед з бабаю... І іхняя пакаёўка, гродзенская беларуская цётка, на жаль, не памятаю яе імя, усю вайну іх перахоўвала і ўсіх зберагла, ніхто не загінуў. Яна нам з Карпюком распавядала, як цягала іх з адной вуліцы на другую, па розных skleпах і хлявах хавала... Пасля вызвалення яны з’ехалі ў Польшчу.

У 1966 годзе Віктар Варашыльскі прыехаў у Гродна. У Польшчы на той час ён лічыўся дысідэнтам. А я таксама ўжо трапіў у “няміласць”. Мы сустрэліся, хадзілі ў рэстаран, гаварылі. Пасля я яго праводзіў на вакзал, на мытні развіталіся, і я пайшоў дамоў, перакананы, што той паехаў у Польшчу. Але праз нейкі час Варашыльскі даслаў мне з Варшавы ліст, у каторым паведамляў, што тады ён не з’ехаў, супрацоўнікі КДБ знялі яго з цягніка, пратрымалі суткі, зрабілі вялікі вобшыск, прагледзелі ўсё, распаролі вопратку, шукалі нечага. Гэта была яго апошняя паездка ў Гродна... Вось што датычыць літаратурных сувязей на той час.

Увогуле той мой гродзенскі перыяд, я цяпер так думаю, варта ўсё-такі ў форме нейкіх успамінаў ці біяграфіі апісаць, таму што час праходзіць і нешта па-

ступова забываецца. А там было шмат павучальнага. Было, было... Трэба напісаць, пакуль помніцца.

Пасля яшчэ што важна: многае мы перажылі ўдвох з Карпюком. Трэцім у нашай кампаніі быў Барыс Клейн, дацэнт з медінстытута, яўрэй, ён пасля з'ехаў у Амерыку, канечне... Гэта было проста сяброўства. Прытым Карпюк быў па-грамадзянску ангажаваны чалавек. Калі ён бачыў, праходзячы па вуліцы, зламанае дрэва ці іншы непарадак, то ішоў у абкам і ўздымаў буру. Ён усё жыццё так рабіў, у адрозненне ад мяне, каторы заўсёды ў такіх выпадках казаў: “Куды ты ідзеш?”. Ён быў такі рамантык. Ён лічыў, што камунізм — гэта правільна, што трэба змагацца і г. д. Гэта скончылася тым, што яго ўрэшце выключылі з партыі (за вайну) і ў дадатак навесілі сем артыкулаў Крымінальнага кодэксу, кожны з якіх, як казаў пракурор, цягнуў на 15 гадоў: здрада Радзіме, дэзерцірства, укараненне агентаў гестапа ў партызанскі атрад — чаго толькі ні было. Гэта было жакліва. Але ўсё тое было няпраўдай, усё — інспіравана. Чаму няпраўдай? Да Карпюка з Ленінграда часам прыязджаў яго былы камандзір брыгады Вайцяхоўскі, каторы яго прызначыў камандзірам атрада. Ён пасля ў КДБ даў сведчанні, што, маўляў, такога атрада ў брыгадзе не было, і ён Карпюка не прызначаў, — значыцца, той самазванец. Але, на шчасце, я быў сведкам тых размоў, пагэтану выступіў катэгарычна супраць такіх абвінавачанняў... Нічога асабліва не было ўспрынята, аднак выключэнне з партыі Машэравым было заменена на строгую вымову. Інакш бы Карпюк загінуў... Пасля выключылі з партыі Барыса Клейна. Ён выкладаў гісторыю партыі ў медінстытуце, быў кандыдатам гістарычных навук. У таго была такая гісторыя — я часткова гэта выкарыстаў у апазданні (“Бедныя людзі”. — Ю.З.): ён абараняў дысертацыю ў Віленскім універсітэце, стуль быў яго навуковы кіраўнік, літовец. І вось Клейн дачуўся, што таго прафесара за нацыяналізм нібыта звольнілі з працы,

ашальмавалі... Клейн, ехаўшы з Ленінграда, вырашыў заехаць да яго, каб паспачуваць чалавеку. Так і зрабіў, зайшоў, яны пагаманілі, папілі гарбаты... А пасля той прафесар падумаў, што Клейна падаслалі — Клейн жа гаварыў нешта такое, што можна было ўспрыняць як правакацыю. Таму той прафесар памэнчыўся-памэнчыўся некалькі дзён і ... напісаў “справаздачу” ў КДБ. Праз колькі часу Клейна выклікаюць на бюро гаркама і выключаюць з партыі, пазбаўляюць кандыдацкага дыплама... Ён пайшоў працаваць на гародніную базу памочнікам бухгалтара... А пасля ўзяліся за мяне, пачалі цягаць... Я зразумеў, што хутка павінны былі вынесці нейкае канчатковае рашэнне (як пасля даведаўся, ім трэба было зрабіць з мяне “беларускага Салжаніцына” і выкінуць за мяжу). З партыі мяне нельга было выключыць — я быў беспартыйны; з работы таксама не знімеш — я нідзе не працаваў, быў літкансультантам рэдакцыі абласной газеты. Маглі, канечне, пераехаць аўтамабілем дзе-небудзь... Як потым стала вядома ад людзей, больш дасведчаных па лініі КДБ (у гэты момант размову неспадзявана перапыняе тэлефонны званок; Быкаў бярэ трубку, але на “тым” канцы яе апускаюць... — Ю. З.), — яны мне рыхтавалі высылку. Але пасля ўсё перавярнулася (зноў звоніць тэлефон, Быкаў зноў бярэ трубку, але “там” яе зноў кладуць. — “Што такое?”) — як у Маскве мне далі Дзяржаўную прэмію (1974 год. — Ю. З.). Тады я ўбачыў, што нешта ў іх забуксавала, пачаўся ход назад. Клейну спярша вярнулі кандыдацкі дыплом. Карпюк два гады пахадзіў па партыйных “чысцілішчах” і строгую вымову з яго ўрэшце знялі, ён нібыта стаў чыстым... Тады і ў мяне справы пайшлі на лад, трэціраваць перасталі... Мне, безумоўна, дапамагла расійская дэмакратыя, дэмакратычная частка расійскай літаратурнай грамадскасці. Можа, калі напішу, дасць Бог, таму што ўсё гэта — сюжэт пэўнай драмы. ДРАМЫ ПРА МІНУЛАЕ.

— *А хто Вам пра “лёс Салжаніцына” сказаў?*

— Неяк, ужо ў наш час, публічна сказаў аб гэтым Барыс Сачанка — а ён меў рэпутацыю чалавека дасведчанага...

— *Як паставіліся тады, пры канцы 1960-х — у пачатку 70-х, да сітуацыі вакол Вас беларускія пісьменнікі?*

— Супраць першых выппадаў у мой адрас выступілі 62 беларускія пісьменнікі, найперш мае сябры: Вярцінскі, Бураўкін... Яны напісалі ліст у маю абарону ў ЦК КПСС. Ён, натуральна, не друкаваўся, але яны здолелі сабраць 62 подпісы. Пасля, вядома, ім дасталася, быў адпаведны працяг, але такая акцыя была... Тады, калі я жыў на Гродзеншчыне, якое б ні праводзілася “мерапрыемства” — гаспартактывы, пленумы абкама, гаркама, райкамаў і г.д., — усе яны зварочваліся на Быкава. Пакідаліся ўбаку жывёлагадоўля і выкананне планаў... Праводзілі паралелі, я быў “ідэалагічным дыверсантам”. І гэта ж прадаўжалася не адзін год, гэта цягнулася недзе з 1966-га па 1974 год. Выратаўчым пляцікам, як я ўжо казаў, быў “Новый мир”. Твардоўскі пасля першай публікацыі сказаў мне, што ён будзе друкаваць усё, што я ні напішу, у любым жанры. У той час гэта было неверагодна, бо калі нейкі твор тады падпадаў пад партыйную крытыку, то перад аўтарам закрывалася дарога да чытача — найперш у тым выданні, каторае яго надрукавала. Твардоўскі ж і рэдкалегія “Новаго мира”, наадварот, мяне падтрымалі. Памятаю, мяне моцна пабілі ў “Правде” за “Мёртвым не баліць”... Напісаў наступны твор — там жа надрукаваў, — пабілі яшчэ мацней... Напісаў “Круглянскі мост” — яшчэ мацней узяліся... Уключаліся ўсе выданні — і ў Маскве, і ў рэспубліках, абласцях, раёнах, — пісалі партызаны, героі і г.д., даваліся цэлыя развароты. Тры рэчы былі аддадзены самаму жохліваму астракізму: “Мёртвым не баліць”, “Круглянскі мост” і “Праклятая вышыня”. З “Сотнікавым” намеціўся нейкі паварот (к таму часу яны ўбралі з “Новаго мира” Твардоўскага і расшарсцілі ўсю рэдкалегію). Твардоўскі яшчэ яго

падрыхтаваў, прачытаў, але нумар падпісаў ужо новы рэдактар...

— *Ці ўзніклі ў Вас у той час думкі пра эміграцыю?*

— Ды не. Па-першае, я быў да таго не гатовы, і не думаў пра тое. Мне, прынамсі, пра гэта ніхто не намякаў. Намякалі, наадварот, на фізічную расправу. І такое было, калі нападзілі на вуліцах, — крымінальнікі...

— *Хто?*

— Неяк вечарам мы з Клейнам ішлі па вуліцы, я яго праводзіў. Ля пад'езда яго дома — у цэнтры горада — трохі затрымаліся, заканчваючы размову. І тут на нас наляцелі трое здаровых дзеццокоў. Пачалі біць. Разбілі акуляры і г.д... Прычым — моўчкі. Мы крычым: “У чым справа, за што!?” А тыя маўчаць. Потым раптам усе адсыпаліся, адзін паварочваецца і кажа: “Простите, ребята”. Усё адразу стала зразумела... У міліцыю, параіўшыся, мы не пайшлі, бо адно толькі згубілі б ноч, пішучы тлумачэнні...

— *Якія адносіны з расійскай дэмакратычнай грамадскасцю ў Вас захоўваюцца цяпер; увогуле, што Вы думаеце наконт сучасных падзей у Расіі?*

— Тут я скажу вот што. Некалі, на пачатку дэмакратычных пераўтварэнняў у Расіі, у Маскве, я дужа спадзяваўся на расійскіх дэмакратаў. І мне здаваліся празмернымі закіды Пазьняка ў бок расійскай дэмакратыі. Многіх тых дэмакратаў я ведаў асабіста, і ў мяне была спадзяванка на іх, я разлічваў, што яны, як дэмакраты, зразумеюць і дэмакратыю нацыянальную, напрыклад, у Беларусі, і падтрымаюць яе... Але апынулася, што Пазьняк меў рацыю. Мы пабачылі, як перарадзілася ў сваёй масе расійская дэмакратыя. Нават лепшыя з іх сталі дзяржаўнікамі, апраўдалі разгром Чачні. Намінальна дэмакратычны ўрад Ельцына, што мяне моцна здзівіла, паяднаўся з тымі ж таджыцкімі камуністамі, каторыя пры ўладзе, пачаў іх падтрымліваць — супраць дэмакратычных нацыяналаў, каторых выгналі ў эміграцыю. Цяпер — у адносінах да

Украіны гэтыя “дэмакраты” павялі сябе не лепшым чынам. І адносна Беларусі, хоць пра Беларусь пакуль што асабліва не выказваліся... Я скажу, што гэта дзівосная, гібрыдная рэч — расійская дэмакратыя; гэта не тая дэмакратыя, за каторую мы яе прымалі і на каторую хацелі спадзявацца. Гэта вельмі і вельмі сумна, таму што лёс Беларусі, што б там ні казалі, моцна звязаны з лёсам Расіі. Як мацнейшая суседка, яна вызначае шмат што з нашага ўнутранага жыцця. Тое, што ў нас робіцца, — толькі адбітак тых працэсаў, якія адбываюцца ў Расіі. Благіх ці добрых. Дык вось гэта вельмі прыкра, што адбылося з расійскай дэмакратыяй. Зрэшты, там ёсць і людзі, каторыя не да канца ў гэтым сэнсе збанкрутавалі, — дэмакраты, каторым я веру, і каторыя, спадзяюся, такімі застануцца і надалей...

— *Хто гэта?*

— Я мог бы назваць Валянціна Аскоцкага — літаратара, крытыка; гісторыка Юрыя Афанасьева; паэта Булата Ақуджаву; даўніх маіх сяброў равеснікаў Віктара Астафьева і Лазара Лазарава. Але ўся справа ў тым, што яны не пры ўладзе, не яны вызначаюць...

Такія мае адносіны да расійскай дэмакратыі. Тым не менш, я лічу, што як бы там ні склаліся нашыя адносіны з Расіяй, трэба падтрымліваць з ёю сувязі і неяк хаўрусаватца з сапраўды дэмакратычнай часткай расійскай грамадскасці. Не адпрэчваць іх толькі на той падставе, што, яны, маўляў, “расійскія дэмакраты”. Хоць, паўтаруся, падстаў для гэтага апошнім часам з’явілася болей чым дастаткова. Але на каго ж нам абаперціся? Заходняя дэмакратыя для нас прымальная яшчэ меней, я ўжо некалькі разоў меў магчымасць пераканацца ў гэтым. Перш за ўсё — яны нас папросту не ведаюць; пасля — яны нас не разумеюць; а ўрэшце — у іх заўжды свой разлік. Нейк я ўдзельнічаў у “круглым сталі” ў Заслаўі, на каторым выступалі і ўніверсітэцкія прафесары са Швейцарыі. Дык яны выказаліся супраць суверэнітэту і Літвы, і Беларусі. Яны — за за-

хаванне імперыі, таму што гэта, ці бачыце, — “гарант стабільнасці ў Еўропе”. Яны думаюць, што калі тут, на ўсходзе Еўропы, будзе адно дзяржаўнае фармаванне, з моцнай уладай, то з гэтай уладай ім прасцей можна будзе дамовіцца і тым самым забяспечыць стабільнасць у Еўропе... Вот яны цяпер пабачаць, як з такой “моцнай уладай” яны дамовяцца... У Маскве вунь зноў распачынаецца палітыка антыамерыканізму, канфрантацыі з Захадам. І гэта натуральна, таму што тыя людзі могуць існаваць толькі ў стане канфрантацыі з усім светам. Няважна, як яны сябе называюць, дэмакратамі ці камуністамі... І рана ці позна яны да гэтага вернуцца. Гэтая эканоміка, што шмат гадоў спецыялізавалася на вытворчасці зброі і ракет, іх да таго змусіць... Яны не могуць існаваць у стане міру. Іх звыклы стан — жорсткая барацьба, “осаждённая крепость”. А для таго патрэбен вораг. Гэта, перш за ўсё, — Амерыка. І акажацца, што самы нацыянальны палітык у Расіі — Жырыноўскі, а самы лепшы імператар — нярускі, Джугашвілі ці невядома якой крыві Ленін, ці хто яшчэ...

— *На Вашу думку, вызначаць будзе палітыка, а не культура, расійская ці то беларуская?*

— Вот іменна. І вызначаць будзе Лубянка, а не Белы Дом. Лубянка заўсёды вызначыць. Гэта ж зразумела. І тое Лукашэнка зразумеў, чаму ён пераможа Кебіча яшчэ на тых вырабах: Кебіча рыхтавалі Ельцын з Чарнамырдзіным, а Лукашэнку — іншая ўстанова. Заўсёды Лубянка перамагала, як бы яна ні называлася. Нават калі гэта быў запасны варыянт...

Кантрапункт III.

Між іншым, літаратура і творчасць

Гэтым разам гутарку пачынае сам Быкаў: надоечы спрэзентаваны яму колькі нумароў абнойленай — культуралагічнай “Крыніцы”, сярод якіх, між іншым,

быў нумар з “постацыю” Фрыдрыха Ніцшэ і сёмухайскім перакладам “Так гаварыў Заратустра”.

— Вот што тычыцца Ніцшэ... Памятаю, у малдаўскім сяле пад Унгенамі мы стаялі ў абароне. Я тады некалькі дзён начаваў у пустой хаце, дзе раней жыў псаломшычк, рускі чалавек. У той хаце быў шкапчык з кніжкамі і сярод іх — невялічкая кніжачка Ніцшэ “Так гаварыў Заратустра”. Я яго, памятаю, чытаў, — не таму, натуральна, што мне гэта было цікава, — у дваццаць гадоў цікавасць да Ніцшэ вядома якая, — але рабіць не было чаго... Гэта была тая літаратура, каторай у нас, у Савецкім Саюзе, ніколі не было. Гэта была абсалютна нечуваная, новая літаратура... Уражанне незвычайнасці. Нешта такое... шызафрэнічнае, я б сказаў. Мы да такой літаратуры былі нязвыклія, чыталі пераважна расійскую і беларускую класіку. Філасофія ў нас была марксісцкая, ленінская...

Цікавы часопіс (“Крыніца”. — Ю. З.), малайцы, што гэта робіце, тым больш у цяперашні час, калі, відаць, сапраўды спраўдзяцца словы Барадуліна: “Усё перажывалі, што андэграўнду ў нас не было, дык хоць цяпер будзе, з’явіліся магчымасці для таго, для літаратурнага і іншага падполля”. Час цяпер такі, што трэба закансерваваць тое, што ёсць, — ад разбурэння самім часам. Таму што часы надыходзяць такія, калі і камуністычныя парадкі здадуцца ліберальнымі, бо пры камуністах хоць бачнасць нейкай дэмакратыі захоўвалася, хай не было сапраўднага росквіту культуры, дык хоць яна так не вынішчалася...

— *Літаратура і мастацтва ў чарговы раз адступаюць перад напорам самога жыцця?*

— У чарговы раз...

— *А што цяпер чытаецца?*

— Некаторыя рэчы вельмі хораша кладуцца на душу. Гэта тыя, каторыя найменей атаясамляюцца з літаратурай. Вот сведчанні, дакументы. Толькі што

прачытаў кнігу Аскоцкага... Вот ляжыць, яшчэ не дачытаў, раман Кастуся Акулы — “Змагарныя дарогі”.

— *І як ідзе чытанне?*

— Гэта — іншае. Я яго не разглядаю як раман, бо для мяне гэта найперш дакумент, сведчанне лёсу, інфармацыя, тут менш за ўсё прэтэнзіі на мастацкасць. І гэта якраз хораша, таму што я пазнаю сутнасць. Усё-такі гэта праблема нашай гісторыі. Тое, што мы называлі калабарацыянізмам і калабарантамі і адпаведна да іх ставіліся, як цяпер бачыцца, было куды больш складаней. Існавалі і калабаранты, і калабарацыя — даволі значныя на Беларусі. Я заўсёды пра гэта гаварыў. Калі ў Беларусі было каля мільёна партызан, і яны ваявалі, дык з кім жа яны ваявалі? Гэта камуністы рабілі такую падмену, што, маўляў, партызаны ваявалі быццам з немцамі. На самай справе якія немцы — у той час як фронт стаяў пад Масквой?.. Немец быў ў лепшым выпадку адзін на раён, у раённай адміністрацыі. З кім жа тады ваявалі шматтысячныя партызанскія арміі? Зразумела, з кім — з паліцэйскімі фармаваннямі, каторыя, як і партызанскія злучэнні, рэкрутаваліся з беларусаў альбо з суседзяў — літоўцаў ці ўкраінцаў. Гэта ж атрымалася абсалютна спантанна — Хатынь. Трагедыю Хатыні спрабавалі аднесці на рахунак немцаў, а па праўдзе яе спаліў канкрэтны 118-ы ўкраінскі паліцэйскі батальён... Дык вось, што датычыць калабарацыі: прыблізна столькі ж, колькі партызан, было і калабарантаў. І тое, што тут адбывалася, мела ўсе прыкметы грамадзянскай вайны. Нямецкія рэгулярныя войскі ў гэтую справу ўлезлі тады, як фронт падышоў к Полацку. Тады яны акружылі і зліквідавалі ўсю партызанскую зону. “Прарыў” — гэта эўфемізм: разгром быў заменены на “прарыў”. Які прарыў? Прарваліся рэшткі... Немцы ўмелі гэта рабіць, гэта не Чачня, партызаны для іх не ўяўлялі ніякай небяспекі... Яны іх акружылі і задушлі меней чым за месяц. Рэшткі, каторыя прарваліся з блакады, пасля хаваліся ў Селіцкай пушчы, я пра гэта

пісаў. У густых хвойках яны прывязваліся рамянямі да вершалін і там сядзелі. Ды немцы пусцілі сабак, каторыя аблайвалі дрэвы. Немец падыходзіў і даваў уздоўж ствала некалькі чэргаў... Пасля вайны, у 1947 годзе, калі я прыезджаў на радзіму, на тых хвойках яшчэ бялелі партызанскія косці, абглоданыя вараннем... Вот чым мне цікавая кніга Кастуся Акулы. Я адкрываю ў ёй многае, таму што ў часе вайны тут не быў. Я бачу ў гэтым рамане найперш дакумент, сведчанне, хоць і разумею, што ў жыцці нешта магло быць трохі іначай. Тым не менш, калі гэта напісана падрабязна і шчыра, дык шмат што чытаецца між радкоў, у падтэкспе.

— *Напэўна, для стварэння мастацкага твора не абавязкова ўдзельнічаць у падзеях? У Вас жа — шэраг партызанскіх аповесцей...*

— Мабыць, не абавязкова.

— *А што Вам давала штуршок, можа быць, эмацыянальны, каб нейкую ісціну абагуліць у форме мастацкага твора?*

— Быў нейкі імпульс, які быў галоўны, а пасля ўжо з'яўляўся нейкі антураж, нарошчваліся падрабязнасці раманняга плана... Я ўжо казаў, што за партызанскую тэму ўзяўся позна, доўгі час пра гэта не пісаў, хоць і жыў у Беларусі. Усё, звязанае з партызанкай, было вакол, і яго было даволі. Партызанскае асяроддзе, так бы мовіць, працягвала існаваць у сваіх апасродкаваных наступствах. Але я сябе адчуваў проста недастаткова інфармаваным, каб пісаць на гэтую тэму. Я пісаў пра іншае. І ўзяўся я недзе на пачатку 70-х, калі ўсе аўтары-партызаны ўжо выказаліся, перайшлі да іншых тэм. Тады я ўбачыў, што там засталася шмат чаго цікавага і значнага, і ўзяўся за гэтую тэму, напісаў “Круглянскі мост”, іншыя рэчы...

Удзельнічаць у падзеях не абавязкова, хоць і пажадана. Але найбольш пажадана, каб гэта было ўсё-такі ў магчымай меры адлюстраваннем гістарычнай праўды, а не проста нейкім аўтарскім самавыяўленнем з на-

годы чагосыці. Безумоўна, гэта рызыкаўная рэч. Як я цяпер разумею гэтую справу, зусім не абавязкова рэканструяваць тагачасную атмасферу. Можна быць, важней іншае. Кажуць, Талстой не быў удзельнікам вайны 1812 года. Але ж гэта — Талстой. Талстой мае права нават на скажэнне гісторыі, на памылку, бо для чалавецтва гэта важна, таму што гэта звязана з Талстым. Калі Талстой памыляўся, то яго памылкі, можна быць, нават важней за нейкую ісціну, або, прынамсі, таксама важныя. Аднак гэта не значыць, што кожны чалавек мае права на такую ж памылку — кожны не мае, таму што памылка кожнага ёсць проста памылка, а памылка Талстога — гэта ёсць акт, каторы мае светапогляднае значэнне для культуры наогул...

— *Гэта значыць, што першасны мастакоўскі імпульс як бы не звязаны ні з асабістым вопытам, ні з жыццёвымі перажываннямі, гэта нешта іманентнае?*

— Ну вот я скажу наконт першай сваёй “партызанскай” аповесці. Была такая кніжка, выдадзенная пасля вайны, каторая, мабыць, і не перавыдавалася, — здаецца, “Ніколі не забудзем” называлася. Гэта — расказы дзяцей, сведкаў і ўдзельнікаў вайны. Мне запомнілася, як адзін хлопчык вельмі прасіўся падарваць мост, і яму партызаны дазволілі. Ён яго падарваў, але сам загінуў. Мне тады падумалася, што разумныя рэдактары такіх рэчаў не друкавалі б... Мне здалося, што гэта абсалютна амаральна: рызыкаваць жыццём іншага, у той час як гэта вызваляе ад рызыкі жыццё ўласнае. Ды ў нас мараль вядома якая — маралі не было наогул, асабліва што датычыць вайны. На вайне гэта было спрэс, і на фронце, і ў партызанах, і дзе заўгодна: той, хто аддаваў загад, не толькі не рызыкаваў, але яшчэ і адводзіў рызыку ад сябе. На гэтым будавалася ўся ваенная працэдура. Генералы, распрацоўваючы аперацыю альбо аддаючы загад, разлічвалі на поспех, і гэты поспех забяспечваў ім кар’еру. Іншая справа, калі выходзіла няўдача... Якім коштам усё гэта дасягалася? Было ж

шмат выпадкаў, дый што выпадкаў — гэта было спрэс, — калі людзі, каторыя выконвалі загад, — гінулі. І тое было вядома загадзя — што яны загінуць. Але, тым не менш, яны выконвалі загад... У нас праблема загада ніколі не абмяркоўвалася. У нас прынята ў парадку рэчаў, што калі ёсць загад, дык ён павінен быць выкананы; не мае значэння, ці гэты загад важны для лёсу вайны, ці гэта капрыз п'янага генерала...

Дык вось я напісаў тады “Круглянскі мост”, дзе, мне здалося, ставіцца вот такая праблема. І яна ж паранейшаму актуальная — цяпер, у мірны час. Памятаеце, была такая міфалагема — “в жизни всегда есть место подвигу”. Гэтае “место подвигу” толькі ў таталітарным грамадстве “всегда есть”. А на самай справе “подзвігам” заўсёды прыкрываліся невыгодныя рэчы. “Подзвігам”, ахвяраваннем людскога жыцця выкупляліся чужыя памылкі ці нават злачынствы. Ці суадносіліся калі гэтыя дзве каштоўнасці: подзвіг у імя нечага і жыццё чалавека? Памятаю, пад Наваградкам неяк загарэўся хлеб з жывёлай, і, ратуючы жывёлу, загінулі людзі, малады чалавек, у каторага засталася двое дзяцей. Дык вось я хацеў бы запытацца ў песняроў такога подзвігу: як яны могуць суаднесці пагібель жывёлы, каторую, зрэшты, таксама шкада, з гібеллю чалавека, што асіраціў сям'ю? Канечне, таталітарнай сістэме патрэбны былі подзвігі, патрэбна было выхаванне менавіта ў атмасферы гатоўнасці да подзвігу — але гэта не па-хрысціянску. Такім подзвігам у мірны час не павінна быць месца. Няхай бы згарэла тое поле, купілі б пшаніцу ў Канадзе ці адбудаваці б згарэлую ферму, але застаўся б жывы чалавек, захавалася б сям'я... Такія думкі былі для мяне важныя, калі я пісаў “Круглянскі мост”.

— *Такім чынам, для Вас важней заўсёды нейкая маральная ісціна?*

— Канечне, маральная ісціна. Пасля яшчэ важна, што амаль за кожным “подзвігам” стаяць злачынцы: нехта напіўся і не ўпільнаваў той хлеб, нехта падпаліў

поле, нехта выканаў загад, як у “Круглянскім мосце”, — не сваімі рукамі...

— *Гэта значыць, у Вас спярша ўзнікае самая агульная задума, а дэталі дадаюцца пасля, і невядома, чым можа скончыцца твор?*

— Не, я заўсёды ведаю, чым скончыцца твор.

— ?

— Я ведаю, чым скончыцца твор. Я не магу сказаць, што “ідэя” заўсёды першасная і затым адно абрастае нейкім жыццёвым антуражам. Часам яна ўзнікае спачадку — ідэя; ідэй увогуле многа; але яна не знаходзіць пэўнага мастацкага ўвасаблення, застаецца голай ідэяй, голай думкай...

— *І тады пішацца публіцыстыка?*

— Відаць, так. А бываюць шчаслівыя выпадкі, калі ідэя знітавана з нейкім жыццёвым фактам, з эмпірыямі жыцця. Яна недзе там, у святомасці ці падсвятломасці нейкім чынам ператвараецца і затым выяўляецца ў форме мастацкага твора, напрыклад, кароткай аповесці. Мне гэтая форма была найбольш даспадобы. Прычым, паколькі я прайшоў пэўную школу ў “Новом мире” Твардоўскага, мне важныя былі яго погляды і густы. Апроч таго, што ён быў вялікі расійскі паэт, ён быў яшчэ і мой рэдактар, і з яго думкай я вымушаны быў лічыцца. А ён паважаў жанр кароткай аповесці, не любіў доўгіх раманаў, тым больш раманаў з працягам; здаецца, апроч твораў Залыгіна і Цендракова нічога з гэтага шэрагу не надрукаваў...

Я асвойтаўся ў гэтым жанры. Гэта было блізка да майго густу. Я не меў задум і намераў, як некаторыя, пісаць беларускую “Вайну і мір”. А многія з празаікаў пісалі шматтом’е...

— *Ці дзяліліся Вы падобнымі думкамі з Іванам Чыгрынавым?*

— Ну, з Чыгрынавым нельга дзяліцца ўражаннямі... Чыгрынаў, здаецца, ужо нарадзіўся з зіхатлівым німбама над галавой, пагэтам у ўсё, што ён робіць, у яго вачах

— “самае-самае”: самае значнае, самае важнае, самае таленавітае. Вы ж, мабыць, ведаеце, што калі чалавек такой думкі пра сябе, то з ім сур’ёзна гаварыць немагчыма, з ім можна толькі жартаваць...

— *На Вашу думку, старая формула “змест супадае з формай” — справядлівая?*

— Так, безумоўна.

— *Мяне ўразіла, што Вы зайсьдэ ведаеце, чым скончыцца твор. Ці значыць гэта, што Вы, перад тым як сесці за стол, “выношваеце” твор?*

— Гэта натуральна. Гэта хіба ў шматтомных эпапеях, над каторымі ідзе доўгая, шматгадовая праца, у працэсе якой мяняюцца не толькі сюжэт і характары герояў, але і светапогляд самога аўтара, нельга нешта прадвызначыць. Калі я пачынаю пісаць твор, то ведаю яго канец.

— *Гэта падобна на тое, як пішацца паэзія: верш нараджаецца “ўнутрана” і затым адно заносіцца на перу.*

— Гэтак жа і ў навелістыцы, кароткай прозе.

— *Дарэчы, ці захапляецеся паэзіяй, можа, спрабавалі пісаць вершы?*

— Не, паэзіяй я не захапляўся. Я люблю кароткія праязічныя рэчы. Для мяне ідэальны верш — тры страфы. Вот чаму, напрыклад, я лічу, што ідэальны гімн для Беларусі — “Магутны Божа” Наталлі Арсенневай. Доўгія рэчы я не люблю. Выключэнне, хіба, толькі “Новая Зямля” Якуба Коласа, хоць яе прыцягальнасць, можа быць, не столькі ад паэзіі, колькі ад іншага чагось... У паэзіі і прозе для мяне вельмі важны лаканізм. Ёсць дзве сучасныя школы прозы: нямецкая і французская. Першая, нямецкая, вызначаецца незвычайным шматслоўем; вялікім лаканізмам — другая, французская. Я бачу, што апошнім часам у нас знайшла перайманне нямецкая школа прозы. Пішуць падрабязна і вельмі доўга. І ў нас, і ў расійскай літаратуры таксама.

— *Калі ўжо гаварыць пра беларускую літаратуру,*

то, напэўна, у ёй Вы маеце свае прыхільнасці. Каго б Вы маглі назваць?

— Дасавецкі Купала, безумоўна, вельмі важны. Гэта — апостал беларушчыны, незалежна ад яго пазнейшых паводзінаў. Хоць пасля ён напісаў і фальшывыя рэчы — што ж, мы ж ведаем, як тады было жыць і пісаць — пісаў для паратунку, гэта ж адчуваецца ў радках і між радкоў. Але найбольш важна тое, што ён напісаў раней, з чыстым сэрцам, калі меў натхненне. Тое застанеца назаўсёды. Мы бачым усе яго светапоглядныя ўстаноўкі і грамадзянскія памкненні... Багдановіч, Колас, каторы пражыў больш і, безумоўна, зазнаў эвалюцыю... Можна растлумачыць і бачыць гэтую эвалюцыю.

Самае галоўнае, я лічу, — што творчасць усё-такі павінна быць свабоднай. Калі пясняр свабодны, то ён змагаецца і гаворыць на поўную сілу. А калі ён у нейкім палоне — найбольш у палоне ва ўлады, — то яго творчасць становіцца сумнеўнай. Улада папросту распаўсюджвае яго дэкларацыі — палоннага, — але ўсе яны фальшывыя. Нават калі ён гаворыць “праўду”, то яна не можа лічыцца за праўду, бо ён робіць гэта не як свабодны чалавек. Ён робіць гэта, накшталт як закладнікі ААН у Босніі кажуць у інтэрв’ю, што там ім хараша... Яны змушаны гэта казаць, каб уратаваць жыццё.

— У гэтых адносінах маладое пакаленне ў беларускай літаратуры непараўнальна больш свабоднае, чым старэйшае.

— Так, новае пакаленне больш свабоднае. Найперш яно свабоднае ў сваім выбары, бо мае такія магчымасці. Іншая рэч, як гэтыя магчымасці будуць рэалізаваны. Гэта ўжо залежыць ад іх саміх, ды і не толькі ад іх...

Калі гавораць пра школы, накірункі ў літаратуры, пра еўрапейскі авангард, то я ўспамінаю, як Твардоўскі ў такіх выпадках усё гэта “зазямляў”. Ён казаў: давайце будзем гаварыць канкрэтна, пра пэўны твор пэўнага аўтара, а не пра “накірунак” увогуле. Наталі Сарот?

Добра, давайце разгледзім яе твор... І тады ў апалагетаў гэтага накірунку адразу ападаў пафас, таму што “ўвогуле” гаварыць было лёгка і хораша, а канкрэтна — куды цяжэй... Тое ж — пры гутарках пра фармалізм і абстракцыянізм у выяўленчым мастацтве. Ёсць шмат майстроў — прадстаўнікоў гэтых накірункаў, з багатымі біяграфіямі, эпатажам, які яны зрабілі ў мастацтве; але калі размову перавесці ў галіну канкрэтыкі, тады, аказваецца, і гаварыць няма пра што... У рэалістычным мастацтве, як бы там ні было, апроч аўтараў былі яшчэ і творы з іх канкрэтыкай. А ў “авангардных” накірунках — самае важнае эфемернае, яго цяжка ўлавіць нават у лепшых авангардыстаў...

— *Значыцца, дэкларацыі французскіх экзістэнцыялістаў аб свабодзе творчасці — завет для сучаснага мастака ці літаратара?*

— Экзістэнцыялізм, гэта важна... Я памятаю, як “Чуму” А. Камю Твардоўскі назваў “евангеллем дваццатага стагоддзя”. Пасля я прачытаў гэты твор і ўбачыў, што гэта так... Сартр — некалькі іншая справа. А Камю я паважаю, гэта вялікі мастак і прарок. Толькі неяк усё гэта драматычна скончылася — з экзістэнцыялізмам. Што мае пачатак, павінна мець і канец...

— *Камю загінуў у аўтамабільнай катастрофе, а Сартр кінуў літаратуру і пайшоў выкладаць ці не марксісцкую філасофію ва ўніверсітэт...*

— Так, там яны маюць такі, я б сказаў, палітычны ці то філасофскі снэбізм. Маюць такую патрэбу і такія магчымасці. Гэта ёсць у высокаразвітых нацыяў, у адrozenне, скажам, ад нашай. Мы яшчэ не наеліся, як я ўжо казаў, чорнага хлеба праўды, каб дазволіць сабе ісці, скажам, у нетры Джойса. Усё гэта хораша, але — для снобаў. Для грамадства ж, каторае яшчэ не спазнала элементарную праўду пра сябе, праўду свайго існавання, — спасцігаць розныя шызафрэнічныя таямніцы не выпадае. Зрэшты, калі нехта такую патрэбу мае — калі ласка. Мне ж гэта проста нецікава...

— Ці азначае гэта, што ў нашай літаратуры Вы дапускаеце нейкую перспектыву за рэалізмам?

— Можна быць, калі наша грамадства далучыцца да еўрапейскай супольнасці, калі яно дасягне ў развіцці ўзроўню заходняй цывілізацыі, тады мы памкнемся да нечага незвычайнага, што цяпер займае Еўропу. Гэта, аднак, не азначае, што тым нельга займацца і цяпер. Ёсць жа ў нас і Разанаў, напрыклад, і не толькі ён. І дай Бог. Я яго падтрымліваў яшчэ на пачатку творчасці, гэтаксама як хрысціянскага паэта Зьніча. Дай Бог. Павінна быць самаразвіццё культуры. Але рэч у тым, наколькі культура запатрабавана грамадствам сёння...

Кантарапункт IV.

Між іншым, народ і палітыка

— У нашых гутарках, Васіль Уладзіміравіч, не адзін раз узнікалі рэмінісцэнцыі наконт “недаразвітасці народа”. Вы як пісьменнік даволі хутка набылі папулярнасць і мелі магчымасць бачыць, як ставяцца да пісьменнікаў за мяжой і ў нас. Ці не было ў Вас шкадавання, што Вы — пісьменнік вось гэтага народа?

— Юрась, я скажу, што для мяне даўно ўжо з’яўляецца праблемай само існаванне “народа”... Асабліва цяпер я пачынаю думаць, што пакуль мы шчыравалі “дзеля народа”, кляліся імем народа — у нас яго ўкралі. Засталася нейкая нацыянальная эліта, а нацыянальнай, народнай асновы — не стала. Не стала народа. Я гэта гавару баючыся, як нейкае святатацтва, як у ранейшыя часы гаварылі пра д’ябла і Бога. Але сапраўды, калі мы гаворым “народ, беларускі народ” — то гэта ўвогуле абстракцыя, гэта — па інерцыі. Калі ж канкрэтней паспрабаваць сабе ўявіць: а дзе ён, гэты народ, дзе яго часткі ці хоць бы нейкая значная частка? Раней гэта было проста: існавала сялянства, яно было

моўнай, культурнай, генетычнай, этнаграфічнай і г.д. асновай нацыі. Цяпер сялянства няма. Дзе цяпер сялянства? Дажываючыя пенсіянеры-калгаснікі ў вёсках ці элітныя спецыялісты ў сельскай гаспадарцы (аграномы, заатэхнікі і інш.) — хіба яны могуць уважацца за аснову нацыі? Я вельмі ў гэтым сумняваюся... Дык вось калі культурная эліта развівала культуру — для “беларускага народа”, — ЗНІК САМ НАРОД. Горад, урбанізаванае насельніцтва гарадоў, — баюся, гэта ўжо не беларускі народ; яно з Беларуссю нічога агульнага не мае, апроч, хіба што, тэрыторыі пражывання. Мінск — горад “беларускі” толькі таму, што ён знаходзіцца на тэрыторыі Беларусі, а ў астатнім якая яго адрознасць, скажам, ад Смаленска, Цвяры, Масквы? Чым ён ад іх адрозніваецца?..

— *Бадай аб’явамі ў метро...*

— Вот іменна — аб’явамі ў метро... І раптам з’явіліся бел-чырвона-белы сцяг і “Пагоня”, якія тут жа былі скасаваны — “па волі народа”...

— *Яны, калі на праўдзе, ад пачатку псіхалагічна не прымаліся. Мяне дайно дзівіла гэтая спадзяванка БНФ на “народ”, каторы з цягам часу, маўляў, “нацыянальна ўсвядоміцца”, ачуняе і падтрымае Адраджэнне. Аднак жа заклікі і палітыка БНФ ані не працавала на побытавым узроўні — як цяпер “не працуе” мова.*

— Вот іменна. І пагэтаму, можа быць, з-за таго і атрымалася цяпер такая параза, што ідэя Адраджэння — ідэя, канечне, правільная, высакародная, ва ўсіх адносінах цудоўная — трапіла не на тую глебу. Вот у чым справа. Можна быць, яна трапіла зарана...

У гэтых абставінах, асабліва ў палітычных абставінах апошняга часу, — адзінае, што, можа быць, застаецца для дзеячоў культуры, — гэта кансерваваць тое, што ёсць — у галіне культуры, нацыянальнай ідэалогіі. Таму што калі і надалей справа пойдзе гэтак жа, то будуць зроблены захады дзеля таго, каб матэрыяльна панішчыць тое, што напрацавана за гэты час: забяруць з бібліятэк, па-

хаваюць у “спецхраны” выданні Вацлава Ластоўскага, нацыянал-дэмакратаў, незалежную гістарыяграфію, пэўныя творы мастацкай літаратуры. А ў дадатак будзе разгорнута шалёная кампанія па дыскрэдытацыі — спярша ідэй, затым канкрэтных твораў, а пасля — іх аўтараў. Калі жывых яшчэ можна пасадзіць, то ў нябожчыкаў будучы знаходзіць нейкі кампрамат і таксама бэсціць, для таго каб скасаваць іх прыцягальны імідж. Гэта будзе зроблена, таму што камуна-фашызм абавязкова пакарыстаецца такімі метадамі. Інакш чым жа ён будзе карыстацца? Праўда — не іх рэлігія. Іх рэлігія — бязмежная хлусня. Чым яна бязмежней, тым лепш. Для нашых кіраўнікоў гэта вельмі здатны і плённы прыём...

— *Чым асабіста Вы ратуецеся ў такой сітуацыі: пісьмовым сталом, дачай?*

— Нічым я не ратуюся. Кідаюся так, туды-сюды, чым жа тут можна ўратавацца — у такі час? Як пісаў адзін разумны расійскі аўтар: “Старость — это одиночная камера знания”. У тым, можа быць, і паратунак, — каб ведаць. Сядзецца у гэткай “адзіночнай камеры ведання” і ўсё ўспрымаць належным чынам. Гэта найперш.

Для мяне параза на апошніх выбарах (травень 1995 г. — Ю. З.) — таксама вялікі боль і няшчасце, але на мяне як песіміста яна не зрабіла вялікага ўражання. Я не скажу, што яна мяне сакрушыла, разбіла — я да яе быў гатовы, не чакаў нейкай удачы... Гэта не першая параза. Такая ж была летась, на прэзідэнцкіх выбарах, калі Пазыняка не выбралі прэзідэнтам. Але, па шчырасці сказаць, у тых абставінах, у той атмасферы, у тых палітычных, эканамічных і розных іншых умовах я адчуў душэўную палёжку ад таго, што Пазыняка не выбралі...

— ?

— Таму што чыста па-чалавечы я не жадаў яму благога, я зычыў яму добра... Я бачыў шчырасць гэтага чалавека, стаўку яго жыцця на поспех беларускай

справы; але калі яго не выбралі, а выбралі Лукашэнку, то мы зразумелі, што адтэрміноўваецца нешта самае страшнае. Няцяжка сабе ўявіць, што было б, калі б яго абралі. Па-першае, ён быў бы знішчаны фізічна. Па-другое, уся яго справа таксама была б ліквідавана — самым жahlівым, крывавым чынам. Таму што нельга ў гэткай абстаноўцы выбіраць самага галоўнага цара, які абсалютна не стасуецца да яе: ён абавязкова будзе адторгнуты, выкінуты, і не толькі ён, але і яго ідэі, уся ідэя Адраджэння... Мы ж бачым, які хцівы звер стаіць на заднім плане. Вот Лукашэнка — гэта якраз іх чалавек. Ён так ці інакш будзе сваю справу рабіць; ён будзе рабіць яе датуль, дакуль сваім злом не даканае грамадства, нацыю. Як даканае нацыю, як нацыя стане перад выбарам: або загінуць фізічна, або выжыць і змяніць сістэму, — тады ён будзе таксама адпрэчаны.

...Час Адраджэння яшчэ не наспеў. І час Народнага фронту не наспеў. Яшчэ толькі мы недзе робім першыя спробы, яшчэ на подступах да гэтага. І дапамога нам у гэтым, як ні дзіўна, — Лукашэнка. З яго радыкалізмам і фашыстоўскімі замашкамі. Ён падштурхне. Гэта той выпадак, калі, сапраўды, “чым горш, тым лепш”. Гэта не значыць, канечне, што я за тое, каб ён паспяхова кіраваў: ён не можа паспяхова кіраваць; але ён вымушаны кіраваць такім чынам, таму што ён не свабодны. Ён выконвае дырэктывы і тэндэнцыі пэўных органаў, найперш расійскіх. Але скончыць ён вельмі кепска... Пэўны стан эканомікі яго ўзніс, і гэтая ж эканоміка яго нізвергне, таму што ён з ёю не зладзіць. Зрэшты, з гэтай эканомікай не зладзіць ніхто, я ўжо гаварыў ні адзін раз. Ні Гасподзь Бог, ні анёлы не могуць упарадкаваць гэтую эканоміку, паколькі яна — параджэнне нячыстай сілы. Яна павінна памерці, ператварыцца ў тло, глебу, з якой народзіцца новая эканоміка, якая, я не ведаю, але яна павінна нарадзіцца. Нельга ж эканоміку ствараць указамі ці дэкрэтамі. Яна — жывы арганізм чалавечага існавання. І ён павінен марудна вырасці, як вырастаюць

дзіця, кветка, расліна. Каб нармальна функцыянаваць у інтарэсах людзей, нешта павінна вырасці натуральным чынам. А на глебе атручанай сацыялістычнай эканомікі такая кветка вырасці не можа...

— *Баюся, Васіль Уладзіміравіч, што каб пераадолець спадчыну сацыялізму, — тут чалавек, мусіць, не здольны нешта выправіць; тут, відаць, без другога прышэсця не абыйсця...*

— Можа, і так. На гэты конт я цёмны чалавек. Я не ведаю, не магу нічога прадбачыць. Як не можа прадбачыць ніхто, хоць людзі заўсёды вызначалі пэўны накірунак. Аднак усе тыя “вызначальнікі” вельмі хутка банкрутавалі. Сёння сумленны чалавек можа толькі развесці рукамі, а калі нехта паказвае, куды “трэба” ісці, то гэта альбо авантурыст, каторы робіць тое ў карыслівых мэтах, альбо проста недалёкія людзі, каторым здаецца, што яны нешта ведаюць. На самай справе ўсё гэта вельмі цьмяна, таму што, па-першае, чалавек сам сябе не ведае, а па-другое, ён зменлівы... Здаецца, Пазаліні ці Антаніёні, нехта з іх, зняў фільм на антычную тэму, нешта з жыцця Нерона. Пасля ў рэжысёра спыталіся, што самае цяжкае: аднавіць дэкарацыі тагачаснага жыцця ці рэканструяваць псіхалогію антычнага чалавека. Ён адказаў, што самае цяжкае — аднавіць псіхалогію, таму што псіхалогія зменлівая. У мастацтве гэта ўвогуле амаль немагчыма. Элементарны прыклад, каторы прыходзіць на памяць: Сенека. Яму імператар выказаў сваё незадавальненне. Што зрабіў Сенека? Пайшоў змагацца супраць імператара? Не, ён пайшоў дамоў і выпіў цыкуту — ад таго, бачыце, што імператар яго разлюбіў...

— *Вы ўсё-такі дазваляеце сабе разважаць над такімі рэчамі, як другое прышэсце?*

— Пра гэта я нічога не думаў, я кажу, што цёмны ў гэтым сэнсе чалавек...

— *Тады застаецца палітыка: пра палітыку разважаць і гаварыць звыклэй. Ужо дайно чуваць развагі,*

што, маўляў, галойная бяда Беларусі — у тым, што ў яе няма агульнанацыянальнага лідэра. Вы верыце ў такі сродак вырашэння нашых грамадскіх праблем?

— Яшчэ кажуць — у палітыцы трэба прафесіяналы. Баюся, што не прафесіяналы тут патрэбны. У многіх выпадках трэба якраз не прафесіяналы. Трэба проста чалавек з боку. Вядомы даўні выпадак: калі Форд будаваў сваю вытворчую імперыю, узнікла нейкая тэхнічная праблема, і яго спецыялісты не маглі яе вырашыць. Тады ён запрасіў інжынера, які ніколі не меў справы з аўтамабілямі, але лічыўся ядрэнным спецыялістам. І ён хутка вырашыў тую праблему. Чаму? Таму што яго вырашэнне было свабодным ад усялякіх стэрэатыпаў... Так можа быць і ў палітыцы. Трэба найперш чалавек, каторы валодаў бы здаровым сэнсам. Вось калі ўзяць, дапусцім, Масарыка, ён мне вельмі даспадобы. Мне здаецца, у нас мала вывучаюць вопыт міжваенных дзяржаў, Польшчы, Чэхаславакіі, Венгрыі, Аўстрыі... Тады, пасля Першай сусветнай вайны ў лідэры прыйшлі вельмі сімпатычныя людзі — і ў Чэхаславакіі, і ў Польшчы. Хай генерал, маршал — Пілсудскі, — але як жа ён адбудоўваў Польшчу ў тых умовах? Яны не былі “прафесіяналамі ад палітыкі”, але, тым не менш, паспяхова будавалі свае нацыянальныя дзяржавы. Чэхі памятаюць народнасць, прастату Масарыка. Пры ім міністры ездзілі на працу на трамваі — не таму што не маглі пакарыстацца персанальным аўтамабілем, а таму што гэта было непрыстойна. І небагатыя яны былі людзі. Яны служылі найперш нацыі, таму так сябе паводзілі. А нашыя каму служаць?..

— *Сёння мы кажам пра расслаенне нацыі; то ці можа быць у такіх умовах універсальнай каштоўнасцю “здаровы сэнс”?*

— “Здаровы сэнс” сёння нацыяй страчаны, і гэта прыкра...

— *Нават у палякаў, якія, па сутнасці, распачалі змаганне з камунізмам у сацыялістычным лагеры —*

пры канцы 70-х, — цяпер няма агульнанацыянальнага лідэра. Былыя камуністы цягнуць за сабой ладную частку грамадства...

— Таму што дыферэнцыяцыя грамадства адбылася. У цэнтральнаеўрапейскіх дзяржавах былі, канечне, свае супярэчнасці, але раней іх нацыі былі нечым з'яднаным больш, чым цяпер, скажам, тая ж Польшча. Вот калі туды прыйшлі камуністы, дык, натуральна, яны перш за ўсё выкарысталі ўсе сродкі, каб нацыю раскалоць на кавалкі. Таму што толькі ў такім стане яны здольныя ўтрымліваць уладу. І яны за пяцьдзсят гадоў гэта зрабілі. А да камуністаў нацыя была з'яднаная. Нават немцы, акупаваўшы Польшчу, не змаглі (ці не схацелі, як часам кажучь) стварыць там масавую калабарацыю і ўгоднае самакіраўніцтва. Гэта ж пра многае сведчыць. Праўда, там былі касцёл, рэлігія, што аб'ядноўвалі нацыю. А ў нас нават і рэлігія не можа аб'яднаць, таму што ва ўмовах дзвюхканфесійнасці якое можа быць аб'яднанне? Ды яшчэ драбленне па сацыяльным стане, нацыянальнай прыналежнасці, іншае...

— *Камунізм захатіў Беларусь суцэльна...*

— Ён, камунізм, увесь час імкнуўся трымаць на род у нейкім маналітным лагеры, не зважаючы на нацыянальнасці. Было адно вялікае дзяленне на камуністаў і беспартыйных (як у Афрыцы — на белых і чорных). У той час як камуністы валодалі ўсімі правамі і магчымасцямі, беспартыйныя не валодалі і іх палавінай... Ідэалагічны таталітарызм выходзіўся ці не з дзіцячага садка: акцябраты, піянеры, камсамольцы... Гэта былі, па сутнасці, сапраўдныя дзяржаўныя секты, з іх унутранай ідэалогіяй і дысцыплінай. Тое было ў інтарэсах дзяржавы і партыйнага кіраўніцтва...

— *Але зноў-такі, за апошнія дзесяць гадоў “галоснасці” столькі напісана пра рэпрэсіі, ГУЛАГ, што дзіву даешся, як грамадства — “самае чытэльнае” — не баіцца паўтору таго, што было пры савецкай уладзе, — вынікі*

апошніх выбараў сведчаць пра тое... Чаму ж людзі нічога не баяцца?

— Яны нічога не баяцца, таму што грамадства паранейшаму застаецца неінфармаваным. Як вядома, на пачатку перабудовы гучала шмат патрабаванняў (з боку расійскіх дэмакратаў), каб кампартыя пакаялася ў злачынствах, адмовілася ад свайго злачыннага мінулага. Гэтага не было зроблена. Усе хрушчоўскія выкрыванні сталінізму былі частковымі, бо пералічваліся толькі імёны рэпрэсаваных маршалаў і кіраўнікоў, а пра народ — маўчалі. Таму ў масавай свядомасці рэпрэсіі так і засталіся рэпрэсіямі кіраўніцтва супраць кіраўніцтва, а не ўлады супраць народа...

Колькі Алесь Адамовіч заклікаў “дадумваць да канца”! А ў нас гэта ніяк не дадумана. Канцы і пачаткі нашай бяды дзесьці ў Кастрычніцкай рэвалюцыі, а можа, і яшчэ раней... І прычына нашай галоты не ў “разбурэнні сувязей паміж прадпрыемствамі”, а ў тым, што ў 1917 годзе адбылася жахлівая рэвалюцыя, і Расія, разам з нацыянальнымі ўскрайкамі, улучна з Беларуссю, пайшла не ў тым кірунку. Мы пайшлі абсалютна ў тупіковую галіну і ўперліся ўрэшце ў тупік. І цяпер як вярнуцца назад? Гістарычны час гэта выключае. Як зноў збочыць у агульнае русла зямной цывілізацыі — не ведае ніхто... Вот таму гэта ўсё мы і перажываем. І павінны перажыць. У гэтым сэнсе самае жахлівае — разбурэнне найбольш агульнага, боскага прынцыпу прыватнай уласнасці. З яго ўсё пачынаецца. Калі прыватную ўласнасць панішчылі, панішчылася ўсё... Бо чалавек ад жывёлы адрозніваецца тым, што здольны нечым валодаць і распараджацца. Нават леў, сабака “месяць” сваю тэрыторыю, свае ўладанні... Прырода толькі тады дасць нейкі плён, калі яна будзе камусьці належыць. А ў нас праца людзей і ўласнасць не толькі абяздушаны, але і незаконным чынам прысвоены, можна сказаць, антылюдзмі, нечалавекамі. Пры сацыялізме ўласнасцю народа распараджалася Палітбюро, куп-

ка людзей. З гэтага пачаліся ўсе няшчасці... І пагэтаму, каб вярнуцца ў ранейшае становішча, уласнасць трэба раздаць канкрэтным людзям. Толькі як гэта зрабіць па справядлівасці? Ёсць жа ў матэматыцы задачы, якія не маюць рашэння. Баюся, што такая ж праблема цяпер у нас з уласнасцю: яна не мае свайго справядлівага вырашэння — вот у чым нявыкрутка...

— *Для гэтага павінны распрацоўвацца рэформы...*

— Рэформы павінны быць... Каму будзе належаць уласнасць — заходнім банкам ці расійскім канцэрнам — у гэтым БНФ і Лукашэнка разыходзяцца. БНФ лічыць, што лепш, калі гэта будзе належаць цывілізаваным заходнім банкам, чым ненажэрным усходнім канцэрнам. Але, па сутнасці, і тое і другое кепска. Лепш, калі яно будзе належаць нам. Але лічыцца, што апошняе — “нацыяналізм”... Нацыяналізм, канечне, пастараліся скампраметаваць, найперш нарабіў жаху нямецкі нацызм... Але правільна гаворыць Ф. Хукаяма, гэты апошні “адвакат нацыяналізму”, як яго называюць на Захадзе: само паняцце нацыяналізму заключае ў сабе вельмі шмат, ад самага высакароднага да самага ганебнага. І трэба канкрэтна меркаваць пра кожны канкрэтны нацыяналізм. Хукаяма кажа пра нацыяналізм рэспублік былога СССР як абавязковую перадумову крушэння таталітарызму. Г.зн., што толькі нацыяналізм можа эфектыўна змагацца з расійскім камуністычным рэжымам. Далей ён піша, што нацыяналізм і заходні лібералізм могуць выдатна ўжывацца, дапаўняючы і ажыўляючы адзін аднаго. А ў нашай масавай свядомасці нацыяналізм — гэта страшна, ім палюхаюць. Прычым не толькі камуністы, але і некаторыя дэмакраты, ім мроіцца Югаславія, Каўказ, Сярэдняя Азія, і яны гэта адпрэчваюць. У тым ліку і расійскія дэмакраты. Вот чаму рускія не могуць зразумець украінцаў...

— *А Украіна тым часам будзе сваю дзяржаўнасць і нават Амерыка ёй у тым дапамагае...*

— Вот іменна. І Беларусь жа магла б здабыць та-

кую падтрымку, тым больш што стратэгічна Беларусь, можа быць, важней за Украіну, і насельніцтва ў нас меней, таму падтрымаць нас было б лягчэй... Аднак Беларусь робіць такі вольны выбар — рукамі яе палітычнага кіраўніцтва. Шчаслівейшыя прыбалты, яны выйшлі з-пад ног Расіі, засталіся збоку, пры моры. А мы — на парозе Расіі, і пагэтану шчасця нам тут не будзе, як не стала яго колісь Вялікаму Княству Літоўскаму: усё па той жа прычыне — што апынулася “паміж”. Натуральна, у тых умовах, каб уратавацца, Літва і адціснулася ўбок, да Балтыйскага мора, і там захавалася. А ў нас тут шчасця не будзе...

Чэрвень 1995 г.

Раздзел III. (Дадатак)

БЫЦЦЁ ПАД ЗНАКАМ БЯДЫ

Спроба эзатэрычнага прачытання прозы Васіля Быкава

*Як ад пакут астыне прах,
Душа нятленна-маладая,
Пра іншы марачы абсяг,
Свой склеп пануры пакідае.
Ад цела вольны дух пасля
Сягне высока і, магчыма,
З нябесных сфер глядзіць здаля
На ўсё разумнымі вачыма.*

З Дж. Байрана.

Пераклад Р. Барадуліна

У гісторыі літаратуры даўно заўважана такая своеасаблівасць: чым далей адыходзіць час напісання твора, тым большыя з'яўляюцца магчымасці для яго адекватнага прачытання і «адшыфроўкі». Кантэкст прачытання літаратуры ўвогуле пашыраецца і ўскладняецца ў часе, уключаючы ў сябе ўсё новыя духоўныя веды і паняцці, хоць сам твор тым часам застаецца ўсё тым жа, візуальна нязменным, якім быў на момант першай публікацыі. Апублікаваныя творы ўяўляюць сабой тую ж скульптуру, што застыла нязменнай навечна. Але, мабыць, толькі літаратурныя творы валодаюць магічнай уласцівасцю мяняцца ў часе духоўна, метафізічна. У адрозненне ад гуку і фарбы слова набывае сваім навечным месцам жыхарства панад-

часавую метафізічную прастору духу, у якой інтэнцыя верша, эсэ, рамана і г. д. можа ўзрастаць да бясконцаці — у залежнасці ад таго, наколькі адухоўлена было тое слова, наколькі яно было набліжана да вечнасці ад пачатку. Менавіта такое Слова здольна выклікаць з цягам часу ў чытача ўсё больш духоўна насычаныя, «горнія» асацыяцыі, сукупнасць якіх і стварае ўяўленне пра сэнс літаратурнага твора.

Каштоўнасць літаратурнага твора і вызначаецца яго здольнасцю выклікаць усё больш глыбокае яго прачытанне, спрыяць трансфармацыі эмпірычнай абалонкі сюжэта (напрыклад, гэтак званай фактуры прозы) — да сферы ідэй, сувязь з якімі і ёсць крытэрыі каштоўнасца вымярэння літаратуры. Бо любы іншы крытэрыі — нацыянальны, сацыялагічны, партыйна-ідэалагічны ды і гуманістычны таксама — зводзіць функцыю літаратуры толькі да слугавання — той жа «нацыянальнай ідэі», «сацыялістычнаму будаўніцтву», «усталяванню дабра на зямлі» і інш. ДУХОЎНАЕ вымярэнне слова ў такіх выпадках апраўдана вынесена як бы па-за поле зроку літаратуразнаўства.

Але тым і загадкавы свет літаратуры, што з цягам часу ён сам іманентна пазбаўляецца ад накінутых «кантэкстуальных» крытэрыяў і схаластычных «значэнняў», службы. Ён сам расстаўляе ўсё па сваіх месцах, пакідаючы «класавасць, партыйнасць і народнасць», «нацыянальныя формы і сацыялістычны змест» мінуламу, гісторыі літаратуры і вызвалючы прастору літаратурнай самасвядомасці (якой і ёсць, уласна, крытыка як чытанне з мэтай пэўнага асэнсавання твора) адно толькі для эстэтычнага сузірання, магічнай, ніколі не вытлумачальнай па прыродзе гульні асацыяцыі, у якіх герой, сюжэт, матыў і г. д. лучацца са сферай агульналюдскай духоўнасці і толькі ў кантэксце якой і набываюць «значэнні».

Калі пройдзе сто гадоў і новыя пакаленні чытачоў не будуць «па ўласным вопыце» ведаць, што такое

Вялікая Айчынная вайна на Беларусі, партызанка, паліцаі, калектывізацыя, рэпрэсіі, камуна і падобнае, — яны будуць шукаць у беларускай літаратуры гэтага перыяду аднаго толькі: здабыткаў беларускай духоўнасці, яе праўдзівых высілкаў, зафіксаваных у слоўных формах. І — прымерваць наш вопыт да сябе, да сваёй, *іхняй*, будучай духоўнасці і светапачування. Пакаленні, кажучы ўзвышаным стылем, перамаўляюцца на мове духу, а не паводле «значэнняў» і «праўдападобнасці». Такім чынам, беларус канца ХХІ стагоддзя, самотна шукаючы ў знакавай прасторы свету адбітку беларускага досведу, замацавання формул нацыянальнай псіхалогіі і нацыянальнага бытавання — якія маглі б надаць гэтаму «беларусу будучыні» сэнс яго існавання на зямлі як такому, — раскрывае том твораў Васіля Быкава, аповесць 1982 года «Знак бяды»...

1... Крыжы. — «Знак бяды»

Той чытач будучыні, азнаёмлены з папярэднімі — ваеннымі і «партызанскімі» — аповесцямі Васіля Быкава, адкрые ў «Знаку бяды» Быкава зусім іншага — Быкава не ваяра і не змагара, — Быкава — сузіральніка быцця і журботнага філосафа, што бязмежна любіць свой край і свой маўклівы, ціхмяны народ. Магчыма, справа тут ва ўзросце мастака, што пачаў быў падбірацца да шасцідзесяцігадовай вяхі; магчыма — і гэта больш верагодна — мастак самахоць прыйшоў да тае кропкі светаўспрымання, ад якое бачацца зусім іншыя, чым раней, далягляды, усведамляюцца зусім інакшыя, чым дагэтуль, каштоўнасці. Адзіночны бой у ваеннай тэме скончаны; адгрымела, адваявала балючая памяць — і адразу, непазбежна душа мастака засамотнела па іншым, па новым, па больш аддаленым і больш глыбокім плане быцця — пачуцці бяссмерця, на ўзаемаадносінах з якім адно і правяраецца сапраўдная існасць мастака. Дух мастака сам з сябе перакідвае ма-

сток з аднае асягнутае сферы да другой — новае, больш «горняе» — і — «глядзіць здаля на ўсе разумнымі вачыма».

Каб абмежаваць ужыванне надалей «пабочнай» тэрміналогіі, коротка скажам, што тут маецца на ўвазе г. зв. ступень ініцыяраванасці («пасвечанасці») мастака ў «горнія» сферы, калі праз мастакоўскія творы — зазвычай бессвядома для самога іх стваральніка — прамаўляюцца «вечныя» тэмы і вобразы, сутнасныя ідэі чалавечага досведу, паводле якіх ладкуецца і гарманізуецца агульналюдскае быццё. Іншымі словамі, калі творчасць пісьменніка сваім духоўным кантэкстам, сваім глыбінным «падрозумяваннем» сягае касмічнай вышыні, несучы ў свет не выпадковыя і не спарадычныя, а пакрыёмыя, сутнасныя болі і пакуты роднай зямлі, родных людзей; назаўсёды пераадольваючы межы тутэйшасці, знаходзячыся ў якіх толькі народны боль нельга «адгадаць», спасцігнуць дакладна.

У «Знаку бяды» мастак-змагар мяняе сваю звычайную іпастась. Не з акапа, не ад імя героя-ваіра чуён яго голас — як быццам «з неба», зверху ліецца лагодны, элегічны голас мастака-ўжо-сузіральніка, што цешыцца гэтымі дваімі людзьмі, адзінымі насельнікамі беларускага хутара дзесь на Паазер'і, — Петраком і Сцепанідай. Аўтар-апавядальнік быццам «завіс» над хутарам, заняў «нябесную», зверху пазіцыю над гэтым улюбёным лапікам зямлі і чалавечым жыллом на ёй, — і пільна, любасна і разважліва назірае за жыццём «знізу», на Яхімоўшчыне і ў яе ваколіцы, робячы адначасна помныя экскурсы ў недалёкае яшчэ даваеннае мінулае, у гісторыю гэтай мясцовай чалавечай Галгофы...

Бадай, самога пазначэння гэтай зямлі заповітным хрысціянскім сімвалам — Галгофа — было б дастаткова, каб здолець выказаць сутнаснае мастакоўскае разуменне гэтага краю. Без падрабязнай мастацкай расшыфроўкі, дэталізацыі сімвала пакуты — а ім ёсць

Галгофа, працяглых экскурсаў у мінуўшчыну. Гэта і не патрэбна, калі знойдзены, дакладна адчуты галоўны сімвал краю — сімвал людскай долі-быцця ў ім. Сімвал, дакладна знойдзены, сам па сабе ёсць плёнам мастацтва менавіта як вынік пошуку дакладнага сімвала-знака; ён ёсць сам па сабе «твор у творы», самадастатковым мастацкім здабыткам. Менавіта гэта акалічнасць і дазваляе вызначыць манеру, у якой напісана аповесць, як прытчава-парабалічную, калі «сэнс» сюжэта вынікае з умоўнасці і шматзначнасці мастацкіх дэталей, а самі дэталі — складнікі знешне звычайнай рэалістычнай аповесці — павінны прачытвацца з сімвалісцкім падтэкстам, ад якога ніткі спасціжэння твора сягаюць шмат і шмат далей, у нетры беларускага «быцця ўвогуле» і яго анталогіі.

Быццё ў «Знаку бяды» наша, беларускае. Быццё, занесенае ў XX стагоддзе, у вялікую жорсткую вайну, што суцэльна захлынула тутэйшую быццёвую прастору, звяла магчымасці тутэйшага быцця на ніяк. (Ёсць там, у глыбіні аповесці, абмоўка ад імя Сцепаніды: «Чула яна: магчымасці яе людскога жыцця ўсё вузелізм-змяншаліся...».)

Людзі — і Час. Бясконца дыхатамія быцця і бясконцы верад спосабаў яе развязкі. Заўсёды ёсць пераможца і пераможаны. Пажадана, каб перамог Чалавек — Час; Час чалавека не перамагае — ломіць, крышыць, пляжыць, «касуе» Чалавека як такога. І застаецца толькі адзін шанец: застацца Чалавекам, нескароным Часу, Чалавекам — НАД Часам.

Класічны прыклад такога чалавека ў беларускай літаратуры — быкаўскі Пятрок са «Знака бяды». Ад пачатку перад намі чалавек, які бясконца адасоблены не тое што ад навакольнага жыцця — ад самое вайны. І гэта ў час, калі трэба брацца за зброю, ладзіць супраціўны ворагу чын... Але для духоўнага стану гэтага чалавека нішто вакольнае ўжо не валодае істотным сэнсам: усё істотнае ўжо адбылося ў яго душы і адтуль

кіруе рэштаю яго жыцця фізічнага. «...Ні да якой работы ў яго не ляжала душа, галава была занята зусім іншым клопатам, Пятрок нудзіўся, бясконца дыміў самасейкай і то сядзеў на ўслончыку пры парозе ў сенцах, то няўцямна сноўдаў, як хворы, ля хаты. Увага яго, аднак, ні на чым не спынялася ўсё навокал было звыклае і даўно знаёмае. Ды і дзіва што: тут ім пражыта дваццаць гадоў жыцця — нялёгкага, у працы, нястачы і клопатах, але іншага, мабыць, не будзе...».

Носячы ў душы сваю раней здабытую праўду, герой мог колькі заўгодна часу маўчаць, задаволіўшыся ціхім сузіраннем падворка. І «мога б, як і дабыў свой век не ў сытасці, дык хоць у спакоі...». Каб не вайна... Вайна — парушыла гэты пастаральны спакой: «У свеце... раптоўна і дарэшты рухнулі спрадвечныя апоры, на што было абаперціся, каб затрымацца ў жыцці?» Катаклізм Часу паскорыў выяўленне тае духоўнае праўды героя, што не магла застацца нявыяўленай. Толькі ў вайну гэта адбываецца скарэй... Выразна адчуўшы рушэнне зямных апор і прадчуўшы сваёй істотай непазбежнасць пераходу ў іншыя, духоўныя формы існавання — ад «зямных», — «ён не хацеў паступацца сваёй, слабаватай, але блізкаю яму праўдай, якая крыўдліва варушылася ў душы, не жадаючы каму-небудзь паддацца», — герой усвядомлена робіць тое, што робіць кожны чалавек, які развітваецца з жыццём: аглядае яшчэ раз свой любы падворак. Свядомасць яго выразна канстатавала запанаванне ў яго зямным лёсе непераадольных патойбочных сіл, з якімі нічога не паробіш — застаецца толькі прымірыцца: «Перайначвалася ў цэлым свеце... і на іхнім хутары нешта стане не так»; застаецца толькі «прымаць тое, што нарыхтаваў табе лёс».

Заўважым — гэтка стан пададзены апрыйёрна, яшчэ да непасрэднага знаёмства з героем; але, мабыць, гэта не пагранічча, не стан выбару — гэта, напэўна, стан чалавека, які ЎЖО ВЫБРАЎ, здабыў з душы ўсе праўды. Цяпер яму сапраўды засталася толькі ўглядацца ў ва-

кольную, знаёмую рэчаіснасьць — чужымі вачыма. Вачыма гэткага, «адсутнага» чалавека мастак і аглядае рэчавыя сімвалы тутэйшага быцця — цяперашняга і шматранейшага. Якія сімвалы яму бачацца? «Ён... глядзеў на ўсё быццам чужымі вачыма, быццам ён куды ад'язджаў, развітваўся, і яму было шкада ўсяго. Хата не сказаць каб новая, але дзерава папалася некалі добрае, смаляная хвоя... Хата яшчэ пастаіць. Страху ў вільчаку трэба б як-небудзь залапіць, ля коміна ад самай вясны цячэ, калі дождж, таксама як і ў істопцы, што цераз сенцы, пад адным з хатай дахам... істопку некалі палілі па-чорнаму, у акенца ішоў дым; у цёмным куце яшчэ і цяпер смярдзіць застарэлым гарам чорная печ-каменка... Самая, можа, спраўная тут будыніна — новая пунька пры хляве. Праўда, з выгляду не дужа самавітая, сяк-так складзеная з тонкага яловага вяршалля... Усё ж сядзіба не самая кепская... Вада ў калодзежы была смачная, заўжды сцюдзёная і чысцютка, як сляза. Гэткай вады не было тут нідзе...».

Ды адкуль гэты развітальны тон («глядзеў быццам чужымі вачыма, быццам ён куды ад'язджаў, развітваўся...»); дзе, на якім пераломе адбылася быццёвая ініцыяцыя героя, у выніку якой ён стаў «адсутным», узняўся НАД Часам і НАД Светам? Вось тут і робіць мастак — зверху назіральнік — першы экскурс памяці ў мінулае, на зямлю Галгофы.

...Тады ім быў знак: змерзлы на неспадзяванай вясенняй сцюжы жаўранак. Усё затым абярнулася супраць гэтых дваіх людзей — насельнікаў чужога — колісь панскага — хутара, атрыманага імі ва ўласнасьць імем савецкай улады. Няшчасце прынёс ашчасліўленым па першым часе колішнім парабкам той чужы маёнтак: сама зямля была супраць іх гаспадарання на ёй. Можа, праз Петрака сцвярджаліся няздзейсныя дасюль мары ўсяго яго папярэдняга роду: урабіць колькі мага зямлю, нагаспадарыцца ўволю. (Сцепаніда ўспамінае, як Пятрок «усё не мог нагаспадарыцца ўволю» на абрынутым на

іх лёсы падвор'і...) Ды, відаць, не той ход быў у жыцця, каб тыя мары здзейсніліся, не тое было зроблена, каб «было ўнукаў панаванне там, дзе ўчора плакаў дзед». Не прыняла зямля, ператвораная ў няўроблівую, закарэлую выспу, новага гаспадара — Петрака. Няшчасны руплівец мусіў продкавым спосабам — самаруч — ускапаць закамяnelую гліну і пасеяць зерне... Ды, відаць, надта надрыўны, занадта пакутны быў высілак чалавека на зямлі, што не прынесла тая пабораная чалавечаю ўпартасцю і сілай выспа радасці чалавеку-пераможцу: нешта незваротна ў ім ад таго згасла, зышло, знікла як дарэменная надзея і летуценне. Знікла родавая мара продкаў Петрака на ШЧАСЦЕ НА ЗЯМЛІ. Чаму так адбылося — таго не дадзена пасцігнуць да канца ні Чалавеку, ні — пакуль што — мастаку-назіральніку. Толькі абмоўкі на «сэнсатворных» стыках, дзе няма ні героя, ні — у чыстым выглядзе — аўтара: «(Сцепаніда — перад вайной) ...Нешта ў свеце забыталася, перамяшалася, зло з дабром ці адно зло з другім, яшчэ большым злом»; «(Пятрок — у час вайны) ...Калі чума праз сваіх, вясковых, тутэйшых людзей, вядомых усім да трэцяга калена, якія раптам перасталі быць тымі, кім былі ўсё жыццё, а зрабіліся нелюдзьмі, звяр'ём, падуладным толькі гэтым набрыдам-немцам, тады як разумець тое? Ці яны раптам ператварыліся ў звяр'ё і вытвараюць такое па чужым прымусу, прытаптаўшы ў сабе ўсё чалавечае, ці, можа, яны і не былі людзьмі, адно прытвараліся ім і ўсе гады да вайны, якая разбудзіла ў іх звяруг». Пакуль што толькі «намёкі», «прадчуванні», «глабальнага характару» здагадкі...

Толькі нязгаслая памяць людская ў самы жудасны, жорсткі час іх жыцця дорыць усё-такі хвалюючы ўспамін-адчуванне нечага дарагога ў пражытым, «нейкую непазнаную слодыч, аддалены гук жыцця». Чалавек неўсвядомлена прыходзіць да сімвалічнага спасціжэння свайго зямнога кону, сваёй няўдачы на зямлі: сведчаннем таму — пазнака тае няўдалае выспы-

гары «высозным і страшэнна цяжкім» крыжам — знакам гэтае зямлі, пасля чаго месца і набыло найменне «Галгофа». «І, мабыць, яшчэ доўга будзе так звацца гэты нязладны для хлебаробства пагорак, асвенчаны іх слязьмі і працай, іх і чалавечымі пакутамі». Дык, значыцца, не толькі іх зямля — Галгофа; значыцца, і чалавечая, айчынная зямля таксама — такая ж?

Вось скульп выток петракоўскай «бесстароннасці» («глядзеў чужымі вачыма»). Навошта пасля гэтага, пасля выразнага адчуцця марнасці свайго жыццёвага, наземнага высылку — яго доўжыць? Досьць надалей спакойнага, «філасофскага» сузірання родных імшарын, надворка, «мілага» нарэзвання табакі.. У ціхамірнай журбе, скрушным папіканні лёсу і меўся быў сплываць астатні зямны век Петрака. Толькі вось прыход іншаземнага ворага неўспадзеў скасаваў гэтую магчымасць мірнага расстання з жыццём, груба і ўраз абарваў яго адзінокі гук.

...Жыццё, якой жа
ты самотнай нотай
Гучыш у хоры быцця
не ў лад!
Ты — наш анчар, што
ў хлеб надзённы ўпотай
Па капачцы смяротнай
цэдзіш яд.
Зямля, набракляя
салёным потам,—
Твой грунт, твая ж
карона — бездань неба,
Якое лье дажджом і
цісне гнётам
Хвароб, памору і
нястачы хлеба
І горам там, дзе б
радавацца трэба...

(Дж. Байран. «Паломіцтва
Чайльд Гарольда». Пер. Я. Семяжона.)

Усе паводзіны Петрака ў «часе дзеяння» аповесці — перад немцамі — моцна нагадваюць паводзіны самнамбулы, зданю, ценю... Ценю таго, існаснага Петрака, каторы «глядзіць на ўсё здаля разумнымі вачыма». Цень гэты і «паныла думае», і «панура разважае», і «нудзіцца», «дужа хутка і па-мужчынску проста ўціраецца ў іхнюю (да немцаў) кампанію», «як мага ласкавей» з імі гаворыць. Ён, цень, «баіцца нават у сваёй хаце», слупянее «ў безнадзейнай абыякавасці да сядзібы, жонкі і найперш самога сябе». Але ён не баіцца смерці. Бо акалячая, ашчэраная на жывое жыццё рэчаіснасць для Петрака — сама прывід, фікцыя, няіснасць. Існасць — угары, уверсе, у ласкава клічучым яго душу Небе... «Вялікая абыякавасць да сябе і да жыцця наогул», — чуецца ў момант расстрэлу Петрака ва ўласным доме, што зымітавалі раз'юшаныя паліцаі. Толькі б дома, на парозе хаты памерці — апошняе прыжыццёвае жаданне Петрака.

І — «Пятрок знік, прапаў з гэтага свету». І свет для яго знік таксама, знікла Галгофа. Гэтак, амаль пагесэўску аўтар дэмаграфіялізуе свайго героя, што быў і так занадта доўга затрымаўся ў гэтым пакутным да апошняга ўздыху жыцці. На выспе застаецца іншая душа, якой наканавана іншая доля — доля змагарная, дзейная...

Пятрок пайшоў на Неба, сцвердзіўшы выдатную нацыясофскую інтуіцыю Аркадзя Смоліча: «Беларус быў увесь час вельмі прыдатным да ролі грамадзяніна будучыны, тае будучыны, калі справядлівасць запануе між народамі, але быў мала падгатаваным да змаганьня за быт, за жыццё, якое йшло вакола яго і яго коштам, але на яго шкоду... Ён... пасяліў сьвет вакола сябе разнароднымі духамі, благімі і добрымі, і жывець напалову ў сьвеце гэтых духаў» («Геаграфія Беларусі»).

«...Хутчэй аддасць, чым возьме. Лягчэй саступіць, чымсьці даб'ецца. Не любіў сварыцца, яму ўсё каб ціха...»; «быў аж залішне добры»; «чалавек ціхі і мяккі...

страхотны, зважлівы, трохі набожны...». Такімі была большасць аднавяскоўцаў Петрака; такія былі і яго продкі.

...Для Петрака «духі» ўрэшце ўвасобіліся ў Дух адзіны, абсалютны. Адсюль і «высозны і страшэнна цяжкі» Крыж, як сімвал інтуітыўнага паяднання чалавека з Духам адзіным, сведчанне яго, чалавечай, нясмелай надзеі на зверхнюю помач, сціплага спадзеву на палягчэнне зямной ношы.

...Крыжы, крыжы —
 усцяж дарогі кожнай,
Зірніце з гор у глыбіню
 далін.
Не думайце: іх ставіла
 набожнасць —
Аб лютасці забойцы напамін.
Дзе паў ахвярай краю
 горды сын,
Там крыж узведзены
 рукою нечай.
І край, нібы суцэльны
 крыж адзін,
Нясе пакуты крыж,
 бядой знявечан...

(Дж. Байран. «Паломіцтва
Чайльд Гароліда». Пер. У. Дубоўкі.)

* * *

Зямное, рэальнае жыццё не трывацьме пустаты ў сваім развоі; яно, жыццё, неўнікнёна шукае і знаходзіць формы для запаўнення іх тою быццёвай энергіяй, што дагэтуль была адрынута ў бок ад іншых кшталтаў. Калі кшталт Петрака — унутраны, філасофскі, экзістэнцыйны, то «зямны», «маральны», практычны кшталт зямнога існавання мусіла спраўджваць Сцепаніда.

Сцепаніда — тып экзатэрычны, знешненакіраваны і знешневыяўлены; гэта тып змагарны і дзейны.

Сцепаніда не сузірае і не разважае: яна рашуча дзеіць і бязлітасна асуджае ворагаў: немцаў, паліцаюў і самога «недалэгу», «дурня» (з яе «практычнага» пункту гледжання) Петрака. Энергія быцця, што адстойвае справядлівасць, як бы сімвалізавана і выяўлена праз Сцепаніду. Гэта энергія — «з кулакамі»; зло Сцепанідай — немцы і іх памагатыя на хутары — асуджана адразу ж і беспаваротна. Такім чынам, у асобе Сцепаніды маніфэставана маральная — ды і быццёвая — пазіцыя сіл чалавечнасці і добра ў часе наступу на іх сіл зла, разбуральных сіл. «Яна ведала, у чым яе хопіць да скону. За сваё цяжкое жыццё яна ўсё ж спазнала праўду чалавечых адносін і пакрысе здабыла свой невялічкі чалавечы гонар. А той, хто аднойчы адчуў сябе чалавекам, ужо скацінай не стане (тут паўторана амаль даслоўна сентэнцыя С. Цвэйга. — Ю. З.). Шмат што ў жыцці, асабліва гора і бяда, пераканала яе ў тым, што з людзьмі трэба абыходзіцца па-добраму, калі хочаш, каб і да цябе адносіліся па-людску (а тут амаль дакладны пераказ маральнага імператыву І. Канта. — Ю. З.). Напэўна, чалавек такі ўжо ад прыроды, што адказвае добром на добро і не можа адказаць добром на зло. Зло не можа спарадзіць нічога, апроч зла, на іншае яно не здольна. Але бяда ў тым, што людская дабрыва перад злом бяссільна, зло лічыцца толькі з сілай і баіцца адно толькі кары. Толькі непазбежнасць адплаты можа прыцішыць драпежны ягоны нораў, прымусіць задумацца...». Гэткі галоўны сэнс Сцепанідзінай праўды, што пэўным чынам ператлумачвае талстоўскую тэзу «непротівлення злу насиліем», — ненасілле добра не ёсць і не павінна быць яго бяссіллем перад злом. (Пазней, у рамане «Кар’ер», у спрэчцы Агеева і пападзі Бараноўскай, абедзве тэзы сінтэзуюцца ў адну: у неабходнасць па меншай меры духоўна процістаяць злу. Бо — «калі ў душу не пусціць бога, дык у ёй абавязкова паселіцца д’ябал».)

Уласна сваім дзейным чынам Сцепаніда якраз і дэ-

манструе гэтую апошнюю тэзу быкаўскай маралі: «Да апошняй сваёй хвіліны яна не скорыцца ім, бо яна чалавек, а яны звяры». Не скорыцца — адзіны непаддайны на хутары і ў ваколіцы злу чалавек — беларуская жанчына Сцепаніда. Заліслівіў перад фашыстамі прывід-пень Петрака; прадаліся і шчыра служаць немцам гужы і іншыя тутэйшыя душапрадаўцы; маўчыць прыпалоханы сілай чужой зброі народ... На здратаваным каванымі ботамі хутары б'ецца адзінае няскоранае сэрца — Сцепанідзіна. Ад пачатку і да канца яе чын — бадай бессвядомы, імпульсіўны: і «недадоенае» малако, каб пазбавіць германцаў нат малой насалоды; і скрадзеная вінтоўка, кінутая ў калодзеж; і нязменнае «скулля ім!» — у адрас паліцаў, што панадзіліся на хутар пасля немцаў; і асуджэнне бязвольнасці, нерашучасці «недалэгі» Петрака... Рэальны ўрон ворагу ў гэтым адзінокім змаганні — ледзь не чыста сімвалічны. Ды гэта ў рэальнасці. А ў надрэальнасці, у плане духоўнага супраціву ворагу — фронт выглядае зусім інакш, ён напружаны і бязлітасны, больш таго — бок Сцепаніды ў духоўным проціборстве перамагае. Бо не можа не перамагчы чалавечнасць, што адстойвае сваё чыстае імя і непарушную існасць; бо не могуць не быць пераможаны сілы зла, увасобленыя ў чужынцах, што прыйшлі на гэтую зямлю з вайною і разбурэннем (дый свае «чужынцы» таксама, хоць з апошнімі найбольшая няпэўнасць у аўтара...). Сцепанідзе нават агідна ўваходзіць у хату пасля таго, як у ёй пабывалі чужынцы...

За сваё роднае, крэўнае яна і ваюе; сваю духоўную цноту яна і адстойвае. У адрозненне ад Петрака, дом якога ўжо не на зямлі — вышэй, — за плячыма ў Сцепаніды неяк усталяванае за доўгія цяжкія гады сваё дамашняе, зямное цяпельца, быт, а перад вачыма — цынічны вораг, што прыйшоў гэтае цяпельца парушыць, адабраць. Ды таму не бываць.

Калі для Петрака ў духоўных адносінах конавым выпрабаваннем было змаганне з Галгофай, то для

Сцепаніды час выпрабавання прабіў цяпер, у час варажага нашэсця на яе зямлю. Невыпадкова трохі раней аўтар — зверхні назіральнік — заўважыў, што для Сцепаніды папярэдняе яе жыццё было «нібы подступам, падрыхтоўкай, зборам...». «Здаецца, яна пражыла ўсё, перажыла свой лёс. Як і не жыла... Усё збіралася, доўгія гады чакала, адкладвала на пасля...». І во — склалася, прыйшоў час жыць па-сапраўднаму, жыццём-азарэннем, праз якое толькі даецца дарога ў вечнасць... Сцепаніда гэтак «апошняя жыццё» пражыла годна і велічна.

У процістаўленых характарах — Петраку і Сцепанідзе — можна разгледзець адмыслова беларускую псіхалагічную амбівалентнасць мужчынскага і жаночага ў народным характары. Калі «мужчынскія» правы нацыянальнага характару выяўляюцца пераважна ў жанчыне, а «жаночыя» — у мужчыне. Зрэшты, амбівалентнасць мужчынскага і жаночага ў гэтых мастацкіх пераўвасабленнях у «Знаку бяды» — чыста ўмоўная, нават штучная, але, без нацяжкі, ад гэтай скамінаванай літаратурнай гульні быццёвай сітуацыі можна развіць нітку асацыяцый і да вытокаў міфалогіі паходжання процілеглых палюў з аднае першапачатковае цэласнасці... Сцепаніда сутнасна дасягае духоўнага стану Петрака ў процілегласць яго шляху не сузіраннем, а — змаганнем, рэальным высілкам, адольваючы ціск вонкавых акалічнасцяў і сіл. Гэта ўстаноўка — на безумоўны супраціў, змаганне — сыходзіць з глыбіні яе душы, магчыма нават, як няспраўджаная продкамі (Рагнедай, напрыклад) прага помсты злу, перамогі над знешнім ворагам-крыўдзіцелем. Тут зноў дарэчы працытуем Аркадзя Смоліча: «Ёсць у характары беларуса адна важная рыса, якую згодна прызнаюць усе лепшыя этнографы... Пачуццё помсты ў ім неразвiта, што адрозьняе яго навет ад украінца... Гэтая рыса беларускага характару мела, мусіць, немалое значэнне ў беларускай гісторыі. Агульна ведама, што

беларус у мінуўшчыне асабліва ваяўнічым настроем ніколі не вызначаўся і часткаю праз гэта, мусіць, у тыя часы, калі адны народы будавалі сваю дзяржаўнасьць і незалежнасьць на няволі і прыгнечаньні другіх, трапіў ён ня ў лік першых — прыгнятаючых, а ў лік другіх — прыгнечаных... Недахват ваяўнічасьці... трэба тлумачыць толькі гэтай лагоднасьцяю, рахманасьцяю беларускага народнага характару; беларус рад каму хаця саступіць, абы была згода. Зразумела, што пры гэтай лішняй, можа, міралюбівасьці гісторыя беларускага народу і не магла ўлажыцца іншым спосабам, як яна ўлажылася...» (Стуль жа).

Магчыма, магічнае пераўвасабленне беларускай рашучасці і адвагі ў жаночую палову нацыі адбылося таму, што жанчыны не так дарэшткі вынішчаліся ворагам, як мужчыны (ёсць жа ў беларускім фальклоры «волатавыя» матывы, значыць, былі і мужчыны-волаты сярод нашых продкаў...).

З моманту зразумення неабходнасці супраціву ворагу ва ўсім, нават у самым малым, рэальны плён змагання для Сцепаніды траціць сутнасны сэнс: яна таксама, услед за ціхамірным «недалэгаю» Петраком, дасягае свае духоўнае свабоды; пачынаецца змаганне дзеля самога змагання.

«Бомба на ўзроўку» — вось сімвал неадольнай духоўнай сілы Сцепаніды і Сцепанідзінага народа, падпалага пад варожае нашэсце, ды не скоранага, баронячага сваю «ўнутраную свабоду». «У думках» гэты народ вольны, а думкі непазбежна выспеюць у дзеі.

...Хай сонмы
пераможаных маўчаць,—
Няма пакоры ў грозным
іх маўчанні.
Стаіла страсць у логвішчы
дыханне.
Ды прыйдзе час —
паўстане гневу раць,

І права помсты, кары й
даравання
І сёння не прымусіць
нас чакаць,
Але празмерна нельга
помсціць і караць.

(Дж. Байран. «Паломніцтва
Чайльд Гарольда». Пер. У. Караткевіча)

У расійскай літаратуры была нацыянальная метафра:
«Дубина народнай войны». У беларускай літаратуры
ёсць — сімвал-знак «Бомба на ўзроўку».

«Бомба на ўзроўку чакала свае пары».

Бомба на ўзроўку чакае свае пары.

Але... «празмерна нельга помсціць і караць».

2... На шляху пакут. — «Аблава»

Сузіраючы ў «Знаку бяды» крыжы роднай зямлі і
Крыж свайго маўклівага народа, сімвалізуючы яго кры-
жовую гісторыю мастацкімі сродкамі, аўтар-назіральнік
усё-ткі не мог абмежавацца толькі духоўным паяднан-
нем з лёсам свайго народа, сімвалічным спасціжэннем
яго высілку. Гэты аўтар належыць да іншай кагор-
ты аўтараў: ён і сам — баец, ваяр, яму не прывыкаць
да непасрэднага ўдзелу ў высілку, які вызначае не тое
што лёсы літаратурных герояў, — лёсы рэальных лю-
дзеў, народа, краіны... І таму аўтар не мог не спустыцца
з неба над Яхімоўшчынскім хутарам, каб паспраба-
ваць прайсці рэальным чалавечым шляхам спаміж
імшарын і лугавін, між лесам і балотамі роднай зямлі.
Ён вырашыў прайсці гэты шлях адзін, упаасобку, без
пабочных сведкаў і памочнікаў,— сам-насам са сваім
болем і нязгаслай памяццю...

Заўсёды важна, як аўтар называе, аклікае свайго ге-
роя ўпершыню. «Чалавек не заўважаў (вады. — Ю. З.)
і між кустоўя ўпарта імкнуўся кудысьці... Відаць было
па ўсім, што чалавек даўно ішоў адзін, звывся са сва-

ёй адзінотай і старанна абмінаў людзей...». Чалавек. Проста — чалавек. Тутэйшы. Безыменны. Адзіны герой аповесці. Са сваім адзіным, дамінуючым, запаўняючым усю яго свядомасць сэнсатворным матывам: матывам вяртання дамоў, у родны край, у свой кут, на зямлю продкаў. Толькі гэты татальны матыў, бадай што, і мог бы прыдаць старому, знясіленаму гулагаўскай пакутнай чалавеку сілы пераадолець упаасобку, у холад і голад, шлях з котласкага лагера для рэпрэсаваных — дадому, у ўсё тую ж, азначаную ў аповесці ледзь-ледзь мясціну крывіцкай зямлі, у родны хутар-пасяленне пад назовам Нядолішча. Сам па сабе гэтка шлях — неймаверны быццыйны высілак, высілак-таксама-сімвал, за якім — найвышэйшы ўзлёт жыццёвай адвагі, напяцця духу і вытрываласці чалавека. У такім высілку для чалавека найчасцей заключаецца апошні, галоўны сэнс яго нага быцця: далей ужо такога напяцця не спатрэбіцца, ды і сілаў на тое не будзе, — далей толькі — вечнасць і... багна.

Але нам цікава пабачыць і вытокі гэтага матыву, яго запачаткаванне ў папярэдніх творах Павадыра (гэтак, не без слухнасці, на мой погляд, называе аўтара «Аблывы» крытык С. Дубавец). Нешта падобнае мы ўжо дзесь стрэлі, і гэта нам прыпала на памяць... Ды гэта ўсё той жа незабыўны Пятрок! Узгадаем зноў тую яго смяхотную ходку перад Домам урада ў Мінску; аўтар з добрым пасмейваннем павадзіў тады Петрака па горадзе... «Дужа не хацелася яму выпраўляцца ў тую нязнаную дарогу, на край свету — у Мінск... Проста жах браў...». «Ён праклінаў сябе за нерашучасць... не першы ўжо раз, але дужа выразна падумаў: нашто ён паехаў сюды?...». І ўрэшце: «...Усё, што рабілася навакол, было яму дужа пастыла і дужа хацелася дамоў, да сваёй сядзібы, пагорка і рова, сваіх лугавін і імшарын, свайго маленечкага кутка на гэтай вялізнай няласкавай зямлі». У падтэксте гэтага выбітнага эпізода-рэтраспекцыі са «Знака» мне выразна прачытаўся фінал трэцяга гесэўскага

жыццяпісу да «Гульні шкляных перлаў»: «Усё астатняе адбылося па той бок вобразаў і дзеянняў. Лесу ён болын не пакідаў»...

Але тое быў — у «Знаку бяды» — яшчэ не матыў у пэўным сэнсе слова; хутчэй прадматыў. Матыў выразна саспеў у «Аблаве», і на ім, як на эзатэрычнай мацавальнай сіле, і збудаваны відавочныя, падзейныя ўзроўні сюжэта. Матыў вяртання да зямлі продкаў — эзатэрычны падсэнс сюжэта «Аблавы».

Я нават падзівіўся, чытаючы аповесць, наколькі густа расстаўлены ў ёй «сымболі» таго «скрытага», эзатэрычнага матыву. Прычым з гэткай жа шчыльнасцю, што і «знакі бяды» ў «Знаку бяды».

Возьмем для пачатку экзістэнцыйны модус існавання героя — як мы ўжо казалі, монагероя, героя-адзіночкі («аповесць аднаго героя»). Яго, героя, няма з кім параўнаць, у адрозненне ад процістаўленых герояў «Знака бяды» — Петрака і Сцепаніды. Няма і іншай процістаячай ці ўзаемадзеючай свядомасці, як тое было ў «Сотнікаве»; няма хоць колькі-небудзь выяўленага дыялога: герой гаворыць сам-насам, яго адзіны суразмоўнік — яшчэ жывая і балючая памяць, альбо за героя, дзе таго вымагае і дазваляе сюжэт, «дагаворвае», успамінае, ацэньвае і вінаваціць (гэта найбольш) — аўтар-Павадыр... Модус існавання героя, Хведара Роўбы, такім чынам — экзістэнцыйная адзінота, пагранічча, за якім — альбо вяртанне да людзей, у грамаду, альбо яшчэ большы адыход ад людства, увогуле зыход з арэны жыцця... На гэтым паграніччы чалавек і дае сабе адказы на галоўныя пытанні быцця: ДЛЯ ЧАГО І НАВОШТА. Усё залежыць ад таго, ці дадзены ўрэшце адпаведныя адказы.

Для Хведара яго галоўнае, апошняе пытанне сышлося ў адно, прагучала коратка, як крык: ЗАВОШТА. Як жа ён прыходзіць да гэтага ЗАВОШТА і ці дае адказ на яго?

Як і Пятрок, Хведар дасягнуў гэткай стадыі

існавання, што ўжо не імкнецца да людзей, больш таго — вымушаны іх асцерагацца. Нагадаем: «Відаць было па ўсім, што чалавек даўно ішоў адзін, звывся са сваёй адзінотай і старанна абмінаў людзей. Людзі былі для яго найвялікшаю небяспекай у полі, на дарозе, ці не таму ён выбіраў шлях воддаль ад дарог, паселішчаў... За час блукання ён адвык ад чалавечага голасу, сам маўчаў, толькі напружана, да болю ў галаве думаў і безупынна ўзіраўся ў наваколле...». У Петрака хоць нехта быў паблізу, наравітая жонка, паліцаі... У Хведара ж няма нікога. Толькі памяць, што размотваецца за час яго самамбулічнага блукання па лесе, па родных імшарынах і палях. Неўпрыкмет перастаеш заўважаць адрознасць голасу Павадыра-пісьменніка і голасу Хведаравай памяці — яны зліваюцца. Аўтар «увайшоў» у героя і — пайшоў разам з ім ПА ЗЯМЛІ. Зверхні назіральнік спусціўся з Неба.

Але што кажа нам памяць героя? У лесе Хведара нічога гераічнага няма. Сын вёскі, звычайны селянін, «пагарджаны парабак» у мінулым, «патомны беззямелец». Рупны працаўнік ад цямна да цямна. Толькі зусім нядаўна, пры новай уладзе стаў уладаром «багацца з былога панскага прасцягу пад лесам» — дзерава, пабудаваў хату, гумно, хляўкі — зажылі... Як і Пятрок, Хведар таксама, займеўшы свой зямельны пасад, не мог «нагаспадарыцца ўволю»; ды і трэба было карміць немалую сям'ю, старых бацькоў. Але галоўнае — Улада заклікала да працы, яна ж і дала зямлю... І малатарню, з-за якое стаўся «кулаком» і згубіў урэшце жыццё, Хведар набыў, каб лепей было працаваць, нікому не адмаўляў у вёсцы, калі трэба было памагчы змалаціць збожжа... Словам, гаспадар, тыпалагічна супадаючы з Петраком Багацькам: той «крыў бог, каб калі зрабіў каму шкоду ці ўзяў не сваё з двара»; гэты — «гатовы быў усім пра ўсё верыць, бо сам не хлусіў ніколі, нікога за жыццё не ашукаў». Ды нядоўга, як і заведзена на зямлі пакут, доўжыўся для Хведара гэтакі «несканчо-

на зіхоткі рай». Улада гэтаму раю і паспрыяла, Улада ж яго і скасавала, зрабіўшы нястомнага працаўніка «ворагам народа», «кулаком», грамадскім лішэнцам. І Улада і расправілася з жывым чалавекам, разарыўшы жывое наседжанае сялянскае гняздо, заарыштаваўшы няшчасных насельнікаў і выслаўшы іх у далёкі, прамерзлы расійскі край пад Котлас — на бязглуздыя работы, ад якіх людзі мерлі, як мухі. Во як скончыўся леуценны рай — пеклам, малым апакаліпсісам...

Ды галоўнае ўсё ж заключаецца не ў «рэпрэсіі», не ў фізічным прымусе і трыванні; куды больш моцны боль пачаў мучыць патомнага селяніна ўнутры, у ягонай душы. «Ён, гвалтам адарваны ад яе (ад зямлі. — Ю. З.), здаецца, здзічэў нутром ад самоты па ёй, спаракнеў розумам...». Толькі адзін-адзіны надрыў, разлом у жыцці — і разлом фатальны. Без павязі з зямлёю і адзіным кутом на ёй беларускі чалавек дарэшты страчвае якое-кольвек энергетычнае сілкаванне, зусім траціць сэнс свайго бытавання на зямлі. Іменна спазнаны ЖАХ ад страты сэнсу быцця і сублімуецца ў Хведара ў тое пякельнае ЗАВОШТА; ягонае кружлянне па лесе — гэтым апошнім, дасягнутым з высылкі ўлонні яго чалавечае свабоды і незалежнасці — пакутнае іменна марнаю прагаю і неатрыманнем адказу на тое ЗАВОШТА...

Толькі вяртанне дадому, да свае хаты-вытоку і здольна вярнуць беларускаму чалавеку страчаны сэнс быцця. І гэты абсалютны, не ўсвядомлены «розумам» матыў бессвядома кіруе ўсёй істотай чалавека, паводзінамі героя; іменна ім абумоўлена не абумоўленае сюжэтам «занадта доўгае» кружлянне Хведара па лесе, па родных пагорках. Герой цалкам аддаўся памкненню дадому. «Стомлены, згаладнелы, з настылымі мокрымі нагамі, ён не мог адолець у сабе трывожнага неспакою і міжволі імкнуўся наперад — каб толькі хутчэй. Чалавек нават забываўся на асцярогу і шыбаваў наўпрост... Усё ў ім імкнулася наперад, туды, дзе на ўзлеску павінна было паказацца поле і ягоная асірацелая без гаспадара

сядзіба... Няшчасны гаспадар, здаецца, траціў развагу ад нецярпення, узрушэнне калаціла яго нервовай дрыжкай, так хацелася яму згледзець хутчэй drankавы дах з чырвоным комінам, саламяныя стрэхі хляўкоў...». У лагерным пекле ён «сніў безліч разоў свой падворак, студню з калаўротам, недабудаваны трысцен. Запаветная мэта — толькі пабачыць роднае — «вяла яго доўгія тыдні праз усе нягоды і пакуты сюды, на родныя гоні, у свой кут... Галоўнае было — дайсці, хоць дапаўзці, каб хоць адным вокам зірнуць і памерці...». Не завалодаць — «зірнуць і памерці»: да гэтага саспелы не кожны чалавек, нават, можа, і прайшоўшы нялёгка выпрабаванні; на гэта гатовы чалавек ужо не зусім зямны — напалову й незямны, духоўны. Пупавіна з родным у Хведара бязлігасна скасавана лёсам, душой ён — адарваны ад месца прывязкі, вольны ў сваёй адарванасці, але й найбольш пакутуе ад таго і таму імкнецца вярнуць «страчаны рай». Ды што страчае гаспадара на радзіме?

«Раскіданае гняздо», пабуранае котлішча, на якім не стала ні дома, ні падвор'я... «Там, дзе некалі была печ, грувасцілася аброслая палыном куча бітае цэглы — усё, што засталася ад печы... Там, дзе быў калодзеж, зеўрала аброслая быллягом яміна... Пастаяў, узлезшы на кучу бітае цэглы сярод быллягу, успомніў, як тут некалі грэўся на печы, прыехаўшы ўзімку з лесу ці з дарогі, як тут спалі старыя ды і жонка Гануля таксама. Але бедная яго Ганулька, можа, меней за ўсіх тут грэлася... Хоць бы пакінулі якую пуньку, паветку, хоць бы сабачую будку... Ды не, не пакінулі нічога. Спрэс пустка і разарэнне». Неверагодны па працягласці і труднасці шлях дамоў скончыўся во так няўдала, безвынікова, марнай аказалася запаветная надзея ўбачыць свой кут цэлым і нека памерці пасля, заспакоеным родным відном. «Мара апынулася ззаду...». Жаданая мэта — дом — зніштожана ўладаруючымі на радзіме новымі людзьмі, зліквідавана да асноў.

Толькі няпэўная, беспамерная, нічыйная і адначасна

ўсіхня Зямля застаецца ў Хведара Роўбы. Ранейшая заповітная мэта, меўшая куды якое канкрэтнае аблічча ў родным паселішчы,— сублімавалася на ўзровень вялікай, адзінай, агульнай Зямлі. І ўжо нават пабачанае жаклівае разарэнне падворка, малы апакаліпсіс на радзіме не перабіваюць Хведаравага пачуцця шчасця: «Ён быў шчаслівы... Як згледзеў роднае поле і вёску, дык у душы ў яго засмяялася і запыяла...».

Беларус вярнуўся дамоў.

З пусткі на котлішчы яму няма куды ісці; узлезшы на рэшту печышча, Хведар апошнімі зямнымі вымогамі свае памяці ўзгадвае невялікія зямныя радасці, тое важнейшае, чым хоць колькі аблашчыў яго лёс: як будаваліся, нараджалі дзяцей, мыкалі нястачу і трывалі нішчымніцу.. Няхітрая «слодыч» жыцця простага беларускага селяніна. Для мяне адзінокая, у цемрыве начы постаць Хведара Роўбы, у святле месяца сядзячага на разбураным печышчы колішняй дамоўкі, — адзін з класічных духоўных сімвалаў беларускага жыцця апошняга часу, народжаных нашай літаратурай у другой палове 80-х гадоў. Гэткі ж па сэнсе, абсалютны па сіле ўздзеяння і прадбачання сімвал у беларускай літаратуры — усё «Раскіданае гняздо» Купалы. Купалаўскі мастацкі вобраз-сведчанне і вобраз-папярэджанне адначасна — у быкаўскай «Аблаве» спраўдзіўся. Далей застаецца толькі напамінак пра ранейшы сімвал — у выглядзе аднаго з эпізодаў аповесці...

Вельмі хутка свядомасць героя, што ледзь паспеў аддыхацца, прыйсці ў сябе ад горкага расчаравання пабачаным, вяртае яму страчаную было на момант сэнсадайную пупавіну: позірк яго канчаткова зварачаецца ад разоранага селішча да... могілак — вясковых могілак «з усёй ягонай раднёй, старымі, дзядамі і прадзедамі — усім яго родам». «Зайздросная доля,— думае Хведар, — навекі разам з усімі, у сваім кутку». Сваю ж няшчасную небараку-жонку і малую пакутніцу да-

чушку Волечку Хведар згубіў, пахаваў далёка ад зямлі продкаў: у прамерзлай балоцістай зямлі пад сцюдзёным Котласам, на ўзбярэжжы жахлівай чужой ракі. Раскулачаны паўсвет мёр у далечыні ад радзімы — ад непасільнае працы, галадухі і сухотаў... Больш, аднак жа, ад «суму-тугі па родных мясцінах, ад нуды вечнага з імі расстання». Праз тыя фізічныя пакуты і ў самога Хведара было прытупілася адэкватнае ўспрыманне жыцця — нават жонку і затым дачку ён пахаваў, «дужа баючыся не паспець» у адведзены тэрмін, «надта спяшаючыся, бо яго маглі чакаць»... Пасля страты жонкі і асабліва дачкі («жыццё адняло ў яго апошнюю радасць, адзіную яго ўцеху») Хведарава ўласнае жыццё для яго страціла ўсякі кошт, «ён далей не надта ўжо і даражыў ім». Толькі адзіная якая-кольвек жыццядайная мэта засталася — ДАЙСЦІ ДА РАДЗІМЫ.

І ён дапяў да яе, дайшоў. Бо галоўным для яго было — не проста дайсці, адным вокам зірнуць, але — ПАМЕРЦІ. НА РАДЗІМУ ХВЕДАР РОЎБА ІШОЎ ПАМІРАЦЬ — вось сакральны сэнс яго памкнення дамоў; матыў імкнення да смерці — любоў да Танатаса. «Можа, не заўжды прызнаючыся сабе, ён найбольш за тым і імкнуўся сюды (паміраць), за тысячу кіламетраў, праз пяць гадоў выгнання». Роўбаў лёс ад моманту зліквідавання трывалых сялянскіх асноў быцця, звякоўвечнага ладу існавання, ад моманту перажыцця нанесенай звонку жахлівай несправядлівасці — чалавекам, які ўсё жыццё толькі і дбаў пра справядлівасць і спагаднасць чалавечую, — незваротна ўзяў кірунак на ўцёкі ад гэткага бязлітаснага свету, ад гэткай сусветнай крыўды. Праз радзіму — адзіны дагэтуль прытулак беларуса ў жыцці — да мудрых продкаў, што паснулі ў тоўшчы стагоддзяў і знаходзяцца тут, паблізу, на вясковых могілках...

Іншага выйсця для Хведара няма: Зямля, што была для яго ўвасоблена ў родным падвор'і, у родным палетку, перастала існаваць. А чуццё Зямлі суцэльнай,

«Зямлі ўвогуле» — для яго чужое, немагчымае. Сэнс для яго мае толькі тое, што блізка, што навокал, што — ЯГО.

Каб утрымацца надалей у гэтым жыцці пасля перажытага, трэба змагчы праіснаваць без зямлі. Ці зможа так жыць Хведар Роўба? Напэўна, не. Дух памерлых продкаў ужо вітальна кліча яго, вабіць з неадольнаю сілай, абяцаючы даўно жаданы — і заслужаны — супачынак. З усёй сілай канчаткова абуджаецца ў Хведаравай знясіленай істоце прыцягненне Танатаса — любоў да Смерці; і ён ідзе за гэтым абяцаючым супакой памкненнем. «Ужо да смерці яго адгэтуль (куды вярнуўся. — Ю. З.) не вытураць...».

Сутнасны перадсмяротны стан Хведара — не зусім зямны; ужо напалову ён нябесны. «Да таго свету ён яшчэ не дабрыў, але бадай што сышоў з гэтага», — так характарызуе павадыр стан свайго героя напрыканцы, у фінале. Таму так любя і абыходзіць Хведар вясковыя («свае»!) могілкі, аглядае ціхамірнае паселішча мёртвых. Калі не Волечка, не жонка, дык хоць ён, бацька і гаспадар — дабрыў і ляжа тут. Знешні час для яго нібыта перастае існаваць: абсалютным становіцца час унутраны, асабісты... Але іменна ЧАС, як знешняя непераадольная гнятлівая сіла, зрабіў Хведарава жыццё «здзічэлым», зрынуў яго з векавечнай, ухаджанай продкамі пуцявіны на шлях лішэнца, пярэваратня сярод быццам бы «нармальных» людзей. Ды можа — гэта сам час, самі нармальныя людзі — пярэваратні, у сутэльнае ЗЛО абярнуўшыся рэчаіснасць? Калі дома бяскрыўдны чалавек асцерагаецца «нармальных людзей»; калі там, дома, «спрэс пустка і разарэнне»; калі загаспадарылі на разбураных падвор'ях самыя нядбалыя і нявартыя гаспадары, — то, мабыць, гэта не чалавек — «лішэнец» у гэткім свеце, а — сам гэты свет аваўчэў, ашчэрыўся на чалавечнасць гібельнымі ікламі, ад укусаў якіх людзі альбо гінуць, альбо незваротна расчалавечваюцца... Як сын Хведара Роўбы, «вялікі начальнік у ра-

ёне», партыйны сакратар — «нібы той цівун»; ад бацькі адмовіўся і прозвішча меўся мяняць, каб анізвання... Такім учора-людзям сёння-партсакратарам бацькі не патрэбны. «Людзі і члены партыі», — во як саркастычна выказаў сутнасць падзелу таго, даваеннага часу на чалавечае і нечалавечае, нялюдскае, эрдманаўскі «самазабойца». «Парвалася нітка жыцця»...

Вакол Хведара Роўбы — рэаліі антычалавечыя. Хведар яшчэ паспеў пабачыць, як яны ўсталёўваліся: «Распадаліся сем'і, нішчылася людская роднасць, спрадвечная вясковая крэўнасць. Сталі браты як чужыя». Гэта кажа быццам герой — ды ў адзін голас з аўтарам-павадыром. Абодва яны адчулі, што ў свеце, які яшчэ ўчора даваў проста-му чалавеку нейкі светлы шанец здзейсніць сваё жыццё, хоць і ў клопатах, але да канца асэнсавана, — адбываюцца непапраўныя, злавесныя «тэктанічныя» змены, зрухі плоскасцяў быцця, сэнс якіх — у змене свету — АН-ТЫСВЕТАМ, рэалій — АНТЫРЭАЛІЯМІ, рэальнасці — АНТЫРЭАЛЬНАСЦЮ.

«Мусіць, навек адышла дабрыва з мінулам часам, — кажа герой-аўтар, — на змену ёй паявілася нешта новае — жорсткае і няшчаднае».

Чалавек упанурыўся ва ўсведамленне свайго лішэнства ў гэтакім свеце, сярод гэтакіх антырэалій. Толькі спрадвечныя сымболі напаследак яшчэ могуць трохі падтрымаць і — стрымаць яго. Хведар, які ўжо вызначыў сябе як «не чалавека», што «дашчэнтну расчалавечыўся» — і гэта сярод «людзей»!.. — сыходзіць у любы яму лес, што «заўжды з міласэрнай гатоўнасцю прымаў яго» і ў якім у яго душу «лілося ціхае адчуванне шчасця». Ён пазнае, здаецца, пошум родных бярозак, лекуецца гэтай лясной музыкай. Калі не дома, не ў вёсцы, дык хоць у апірышчы шматлікіх пакаленняў яго продкаў — лесе — знаходзіць ён апошняю зямную лагоду і прытулак. Хоць Прырода напаследак ураतोўвае ад бязмежнае распачы. І ёй, Прыродзе, гучыць гімн: «Усё ж як добра ў лесе на волі! Ніхто цябе

нікуды не гоніць, ты не патрэбны нікому, як і ніхто не патрэбны табе. Каб так можна пражыць жыццё! Зрэшты, калісь так і жылі: у хаўрусе з прыродай і лесам, знаходзячы ў ім і пракорм у галодныя гады, і прытулак у часы ліхалецця. Лес абараняў, лес саграваў душу і цела. Хто ж яшчэ большы быў дабрадзеі для тутэйшага люду?..». Далей, як мага далей ад такіх, пабачаных ужо доволі людзей і паспытаных рэалій,— далей у лес, у логава ваўчыцы, «абы не з людзьмі»!..

Ужо дасягнута тая заповітная мара — ён вярнуўся дамоў і зірнуў на радзіму. Далей — «што будзе, хай тое і будзе». Думаць пра астатняе Хведар быў ужо бяссільны. Галоўнае — спатолена прага душы.

...Усё далей ідзе Хведар у край лясны, «малавядомы і таямнічы». Багавізна, балота... Ды гэта ж — знак, знак набліжэння новае, таямнічае і невядомае рэальнасці — уладарства Танатаса. Ужо і ногі неяк «пацягнулі ўніз»... Не: зноў яшчэ жывыя думкі імкнуцца туды, на блізкі падворак, да чалавечага цяпла, хатаў, клопатаў аднавяскоўцаў. У святле поўні ён апошні раз вяртаецца да вёскі, на могілкі. І тут гучыць гімн Танатасу: «Хведар нібы заплюшчваў вочы і невідушча стаяў між магіл. Увогуле тут яму было добра, нават спакойна і ўтульна: ён нібы далучаўся да аднасяльчан і ладзіў з імі нетаропкую маўклівую бяседу — і пытаўся, і скардзіўся, і разважаў... Яму нікуды не хацелася рушыць адсюль, тут ён, як нідзе ў іншым месцы, адчуваў сябе ў спакоі, адноснай бяспецы. Мусіць, недзе пад ранак закацілася знікла поўня, навакол стала цёмна... Аднак цемра яго не палохала». Цяпер ён для свету — здань, начны бесцялесны прывід, ад якога жахаюцца людзі, а ён — ад людзей-нелюдзяў... Ён адбіўся ад свету нелюдзяў, свету расчалавечвання, стаў не такі, як усе. І таму ён — уладар над сабой-Чалавекам, над сваёй непарушанай чалавечай сутнасцю, якую аблажылі аблаваю тыя, хто належыць гэтаму часу. Хведар — вольны чалавек на нявольнай зямлі.

Бацька гіне.

Нядобрае прадчувае ён для сына-адрачэнца.

Бацька «дашчэнтуп расчалавечыўся», мог толькі бегчы, уцякаць, як звер. Бо людзі — лютыя істоты, горш за звяроў; «задзяруць і кінуць, і возьмуцца за наступнага». Які час — такія і людзі.

Але ж чалавечая лютасць для Хведара Роўбы ўвасоблена ва Уладзе. Той, што дала яму зямлю і дазволіла гаспадарыць, «жыць-пажываць і дабро нажываць». Паверыў, што ўлада кажа праўду. Аказалася — жорстка падмануўся. Стаўленне Хведара да Яе Вялікасці Улады псіхалагічна вельмі падобнае да адносін да яе... Петрака Багацькі. Выдае, што на гэтых мастацкіх прыкладах мы ўвогуле бачым адносіны беларуса да Улады. Узгадаем яшчэ раз тую смяхотную гісторыю з паездкай Петрака ў Мінск, яго смяротную боязь той страхотнай міліцэйскай будкі і панічныя, бяслаўныя ўцёкі ад яе... Вось што ўзрушыла тады Петрака найбольш — непасрэднае судакрананне хоць з колькі-небудзь канкрэтна ўвасобленай Уладай! Таму ён са страшэннай палёгкай і ўцякае-вяртаецца на родны, безуладны хутар...

Па сутнасці, і перадсмяротны стан Хведара Роўбы блізкі да стану Петрака, з той толькі — істотнай — розніцай, што апошняя безуважнасць Петрака напоўнена ўсё-такі большым, вышэйшым сэнсам: Пятрок знікаў са свету, маючы нейкі свой, унутраны адказ на пытанне, што такое жыццё і ў чым сэнс жыцця чалавека. Хведар такога адказу не мае. Ён — прагне яго... Ды толькі велізарны боль душы — але не супакаенне — спазнае ён на сконе зямнога быцця. Магчыма, Хведар стаў бы Петраком... калі б выжыў. Аўтар-павадыр, што растварыў-аддаў свайго пакутнага, няшчаснага героя багне, толькі-толькі, аднак, пазначыў тыя канкрэтныя рэаліі-антырэаліі, заложнікам якіх стаўся герой. І даў зразумець, што рэаліі гэтыя — антычалавечыя — хоць і патрабуюць увагі, але, абрынутыя на чытача ў дада-

так да экзістэнцыяльнай драмы героя, могуць толькі нанесці шкоду мастацкасці твора; ды і невялікія, амаль публіцыстычныя адступленні, траха не альязі на раскулачванне, сац-«наваяз» 30-х гадоў у Краіне Камуны — паказваюць, што іхняя дэталізацыя ў аповесці была б залішняя; што ў «Аблаве» дастаткова Хведара Роўбы з яго ўнутраным болям, каб адчуць і зразумець драму супольнага быцця. Праўда, адчувальна, што аўтару гэтага ўсё-такі мала, што адным толькі сімвалагізаваннем ён задаволіцца не зможа: ён імкнецца да найпаўнейшага адказу на тое сусветнае ЗАВОШТА свайго Роўбы-народа. І хутка ён, аўтар, здыме ледзь не ўсе эстэтычна-мастацкія ўмоўнасці, шукаючы той адказ... Здарыцца гэта ў аповесці «Сцюжа».

3... У эпіцэнтры. — «Сцюжа»

Аўтар — зверхні назіральнік у аповесці «Зчак бяды», павадыр у «Аблаве», — у аповесці «Сцюжа» (1969; 1991) прадоўжыў свой шлях да высвятлення сутнасці, атрымання адказаў на тыя пытанні, што яму, аўтару, смыляць... Здавалася, усё, і так ужо сказана шмат, у «Аблаве», напрыклад, і даволі... Ды не, Пывадыр, што прывёў свайго маўклівага пакутніка Хведара Роўбу ў багну, павярнуўся назад, прэч, імкліва пайшоў насуперак Аблаве часу і эпохі, пайшоў праз аблаву, як гэта ўжо неяк зрабіў ягоны герой-партызан Ляўчук з «Воўчай зграі»; як бачым, разавы вопыт героя нарэшце прыдаўся і самому аўтару, і ён, аўтар, ператварае той эпізядычны высілак героя ў мастацкі высілак цэлага твора — аповесці «Сцюжа». Высілак насуперак Аблаве.

Інакш і быць не магло.

Але цяпер пывадыр ператвараецца з маўклівага пывадыра-сузіральніка ў гняўлівага судзію-абвінаваўцу: ён не канстатуе, ён — кідае гнеўныя словы ў твар Абла-

ве; ён не баіцца яе... Ён выйшаў з гібельнай багны, каб, пакінуўшы абалонку свайго гаравога бегляка Хведара Роўбы, уцелаісціцца ў новага героя — аднаго з самых актыўных удзельнікаў Аблавы, — магчыма нават — Роўбавага сына, камсамольскага важака...

Так, герой «Сцюжы» камсамольскі актывіст Ягор Азевіч па ўсіх прыкметах падыходзіць на сыноўства Хведара Роўбы. Успомнім: гэта менавіта ў сыне для Хведара ўвасобілася тая нялюдская сіла расчалавечання, ад якое пакутуе герой, не ведаючы, ШТО гэта за сіла і ЧАМУ так дзеецца з ім, сынам прыроды, бязвінным рупліўцам ад узыходу да заходу... Іменна ў сыне ўвасабляецца для Хведара тая ананімная знешняя сіла — вінаваўца яго распачнага ЗАВОШТА. Дарэчы, зусім не выпадковую — сімвалічную ролю ў «Аблаве» адыгрывае колеравы фон развіцця падзей сюжэта: ён — чорны, цёмны, ён ноч, у якой (ужо ў начы, не «ў тумане») блукае чалавек «немаладога веку, даўгалыгі і шырокі ў плячах, але надта худы» — Хведар Роўба; уначы, пад апекаваннем зіхоткае поўні, Хведар адкрывае ў сабе магічнае паяднанне з роднай зямлёй і продкамі; уначы ён дасягае найбольшага ўзроўню спасціжэння сэнсу свайго загубленага, затраўленага светам (ці антысветам?) жыцця — аказваецца, унутраны, бессвядома дзейнічаючы матыў вяртання да магіл продкаў стаўся апошняй сэнсадайнай ніццю ў жыццёвай пуцявіне Хведара. Аказваецца, гэтага, толькі гэтага яму не хапала, каб, страціўшы ўсё ў гэтым ураз панішчаным жыцці, тым не менш здабыць супачын і памерці з усведамленнем хоць гэткай, магічнай быццёвай апоры — сімвалічнага паяднання з продкамі. «Ужо нямала гадоў усе яго намаганні ішлі на адно толькі — трываць. Ён не ўзрываўся, як некаторыя, калі здавалася, трываць было неяк, не абураўся ад кепскіх харчоў, зверскай працы ці людскай несправядлівасці, толькі сціскаў зубы, калі тыя яшчэ былі ў яго, — трываў. Мусіць, не было ў свеце такіх абставін, якія б ён не навучыўся трываць. Апроч

хіба аднаго — няволі-журбы расстання. Тут ужо ён не мог перайначыць сябе, ягоная натура насуперак усім абставінам імкнулася дамоў — праз безліч небяспек і прыгод...». Праўда, Хведар ніяк не мог прызвычаіцца і да сцюжы, яна яго даймала на працягу апошніх старэчых гадоў... Мерзне ён і на радзіме.

Сын Прыроды Хведар Роўба, не здолеўшы зразу мець Свет-Аблаву — выставіўшы яму толькі распачнае ЗАВОШТА, — на супачын зямнога шляху зноў з ласкі няласкавага лёсу становіцца сынам Прыроды, і хоць бы ў гэтым — умоўная гармонія яго пагібелі. Знік, растварыўся ў багне, «быў тло і ў тло абярнуўся». Толькі вось распачнае ЗАВОШТА, як маральны — дый духоўны таксама — рахунак Свету-Аблаве засталася, запоўніла наваколле пасля знікнення Хведара; гэтае ж крычачае ЗАВОШТА, трэба думаць, пранізліва звiніць у вушах і не дае спакою самому аўтару-павадыру, што быў сумленна давёў сваю місію да канца, праспяваўшы няголасны гімн радзіме Хведара, любасна паказаўшы яе сэнсадайнае аблічча —лес, поле, сялібы... напамніўшы пра звякоўвечную працу беларускага селяніна, у якога дасюль, мабыць, і не нараджалася такіх распачных, як у Роўбы, ЗАВОШТА... Хведар Роўба паспеў далучыцца да роднага краявіду, да роднай зямлі, зліцца з ёй целама.

Але мы казалі пра цёмны, начны фон Роўбавага блукання-знікнення як акрасу сімвалічнага значэння. Так яно і ёсць: гэта не светламу — цёмнаму Свету-Аблаве («цёмным сілам») кідае Хведар сваю жальбу; гэта пагрэзлівы колер знешняй, наступаючай антырэчаіснасці.

...Сын Роўбы — Ягор Азевіч — частка тае «цёмнае сілы». Пывадыр, таймуючы светлы нораў сваёй істоты, уздыхнуўшы, мусіць — што зробіш, выйсця няма, калі прагнеш здабыць адказ на Роўбава ЗАВОШТА — уцелаісціцца, «рэінкарнавацца» ў гэтую персаніфікаваную ў героі сілу. Дарэчы, герой «Сцюжы» таксама, па сутнасці, монагерой, яшчэ больш за героя

«Аблавы» адчужаны ад аўтара-апавядальніка: ён кажа нават не сваёй, не геройскай мовай, ён кажа пераважна мовай змешчанага ў ім унутры аўтара-павадыра. Невыпадкова стыль маўлення героя «Сцюжы» выдае яго як быццам сённяшні (г. зн. аўтарскі) публіцыстычны розум... Разам з пэўна нялюбым яму героем (хоць і не пазбаўленым шкадобы) паводыр можна праходзіць па ўсіх этапах яго біяграфіі.

Крытык Сяргей Дубавец назваў ранейшую «Аблаву» аповесцю-магістралам, якая як бы падагульняе ўсе папярэднія аповесці Васіля Быкава. У такім разе «Сцюжа» — магістрал ад магістрала, бо быкаўскі Паводыр, што ад аповесці «Пайсці і не вярнуцца» пайшоў шляхам рэтраспекцыі, у глыб кар’ера свайго часу, па сутнасці, робіць крок зноў наперад — з 30-х гадоў бліжэй да вайны, але разам з тым і крок яшчэ больш глыбока — у самы канцэнтрат даваеннай рэчаіснасці, у гушчу рэпрэсій, у эпіцэнтр д’ябальскага палявання на чалавека. Аповесць «Сцюжа» фабулай як бы з’ядноўвае вайну і перадвайну; проціборства сіл чалавечнасці з ворагам прышлым — немцамі-акупантамі і ворагам унутраным — свойскім, у асобе нялюдскай ідэалогіі, ладу, «органаў»... І тое і другое — часткі аднаго суцэльнага ўсяленскага ЗЛА, супраць якога ў свой час паўстала адважная Сцепаніда, якому духоўнымі сродкамі процістаяла пападззя Бараноўская, ад якога ў адзіноце загінуў і Хведар Роўба.

Што герой «Сцюжы», у якога аўтару давялося пераўвасобіцца, пэўна яму, аўтару, не па душы, сведчаць ужо першыя радкі аповеду пра акалічнасці ляснога — зноў ляснога — побыту героя. Бы нехаця, быццам супраціўляючыся, рухаецца рэінкарнаваны аўтар па сцяжыне жыцця свайго героя. Гэтая нехаць неўпрыкмет перадаецца і чытачу, што паспявае стаміцца амаль адразу ж, ступіўшы першыя крокі за пераўвасобленым паводыром, — і гэта ўжо прывыкнуўшы да яго цяжкай, медзведзяватай хады-маўлення.

Але чытач, хоць рух за апавядальнікам даецца яму цераз сілу, усё-такі рушыць праз апавядальніцкую нехаць — туды, куды і сам апавядальнік ідзе не з вялікай ахвотай. Але і чытач і сам апавядальнік урэшце добра ведаюць, што праз 5—10 старонак неўпрыкмет пераадоленая абаістая нехаць саступіць месца пераадольным сілам прыцягнення быкаўскага тэксту-сяйва, якія няўмольна памкнуць і аўтара і чытача туды, у глыб тэксту, па сутнасць, па адказ на апошняе ЗАВОШТА...

У «Сцюжы» мы не знаходзім ні петракоўскага агляду сялібы, ні Роўбавага сузірання роднага краявіду. Усё значна прасцей — і значна складаней. Тут, у «Сцюжы», аўтару, увайшоўшаму ў скуру таго камсамольца-аблаўшчыка, не да любавання-сузірання, тут не да таго. Тут на тое няма часу, бо тут сышліся ў жорсткім двубоі дзве субстанцыі: чалавечая і антычалавечая. Чалавечая — у асобе аднаго-адзінага, сціплага, звычайнага вясковага хлапца Ягора Азевіча; антычалавечая — ва ўсёй мастацкай рэчаіснасці. Як быццам з ранейшых твораў Быкава сабраны ў адно злавесныя дэталі-эпізоды-матывы і ўтварылі супрацьчалавечы АНТЫСВЕТ, АНТЫРЭАЛЬНАСЦЬ. Павадыр, у каторага на гэты раз няма свабоды хады, змушаны толькі канстатаваць гэты свет антырэалій. (Дарэчы, да якога жанру можна аднесці звычайную аповесць звычайнага рэалізму, дзе кажацца пра незвычайную, супернезвычайную рэчаіснасць — антырэчаіснасць; дзе мастацкія дэталі, калі ўдумацца ў іх вар'яцкі сэнс, у сэнс іх д'ябальскага ўздзеяння на рэальнага, жывога чалавека, — куды мацней па антырэальнасці, чым аруэлаўскі выдуманы антысвет «1984-га»? Настолькі рэальных антырэалій, як у быкаўскай «Сцюжы» — 1991, не ўдалося, бадай, прыдумаць ніводнаму пісьменніку-«антыўтапісту». Уся справа ў тым толькі, што Быкаў сваёй антырэальнасці *не прыдумвай*. Дык што гэта: рэалізм, абвяргаючы сам сябе, абсурдны? Ці — звышутапічная не-ўтопія?)

Знакі бяды ў «Сцюжы» паўсюль — у чыстым вы-

глядзе, маніфэставанья наўпрост, без «мастакоўскага» падыходу. Умоўна месца дзеяння зноў вынесена кудысь на поўнач Віцебшчыны, туды, у старазапаветны непразлы беларускі кут, дасюль не адкрыты ні краянаўцамі, ні аматарамі геаграфічных падарожжаў па Бацькаўшчыне; тыя памежныя раёны з Латвіяй, Расіяй і дасюль захоўваюць сакральную некранутасць і маўклівасць, беларускую, калі можна так сказаць, цноту. Вось тут і зводзіць аўтар твар у твар свет чалавечага, дабрыні і святла, і — свет антычалавечага, зла і цемры. Бацькі Азевіча, простыя сяляне, нават радыя, што сын пайшоў у горад на савецкую службу — на лягчэйшы і больш надзейны, чымсьці ў вёсцы, хлеб. Ды няведама ім, што хлеб той лягчэйшы — непапраўна атручаны... Млявасць, апатычнасць, бязвольнасць сялян; нішчымніца ў вёсцы... «Перасталі і баяцца...» — бядуе заўзяты калектывізатар-агітатар Азевіч, бачачы абьякавасць сялян да свайго падсавецкага калгаснага лёсу. «Перасталі і баяцца...» — апафеоз заняпаду, рыса быцця, за якой альбо смерць (Хведар Роўба таксама ж не баіцца — смерці), альбо... Вайна. Яна, іменная яна — вайна, неспадзеўна парушыўшая далейшае паміранне Азевічавага краю пад саветамі, — і выратуе ад галоднай смерці тую цётку, што агрэе ў сваёй пуні хворага, няўдалага воіна Азевіча. Прытуліць вінаваўцу перадваенных бедаў вёскі, ідэалагічнага цівуна... Свайго, зрэшты, вясковага сына. А можа, гэта і не зусім незнаёмая цётка; можа, гэта пераўвасобленая ў безыменную цётку пападзя Бараноўская з рамана «Кар’ер», што дала прытулак параненаму чырвонаму камандзіру Агееву? — Кіруючыся адно толькі сумленнем, каторае адно і можа дапамагчы людзям правільна пакіравацца ў бяспасці... «Калі нічога немагчыма зрабіць, трэба сабраць сілы, каб застацца сабой», — вуснамі пападзі Бараноўскай тлумачыць сваю мараль павадыр. «Усё ж людзі, з’яднаныя братняю справай (змаганнем з фашыстамі. — Ю. З.), павінны пазбыцца варажнечы і

зажыць па справядлівасці. Колькі ж можна ваяваць між сабой?» — праз падсвядомасць Азевіча выказвае свой не дужа ўпэўнены спадзеў аўтар, стомлены бясконцай, з аповесці ў аповесць, барацьбой сваіх са сваімі...

Толькі ці дойдзе гэты шчыры спадзеў, сэнс гэтай ратавальнай ісціны да чалавека, прыбранага АНТЫС-ВЕТАМ, які, больш таго, ператварыўся ў дзейснага, перакананага яго служку, — да Азевіча?

Як і ў герояў «Знака бяды», «Кар'ера», «Аблавы», магчымасці выбару ў героя «Сцюжы» ад пачатку надта малыя, а з развіццём падзей зусім сыходзяць на нішто. Герой, як іскандэраўскі трус, толькі пакорліва рухаецца да пашчы АНТЫСВЕТУ, каб стацца ягонай часткай. Думаецца, Быкаў-павадыр надзвычай удала — бо наўмысна — выбраў у «Сцюжы» варыянт аўтарскай рэінкарнацыі: ні ў вопытнага, адукаванага камандзіра (як у «Кар'еры»), ні ў бітага жыццём мужыка («У тумане»), тым больш ні ў душэўна цнатлівага селяніна Роўбу, — у хлопца-падлетка, наіўную душу, якой належала адолець, перамагчы неадольную і непераможную нават для самых мужных і разумных антырэальнасць. З поўным поспехам пачварны ідэалагічны свет забірае ў свае служкі вясковага хлопца, адукоўвае яго на свой д'ябальскі кшталт і ставіць у шэрагі «калектывізатараў», «перавыхавацеляў», «палітінфарматараў». Як будзе адбывацца перараджэнне, прыручэнне, антытрансфармацыя светлай з народзінаў душы ў душу цёмную, адчужаную ад першасутнасці? Вось, бадай, у чым заключаецца эзатэрычны падтэкст сюжэта «Сцюжы», і мы маем магчымасць услед за аўтарам, агаломшаным падзеямі, што адбываюцца з яго героем, прасачыць этапы ініцыяцыі «наадварот».

Зрэшты, этап толькі адзін — і варункі яго нам ужо знаёмыя з «Кар'ера». Там герой Агееў таксама падпісвае паперу на супрацоўніцтва з ворагам; падпісвае, па сутнасці, фальшыва, за неіснуючага Бараноўскага, ды ўсё ж — падпісвае... Праўда, на тым

эпізодзе аўтар не засяроджвае ўвагі, нават пасля не робіць «сімптаматычных» наконт яго агаворак: надта ўжо ўдала той эпізод выйшаў (адразу параўноўваецца з фіналам сартраўскага «Мура», дзе герой таксама быццам «гуляе» ў здрадніцтва, ды ўрэшце гульня ператвараецца ў сапраўднасць, здрада разыграная робіцца здрадай рэальнай...). У «Сцюжы», насупраць, увага аўтара на моманце «падпісання» яўна засяроджана. Па значэнні сцэна ці не такая ж, як у гётэўскім «Фаўсце» сцэна дамаўлення Фаўста з Мефістофелем: пісьмовае паяднанне з сіламі цемры. Фаўст, вядома, на тое і Фаўст, каб, смеючыся, падпісаць смяхотную для яго паперу і на свой лад прадоўжыць гульні з лёсам. А што наш Азевіч, як ён выглядае пасля таго насампраўднага падпісання, сарганізаванага камсамольскай блудніцай? «Кепска разумеючы, што робіць, Ягор памарудзіў крыху і вывеў над самым беражком “Азевіч Я.” ...Ён застаўся, мала што адчуваючы. Ён быў зусім збіты зпанталыку, з натугай, спакваля пачынаючы разумець, што адбылося. Толькі праз нейкі час даўмеўся, што адбылося кепскае...»

Поруч з бязвінным, але прыбраным Часам Ягорам мы бачым іншую постаць — яўрэй Ісака, на якога насоўваецца той жа самы антысвет, што і на Ягора. Па сутнасці, у асобе Ісака аўтар як бы сімвалізуе сілы добра, светлыя сілы, што існуюць усёчасна і ўсюдысна, але ўсёчасна і ўсюдысна ім знаходзіцца супраціўнік, які мае схільнасць да разрастання ў памерах і завалодання абшарам сіл добра. Якое выйсце ёсць у сіл добра ў такой сітуацыі, калі іх магчымасці звужаюцца да аднае кропкі: паасобкавае чалавечае душы? «Застацца сабой...». Як — «застацца»? «Поўная пакорнасць лёсу...» — такі, амаль тэічны выгляд мае стары набожны яўрэй Ісак у час арышту энкавэдзістамі (у часопіснай першапублікацыі аповесці напэўна памылка друку — «пэўная». — Ю. З.). «Поўная пакорнасць лёсу» — адзінае выйсце для сіл добра, каб застацца сабой у часе суцэльнага наступу

д'ябалышчыны? Выбар, прама скажам, невясёлы. Дый ці выбар?

Мы забыліся згадаць герояў, надта ж падобных да Петрака і Сцепаніды, толькі пададзеных хутчэй як «цені», чым героі. Пэўна ж, гэта — Ягоровы бацькі, імён якіх мы так і не даведаем (ці не зашмат ананімных герояў-«ценяў»?). Павадыр толькі паказвае нам, амаль з рэпарцёрскім скоракананнем, — як за лічаныя гады — паводле «хранаметрыі» сюжэта — састарваецца, знясільваецца і канае ад бясплённай працы бацька (добра, што яшчэ — так, а не дзе-небудзь на Салаўках...); бачым ушчэнт збалелую, хоць і не старую яшчэ маці, а на панадворку — панаванне галоднай смерці і мору. «Пазнікалі жаніхі, а каторыя засталіся, дбалі не пра жаніцбу — пра тое, каб пракарміцца...». І гэта ў вёсцы, пры канцы 30-х...

...Але «падпіскай» справа героя не скончылася. Свет антырэаліі гэтым не абыходзіцца: яму трэба дзейныя, «па перакананні» служкі, не толькі вычурная мова (ёй — асобая ўвага; «шершавый язык плаката», ён у «Сцюжы» скрозь напаказ, ён наўмысна не прыкрываецца, а падкрэсліваецца аўтарам і гучыць: лозунгі, тэарэмы, парадзіраванне кароткага курсу...). Вышэй мы задаліся пытаннем наконт жанру аповесці; лозунгавы сац-«нававяз», пададзены як знарок прыдуманых аўтарам, не як вычурны моўны канструкт, а — як натуральнае гукавое тло рэальнай рэчаіснасці (апавесць жа — рэалістычная!), — яшчэ больш завастрае гэтае пытанне наконт жанру. Адною такой рэальнай мовы — дастаткова, каб зрабіць нармальнага чалавека з нармальнай мовай — вар'ятам, ненармальным, зомбі. Гэта зноў-такі дыктуецца законам антыўтопіі; але ж рэалістычная апавесць сваёй фактурай прагназуе будучыню рэальную, не выдуманую... Безумоўна, за такую рэалістычную апавесць у 1969 годзе аўтару не паздаровілася б, — таму, зрэшты, ён і адклаў свой рукапіс на дваццаць гадоў, не маючы ніякай надзеі надрукаваць апавесць раней (прыз-

нанне пісьменніка ў адным інтэрв'ю 1993 года, пасля публікацыі «Сцюжы» ў часопісе «Польмя»).

Зомбі толькі і маглі быць дзейнымі служкамі антырэальнасці: прыдушыўшы голас сваёй душы — сумлення, яны душылі далей і ўсё навакол, што ім загадала іх антычалавечая сістэма, прыслужнікамі якой яны ўжо напалову сталі. І вось — трэба канчатковае закабаленне, канчатковы пералом асобы, каб руху назад не адбылося ніколі. У «Сцюжы» — гэта эпізод разбівання жорнаў. «Рабілася ўсё горш і горш, бяда падступала ўсё бліжэй... Праз шэсць падворкаў стаяла і ягоная хата. А ў хаце жорны. На якіх і ён нямала намалоў у свой час — на хлеб, на зацірку, бліны... Разварушаны і знямелы, бы ў кепскім сне, ён хадзіў з гэтымі людзьмі па знаёмых падворках, стрымана, чужым голасам вітаўся з суседзямі і моўчкі ішоў у сенцы, у трысцен ці ў істопку (змалку ведаў, дзе што ў кожнай сям'і), знімаў верхні камень і выносіў на вуліцу. Ён маўчаў. Бабы крычалі і плакалі... Так яны дайшлі і да Азевічавага падворка... Увайшлі ў сенцы... Ягор ірвануўся да жорнаў і ўхапіў знаёмы, даўно ўжо не тоўсты і не дужа цяжкі камень. Ён нічога не хацеў ні тлумачыць, ні нават доўга затрымлівацца тут. Бегма вынес камень на агарод, дзе з пустазелля пад плотам тырчаў вялікі круглападобны валун, з усяе сілы ўдарыў па ім. Жорнавы камень разваліўся на дзве палавінкі, і ён, хістаючыся, з апошніх высілак вярнуўся ў двор... З хаты чулася глухое галашэнне маці... Астатняе Ягора ўжо не надта трывожыла, самае прыкрае ён перажыў. Штосьці ў ягоных пачуццях зламалася, і ён выразна адчуваў, што рабіўся інакшым, чым прывык адчуваць сябе».

Жорны, безумоўна, рэч, рэч звыклая, але ў «Сцюжы» гэта — рэч-сімвал. Сімвал яшчэ не кранутай канчатковай ніці добра, знак яго жывасці. Расколваючы ўласнаруч дзесяткі жорнаў-рэчаў, а ўрэшце бацькоўскія жорны-сімвал (нездарма ж так «глуха галасіла» маці; плач — над усёй Беларуссю...), Азевіч расколвае рэш-

ту ўласнага сумлення, адпрэчвае яго назаўсёды і — «Штосьці ў ягоных пачуццях зламалася, і ён выразна адчуваў, што рабіўся інакшым...». Што гэта, як не абарачэнне ўчора-чалавека ў сёння-вурдалака? Між іншым, Быкаў застаецца пэўным сваёй схільнасці да сімвалізацыі тэкставых з'яў: пры канцы за героем увязваецца, як ягоны сімвалічны цень, сабака Ваўкалака — не інакш знак чалавека-вурдалака...

Замбіраванне скончана: не ў антыўтопіі — у рэалістычнай аповесці.

Такім чынам, аўтар, што ішоў да атрымання адказаў на тое ўсяленскае ЗАВОШТА, прыйшоў да рэалій, якія яго выклікалі. Гэта Хведар Роўба памірае, гіне, не ўцяміўшы, за што ён гэтулькі трываў. Роўба і не мог таго ўцяміць, бо жыў натуральным сялянскім прыродным быццём, кіраваўся натуральнай чалавечай мараллю. Жахлівае насоўванне нейкай пабочнай, аграмаднай пагрозы сваёй маралі Роўба ўспрымае толькі з непрыхаваным жахам — і зміраецца з ім; сэнс яго смерці надае хіба экзістэнцыйная гатовасць памерці («яшчэ жывы, але ўжо часткова і там»). Герой «Сцюжы» — герой не столькі экзістэнцыйны, колькі «ідэалагічны», прама сутыкнёны з тымі самымі пачварнымі рэаліямі-антырэаліямі, якіх падсвядомасна жахаецца Роўба, так і не спасцігнуўшы іх. Праз Азевіча аўтар-даследчык пранікае ў тэраў рэаліі жаху — антырэаліі жыцця; герой робіцца даносчыкам, калектывізатарам, партыйным служкаю. Ён — закладнік антырэалій; голас яго сумлення, душы адрэзаны ад таго, што ён робіць. Голас яго душы так і не прабіваецца, не пратэстуе супраць абставін, як гэта было ў герояў «Знака бяды» і ў героя «Аблавы». Нават апынуўшыся ў адзіноце на пачатку вайны — і таму ўспамінаючы мінулае, — Азевіч не столькі ідзе да канчатковай ісціны, толькі яе баіцца (і баіцца рэальнае жыццё, што прыйшло да яго ў асобе жанчыны-ратавальніцы).

Галоўнае ў аповесці — не мастацкая пазіцыя

апавадальніка і не эвалюцыя героя, — галоўнае — самі рэаліі, пра якія гаворыцца, сярод якіх існуе герой і ўвесь народ. Вось дзе карціна суцэльнае бяды — а не адзінкавых «знакаў». Вось дзе апакаліпсіс беларускай вёскі 30-х гадоў. Што тут да «публіцыстычнасці» пазіцыі апавадальніка, калі пазіцыя яго так моцна апасродкавана: аповесць накіравана да нас непасрэдна, уласна сваёй фактурай, а не «манерай» — да нашай сучаснай здольнасці ацаніць мінулае і зрабіць самастойныя высновы.

Можна сказаць, што гэта таксама і экзістэнцыйная аповесць — у тым сэнсе, што яе эстэтычнае ўздзеянне заключаецца ў непасрэднасці перажыванняў аўтара, у прымерванні чытачом падзей і лёсу героя на самога сябе (чаго варты эпізод разбівання жорнаў у роднай хаце? А як бы я паступіў у гэтым выпадку?..). А карціна ў хаце, дзе ўсё спакваля памірае, дзе памірае жывой маці, дзе — подых магілля? Навошта нам тут пазіцыя аўтара?

Жыхары Азевічавай вёскі ўрэшце ператварыліся ў... Роўбаў: «Перасталі і баяцца...».

А ў каго ператварыўся герой? Экзістэнцыйная драма яго, прама скажам, у параўнанні з лёсамі яго літаратурных папярэднікаў, Петрака і Сцепаніды, Хведара Роўбы — не надта глыбокая і не настолькі балючая, каб выклікаць спачуванне: галоўны спадзеў палягае хіба на тое, што сапраўдная пераацэнка жыцця ў яго яшчэ даспее, што герой яшчэ прыйдзе да праўдзівай душэўнай драмы. Але на гэта — нельга нешта загадаць: магчыма, у сумленным змаганні з ворагам з цягам часу Азевіч і зможа дасягнуць стану Петрака, і спазнае сапраўднае вызваленне з-пад улады акалічнасцяў... Ды той Азевіч, што ў «Сцюжы», шлях вызвалення яшчэ не намацаў, у яго яшчэ «выбару нікага». А вызваленне — гэта якраз ВЫБАР. Выбар паміж сабой і не-сабой, паміж сабой і — д'ябальшчынай... Калі «душа, пра іншы марачы абсяг, свой склеп пануры пакідае».

...Сілы зла, падпісаўшы пакт на супрацоўніцтва не проста з адзінкавымі людзьмі — з усёй краінай, — залілі рэальнай крывёй шостую частку Зямлі. У «Сцюжы» гэты жажліва-рэальны сэнс заключае ў сабе сон героя пры канцы аповесці — як на маю думку, адзін з найбольш сімвалагізаваных па ступені канцэнтрацыі сэнсу, абагульняючы сон быкаўскай прозы. Гэты крываваы сон тычыцца той галоўнай, глабальнай СУТНАСЦІ ЧАСУ І ПАДЗЕЙ, якую ўсёчасна шукаў, прагнуў знайсці Павадыр-аўтар разам са сваімі героямі-пакутнікамі. Гэта і адказ на распачнае Роўбава ЗАВОШТА. «Сніўся яму (Азевічу. — Ю. З.) нейкі дзіўнаваты сон, быццам ён ходзіць па кветніку... толькі кветнік гэты на цэлае поле... — і нехта кажа яму, што за кветнікам роў... але як ён дайшоў да рова, дык убачыў там кроў. Кроў лілася з кветніка, цурчала з голых абрываў на тым беразе, крываваы ручаі сцякалі ў дно і нікуды болей не цяклі, кроў сабралася там у глыбокую сажалку. І тады ён убачыў, што і ягоныя рукі ў крыві... Тут аднекуль паявіўся ягоны бацька чамусьці з Белалобікам, уклаў повад у яго руку, а сам паляцеў-паляцеў... здаецца, узляцеў на неба... На тым абрывістым беразе рова паявіўся нацдэм Дарошка. Нібы вясковы дзед, той стаяў чамусьці ў нейкім белым убранні, прасцінаючы рукі над ровам, і нешта не то абвяшчаў, не то маліўся ці праклінаў каго, а абапал яго цурчалі з абрыву крываваыя ручаі..».

Замбіраванне працягваецца. Толькі за дзесяцігодзі эксперыменту на людзях у зомбі ператвораны пэўны свет, краіна, і ці магчыма яе адрабіць наноў?..

А дзе наш Павадыр, куды зацяўся ён, прывёўшы чытача не куды-небудзь, а ў самы эпіцэнтр рэпрэсій? Ці не даканалі яго канчаткова рэальныя антырэаліі, пабачаныя праз героя-антыгероя? Не. Да мужнасці Павадыра, ён не схібіў, не зламаўся ўслед за героем. Ён мусіў пакінуць гэта «замбіраванае» цэла і выйсці адзін на адзін супраць АНТЫСВЕТУ: адзін-адзіночка бесклапотны дух супраць сонму зрэалізаваных духаў

зла. Напамінкам аб існуючых дзесь, трансэндэнтных, аб'ектыўных сілах дабра засталася хіба «вялізная будыніна сінагогі» — кінулася ў вочы «вялізная»...

Зброя Павадыра адна, усё тая ж — слова, што мужа на б'е ў цэнтр, у эпіцэнтр зла. «Слово есть поступок», — гэта з талстоўскіх максім. Але што гэта за слова? Такіх слоў з вуснаў Павадыра-празаіка мы яшчэ не чулі; хіба толькі прад-словы (у тым жа «Кар'еры», у «Знаку бяды»... ды і ў «Мёртвым не баліць»). Але тут трэба зважыць на тую магічную трансфармацыю, што здарылася з аўтарскім «Я»: яно пакінула які-кольвечы канкрэтны мастацка ўвасоблены абсяг і загаварыла ад імя Павадыра-чалавека... Быкава-палітыка. Эзатэрычныя матывы трансфармаваліся ў палітычныя, а ўслед за гэтым трансфармавалася і мова: з мовы прозы — у мову публіцыстыкі. І Павадыр-апавядальнік становіцца павадыром-суддзёй; пісьменнік-рэаліст паслядоўна праходзіць стадыі апісальна-рэалістычнага, экзистэнцыйнага і сімвалісцкага спасціжэння «свайго кавалачка часу» («Знак бяды» — «Аблава» — «Сцюжа»). А ўрэшце, перасягаючы і так кволую мяжу сімвалічнай умоўнасці, аўтар увогуле пераадольвае антыномію мастацкай творчасці / грамадскай пазіцыі: усе ранейшыя мастацкія матывы кандэнсуюцца ў рамках палітычнай публіцыстыкі і публічных выступленнях, якія і ёсць на сёння ці не галоўным полем бою мастака. Мастакаўжо-палітыка... Ды не-не і ў мастака-палітыка, як самотны напамін пра існаванне ўсё ж іншай, больш драматычнай і больш прыцягваючай мастакоўскую душу паасобкава-чалавечай рэальнасці, — прарываюцца ледзь не талмудычнай журботнасці словы: «Усё, відаць, ні адно грамадства і ні адзін лад чалавеку ніколі не дадуць. Так ужо заведзена: чалавек застаецца нейкім чынам адзін на адзін з жыццём і — будзе трываць...».

Мастак-палітык кліча на паўстанне — супраць антырэаліяў, якія за дзесяцігоддзі разрасліся да памераў астранамічных, увайшлі ў нашу плоць і кроў,

сталіся нябачнай часткай нашых істот і душаў. Ці пачуем гэты зычны голас Быкава-судзі; ці, можа, і на гэты раз спраўдзіцца — у каторы ўжо раз на Зямлі пакут — біблейскае «Няма прарока ў сваёй Айчыне»? Спадзевы, адны спадзевы застаюцца...

www.kamunikat.org

МІЛОСЦЬ ДА ЗЯМЛІ ТАНАТАСА

Паэтыка смерці ў творах Васіля Быкава

*Рэферат, выкладзены на міжнароднай канферэнцыі
«Духойнасць народаў Цэнтральнай і Усходняй
Еўропы: Эрас і Танатас-II» (Люблін, красавік 1994).*

Цікавасць да тэмы абумоўлена найперш цікавасцю да эзатэрычнага ці анталагічнага падтэксту мастацкай творчасці як ці не самай «знакавай» са знакавых сістэм. Не сакрэт, што дагэтуль, прынамсі, вопыт вайны (у літаратуры) і заходнееўрапейскай, і польскай, і савецкай беларускай, і расійскай крытыкай разглядаўся пераважна ў аспекце батальным, псіхалагічным альбо эпічна-гераічным (кажу, зразумела, пра метадалагічную дамінанту, а не ўвесь абсяг крытыкі). А між тым, што як не вайна ёсць больш эзатэрычнай падзеяй чалавечай гісторыі? — Падзеяй, калі заўгодна, экзістэнцыяльнай у найбольш выяўленым, канцэнтраваным выглядзе? Невыпадкова сёння, прынамсі ў беларускай літаратурнай крытыцы, назіраецца новае звяртанне да ваеннай прозы, але ўжо пад новым — метафізічным — ракурсам. І хай парасткі батальнай метафізікі ў нас пакуль толькі фармуюцца, ды, здаецца, такі вопыт асэнсавання вайны можа падацца цікавым і для нашых калег.

Справа ў тым, што вайна сама па сабе, як быццёвы катаклізм, у свядомасці (а найбольш, пэўна, у падсвядомасці) беларусаў пакінула адмысловы след. Вопыт усенароднай партызанскай вайны пакінуў, адпа-

ведна, і ўсенародны адбітак у беларускай ментальнасці (думаю, памяць аб апошняй вайне ў нас розніцца ад памяці палякаў, літоўцаў, украінцаў і рускіх). Апроч таго, паводле ўдакладненай статыстыкі, у той вайне загінуў не кожны чацвёрты беларус, як лічылася раней, а ці не кожны трэці... Таму, па сутнасці, у гісторыі народа быў пастаўлены агульнанародны, «людовы» эзатэрычны эксперымент, калі са з'явай Танатаса судакранулася ці не большасць людзей. І такі вопыт не мог не паўздзейнічаць на ментальнасць і, адпаведна, не мог не выявіцца ў мастацтве, у тым ліку і ў літаратуры.

Што датычыць гісторыі, дыку супольнай мінуўшчыне нашых продкаў — а гэта XIV—XVIII стагоддзі, часы перш Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, затым Рэчы Паспалітай, ажно да трагічнага 1794 года, — і раней былі ўсенародныя сутычкі са смерцю. (Тут, дарэчы, мне прыходзіць згадка пра сімвалізм карціны І. Бергмана «Сёмая пячатка» (1956), дзе паядынак рыцара са Смерцю як бы сімвалізуе саму сутнасць таго гатычнага часу; гэтаксама той час сімвалізуе і медзьярыт Альбрэхта Дзюрэра «Рыцар, смерць і д'ябал» (1513).) У гісторыі Вялікага Княства Літоўскага і Польшчы была пераможная Грунвальдская бітва (1410); былі ці не тры стагоддзі геапалітычнага супрацьстаяння з Маскоўскай дзяржавай, падчас якога ў войнах і збройных сутычках адбывалася татальнае спусташэнне ўсходнебеларускіх гарадоў і мястэчак (цяпер Віцебская і Магілёўская вобласці); нарэшце, — для нас гэта надзвычайны, жудасны факт, — «эпоха патопу» (паводле Генрыка Сянкевіча), сярэдзіна XVI стагоддзя, войны Рэчы Паспалітай са Швецыяй, Маскоўскай дзяржавай і Украінай. Тады беларусаў спасцігла першая сацыяльна-дэмаграфічная катастрофа: загінула альбо эмігравала са сваёй радзімы больш паловы насельніцтва. Ці не былі тыя падзеі найперш катастрофай ментальнай, псіхалагічнай у гісторыі і беларусаў, і палякаў, і літоўцаў, і ўкраінцаў, — усіх нашых

сярэднееўрапейскіх народаў? («Сярэднееўрапейскіх» у сэнсе культуралагічным, а не геаграфічна-палітычным.) Уяўляецца, без таго ментальнага вопыту, спароджанага вайной, без агульнанароднага паядынку са смерцю ў познім сярэднявеччы і Новым часе не было б і такога мужнага, метафізічна мужнага процістаяння фашызму ў XX стагоддзі. Нашы народы, нашы бацькі — у большасці сваёй сялянскі, сельскі люд — эзатэрычна былі гатовы да такога змагання, і ў гэтым, напэўна, і палягае, можа, адна з галоўных прычын перамогі над фашызмам. Ва ўсякім разе, як здаецца, да сутнасці апошняй сусветнай вайны мы яшчэ не раз будзем звяртацца, шукаючы за грукатам зброі эзатэрычны сэнс падзей...

Напэўна, само напяцце чалавечага духу падчас вайны паспрыяла затым яе надзвычайнай паэтызацыі сродкамі літаратуры, кінематографа і выяўленчага мастацтва. Вайна ў творах Альбера Камю і Жана-Поля Сартра — гэта зусім не тая вайна, што ў творах Васіля Быкава, Віктара Някрасава, Алеся Адамовіча. (Бяру прозвішчы блізкага, экзістэнцыяльнага накірунку ў літаратуры.) Напэўна, тэатралізаваныя ўцёкі з нямецкага палону Сартра і цяжкая кантузія і раненні пад Кіраваградам Васіля Быкава гэтак жа розняцца, як розніцца сугестыўнасць іх прозы: калі ў п'есах Сартра адбываецца экзістэнцыйная гульня на фоне вайны, то ў аповесцях Быкава сама вайна спароджае экзістэнцыялізм быцця. Менавіта таму, як падаецца, творчасць Васіля Быкава ўдае сабой агульначалавечую каштоўнасць, бо ў яго творах сублімуецца не маргінальны і не лакальны ваенны вопыт, а — вопыт эпіцэнтра падзей, дух глабальнага сутыкнення зброі, псіхалогіі і духу. З эпіцэнтра вайны, з эпіцэнтра сталінскіх рэпрэсій (у апошніх аповесцях «Аблава» (1988) і «Сцюжа» (1969; 1991) вядзе аповед пісьменнік і туды ж, за сабою, кліча чытача.

Менавіта з аповесці «Знак бяды» пісьменнік вельмі выразна пачынае звяртацца да нацыянальных філасофем,

да архетыпаў народнай анталогіі. І якраз польская крытыка, шмат раней за савецкую, падкрэслівае з нагоды яго ваенных, «акопных» твораў, што «ў творчасці беларускага пісьменніка вылучаецца моцная філасофская насычанасць аповесцей». Гэта адзначана пры канцы 1960-х. Але праз увесь час пісьменнік ад праўды акупнай і экзістэнцыялізму вайны набліжаўся да праўды быцця і народнай экзістэнцыі. Сёння ў беларускай крытыцы прынята лічыць, што героі быкаўскай аповесці «Знак бяды» (якая была шчодрэ ўлаўрана яшчэ за савецкім часам) — Пятрок і Сцепаніда — увасабляюць беларускія нацыянальныя тыпы. Па нападзенні аповесць набліжаецца да жанру прытчы і нават эпасу, як лічаць некаторыя крытыкі. Што да майго меркавання, дык скажу болей. За гэтымі літаратурнымі героямі — Петраком і Сцепанідай са «Знака бяды» — расчытваецца, апроч нацыянальнай анталогіі, і своеасаблівы эзатэрызм народнага быцця. Па сутнасці, фактура вайны пісьменнікам толькі выкарыстана, каб паведаміць пра істотнае. У гэтым сціслым, нешматслоўным творы «быкаўскага» фармату (крылаты выраз) у эпічнае поле завязаны і спракаветны татэмізм беларусаў, захаваны да сярэдзіны XX стагоддзя, і суцэльнае абагаўленне прыроды; пададзены і пэўны містычны вопыт як вынік змагання з прыродай за кавалак хлеба, і вопыт асабістай экзістэнцыі. Апроч таго, у гэтай аповесці «двух герояў» сведчыцца адмыслова беларуская амбівалентнасць мужчынскага і жаночага ў народным характары. Менавіта — філасафізм і бесстароннасць да вонкавага жыцця мужчыны — Петрака, і — дзейнасць і актыўнае процістаянне цяжэнню жыцця жанчыны — Сцепаніды. Урэшце абое прыходзяць да аднаго выніку — духоўнай свабоды; абое ўнутрана не скараюцца сіле чужынцаў, і таму, па сутнасці, яны, сяляне, перамагаюць у той вайне, абмежаванай для іх ваколіцамі роднага хутара. У тым і сімвалізм, і эзатэрычны сэнс аповесці. (Між тым вядома, што і фактычна здабылі перамогу ў другой сус-

ветнай вайне такія ж простыя людзі-працаўнікі; славу-тую партызанскую вайну на тэрыторыі Беларусі веў у пераважнай большасці беларускі селянін.)

Калі заўгодна, Пятрок з аповесці «Знак бяды» Васіля Быкава ўвасабляе старазапаветны, юдэйскі пачатак у народным характары; Сцепаніда — пачатак хрысціянскі, новазапаветны, еўрапейскі. Іх анталагічны сімбіёз спарадзіў надзвычайную духоўную сілу, моц, што яшчэ больш умацнілася, пакладзеная на паганскі (язычніцкі) падмурак. Праклінаючы зямлю пакут, гэтыя людзі імкнуцца не да долу, а ўверх, да Неба, туды, дзе ім павінна быць лёгка. На зямлі застаюцца толькі іх сляды, няўзворанае поле пад назвай Галгофа ды папялішча дома — вось і ўвесь зямны плён беларускага жыцця. Сляды, Галгофа і папялішча. Спробы, гвалт і Хатынь. XX стагоддзе.

...Пабуранае котлішча, папялішча на месцы колішняй дамоўкі страчае і адзіны герой іншай аповесці Васіля Быкава — «Аблава» — селянін Хведар Роўба, што з сям'ёй быў высланы пад Котлас як «кулацкі элемент». Сюжэт як быццам публіцыстычны, але гэта толькі знешне. Увогуле савецкая літаратура была вымушана пісаць на палітычныя тэмы, бо ў поглядах на савецкі лад, сталінізм праходзіла асноўная лінія і псіхалагічнага, і — праз гэта — эстэтычнага напружання мастака... Патрэбаю СКАЗАЦЬ ПРАЎДУ і спароджаны ў першую чаргу і салжаніцынскі «Архіпелаг ГУЛАГ», і быкаўская славутая аповесць сярэдзіны 60-х гадоў «Мёртвым не баліць». Фактура савецкай гісторыі сталася галоўнай у савецкай літаратуры цалкам заканамерна.

Але — тут я вяртаюся да згаданай аповесці «Аблава» — сапраўдны мастакоўскі талент за фактурай гісторыі «ўнутраным зрокам» зазвычай бачыць выявы сутнаснага ў сваім народзе і ў сваім часе. І для мастака не так важна, у якіх гістарычных варунках, у якім менавіта часе выяўляецца народная анталогія, архетыпы яго духоўнасці. Увогуле, як здаецца, Васіль Быкаў

ва ўсіх сваіх творах шукаў адказ на адно пытанне: што дае чалавеку сэнс быцця, што дапамагае паасобкаваму чалавеку ўтрымацца на краёчку быцця. У франтавых аповесцях той адказ быў адным, больш публіцыстычна-дыдактычным, чым анталагічным; у творах цывільных, «людовых» — адказ інакшы, глыбейшы, менавіта анталагічны. Вось, напрыклад, у аповесці «Аблава», на прыкладзе знясіленага, зацкаванага сталінскай аблавай беларускага селяніна, «пана сахі і касы», згубіўшага па віне савецкай улады ў жыцці ўсё — і жонку з дачушкай (загінулі ў лагеры для рэпрасаваных), і свой дом з гаспадаркай (канфіскавала і разрабавала ўлада), і сына — пайшоў у камсамольскія работнікі, адрокся ад бацькі-«кулака», — пісьменнік спрабуе асягнуць апошнюю мяжу, ускраек сэнсу ў святдомасці гэтага чалавека — пасяленца XX стагоддзя, звычайнага селяніна, адзінай субстанцыяй стасункаў якога праз стагоддзі была Зямля. Ціхі, мяккі, зважлівы, крыху набожны і прымхлівы (зусім як і папярэдні герой, Пятрок са «Знака бяды»), ён, у варунках скасавання ўладаю і без таго небагатага зямнога нажытку, страты якога-кольвек зямнога апірышча, знаходзіць адзінае — магічнае выйсце, каб не звар'яецца на юдолі лёсу. З лагера ён доўгія месяцы прабіраўся дамоў не дзеля таго, каб загаспадарыць — таго не дасць яму зямны парадак, — а каб ЗІРНУЦЬ І ПАМЕРЦІ. Зірнуць — на свой дом і падвор'е, родны краявід, і толькі затым — памерці. Без знітанасці з роднай, родавай матэрыяй гэты чалдвек пачуваецца ў жахлівай экзістэнцыйнай пуштаце, з-за якой не здольны нават памерці, развітацца з жыццём. І таму Хведар Роўба, патомны ратай, прыходзіць на радзіму. Бачыць ён пабуранае котлішча, адчужаных аднавяскоўцаў, ад якіх вымушаны хавацца ў лесе. Але пабачаны малы апакаліпсіс не скасоўвае яго запаветных спадзяванняў, не перашкаджае здабыць галоўную, магічную апору экзістэнцыі — інфернальную лучнасць з памерлымі продкамі. Пад святлом поўні, на вясковых могілках ча-

лавек нарэшце супакойваецца душою, здабывае тую крупінку сэнсу быцця, да якой мусіў ісці праз ліхоты зямнога лёсу. Сімвалічны зыход гэтай адзінокай драмы: у фінале аповесці герой нарэшце раствараецца ў багне, загнаны туды камсамольскай аблогай, істотай, плоццю сваёй зліваецца з прыродай; «быў тло і ў тло абярнуўся».

У дадзеным выпадку чалавека правёў і вывёў з зямнога часу покліч Танатаса — дух памерлых продкаў. Іншага паратунку ў такіх акалічнасцях быццё і не магло прапанаваць.

Такі змест дзвюх аповесцяў Васіля Быкава. Як бачым, эзатэрыка, магічныя матывы змаглі выявіцца і ў творчасці гэтага, здавалася, цалкам «ваеннага» і рэалістычнага пісьменніка. Выявіцца — напэўна, пазнаваўся з самамою аўтара, як каркас той падводнай часткі айсберга, што мацуе ўсе бачныя пласты творчасці. У сваёй аповесці «Сцюжа», пачатай яшчэ ў 1969 годзе, скончана ў 1991-м, Васіль Быкаў спрабуе паказаць працэс перараджэння светлай з народзінаў асобы вясковага хлопца ў апантанага служку таталітарнай сістэмы. Там — і паяднанне з камсамольскай блудніцай, і сімвалічнае, фаўстаўскае падпісанне даносу на невінаватага чалавека, і затым імпатнае штудыяванне партыйнай навукі, «раскулачванне» ўласных жа аднавяскоўцаў, бацькоў... І, урэшце, — поўнае душэўнае спусташэнне. На пачатку вайны няўдалага камсамольскага «важака» ратуе ад немцаў простая вясковая жанчына — сімвал векавечнай народнай жыццятворнай сілы, незагубленага Эрасу... Праўда, у гэтай аповесці абразок эзатэрыкі больш публіцыстычны, чым у аповесцях «Знак бяды» і «Аблава».

Такім чынам, калі падагульняць, праз прызму эзатэрычнага бачання беларускай мастацкай літаратуры паўстае народны тып, што цалкам захоўвае магічную, дахрысціянскіх вытокаў павязь з продкамі; які спавядае пантэізм і анімізм; які адракаецца ад уласнай плоці

дзеля выратавання духу, дзеля здабыцця вышэйшай для сябе, нябеснай ісціны, — але маўкліва туліць гэтую ісціну ў сабе, хавае ў глыбіні душы. Духоўнасць гэтага народнага тыпу — беларускага — па выяўленні сваім наўменальная, рэч у сабе; магічнае ядро гэтай ментальнасці пакуль не расшчэплена, і ў гэтым і палягае ці не галоўная загадка этнасу, што выхаваў і А. Міцкевіча, і С. Манюшку, і М. Агінскага... даў гены Ф. Дастаеўскаму, Г. Апалінэру, Т. Касцюшку...

Думаецца, што загадку, сутнасць свайго народа ці не найболын трапна выказаў выдатны беларускі географ і палітык, адзін са стваральнікаў Беларускай Народнай Рэспублікі Аркадзь Смоліч (загінуў у сталінскім ГУЛАГу ў 30-х гадах): «Беларус быў увесь час вельмі прыдатным да ролі грамадзяніна будучыны, тае будучыны, калі справядлівасць запаануе між народамі, але быў мала падгатаваным да змаганьня за быт, за жыццё, якое йшло вакола яго і яго коштам, але на яго шкоду... Ён... насыліў сьвет вакола сябе разнароднымі духамі, блягімі і добрымі, і живець напалову ў сьвеце духаў» (Смоліч А. «Геаграфія Беларусі»). **ЖЫВЕЦЬ НАПАЛОВУ Ў СВЕЦЕ ДУХАЎ** — вось яна, сутнасць народнай беларускай экзістэнцыі. Духі клічуць нас у Неба, яны ж апякуюцца і Смерцю. На Зямлі застаюцца сляды.

НАЙМАГУТНЫ РЫЦАР ЛЮБОВІ

*Гэты тэкст агалошаны на ўрачыстым ушанаванні
70-х угодкаў з дня нараджэння В. Быкава ў сядзібе
БНФ «Адраджэньне» ў Менску (чэрвень 1994).*

Апроч грамадзянскай сімпатыі, кожны сапраўдны мастак тым дарагі людству, што прыходзіць да нашых сэрцаў упаасобку, як шчыры і светлы сябра. І становіцца патаемным сябрам на ўсё жыццё.

Патрэба ў гэткім сябры асабліва вострая тады, для тых пакаленняў, якія самім часам асуджаны на татальную паняверку і хаос. Такім пакаленнем сёння ёсць маладое пакаленне, пакаленне 20-30-гадовых, што прыйшло да свядомага жыцця ў другой палове 80-х і было проста асуджана на раз'яднанасць і хаос. Бо лёс рыхтаваў нам альбо ашалелае служэнне камуністычным максімам, альбо — панылае кухоннае дысідэнцтва. У нас не было, у адрозненне ад ваеннага ці пасляваеннага пакаленняў, ані франтавога братэрства, ані з'ядноўваючага пафасу свабодалюбства, якім жылі «шасцідзсятнікі». Увогуле пасля «шасцідзсятнікаў» не стала «пакаленняў»; пакаленне Вінцука Вячоркі і Сяргея Дубаўца было асуджана на раз'яднанасць і бяслёўнае пеставанне свайго ўнутранага «я». А маладзейшыя — тым болей...

У такіх варунках мы шукалі ісціну на асабістых шляхах.

І самымі ўдзячнымі суразмоўнікамі нашымі былі кнігі, Яе Вялікасць Літаратура. І калі яны знаходзіліся

— то заставаліся з намі на ўсё жыццё. У маім лёсе гэтакімі кнігамі сталіся творы Васіля Быкава.

Пры канцы «перестройкі», у пастылай армейскай казарме, вельмі далёка ад Бацькаўшчыны, душою да Бацькаўшчыны мяне вярнула аповесць «Знак бяды», якую тады выпала прачытаць у перакладзе на расійскую мову. Аповесць быццам змыла роспач; нагадала пра дом, пра тое, куды трэба абавязкова вярнуцца і дзе толькі праўдзіва і можна адбыцца як чалавеку. Другі раз Васіль Уладзіміравіч прыйшоў на дапамогу ўжо тут, у Менску, дома, калі стала зразумела, што ніякай лагоднасці і рамантызму тут, удома, няма; што паўсюль камандуе альбо цынічная набрыдзь, альбо свае ж слабавольныя перараджэнцы... І што наперадзе — шлях супраціву і штоігненнага процістаяння з рэчаіснасцю. (Прцістаяння не толькі палітычнага, але і ўвогуле маральнага, штодзённага, пабытовага...) Зразумець гэтую жорсткую ісціну пры канцы 80-х дапамагла аповесць Васіля Быкава «Аблава». АБЛАВА — як метафара сучаснага метафізічнага стану свету, з якога, па словах філосафа экрана Інгмара Бергмана, сыходзіць любоў. І трэба зразумець, што ўсе добрыя памкненні будуць атакоўвацца сіламі зла; што рыцары Дабра гэтаму свету быццам і не патрэбны...

Але што рабіць, калі ўсвядомлена такое? — Скарыцца і жыць добрымі намерамі ўпаасобку?.. Відаць, не. І тут на дапамогу зноў прыходзіць мастак — Васіль Быкаў. Прыходзіць на гэты раз асабістым прыкладам. А іменна: заняўшы выразную грамадзянскую пазіцыю. Сцвердзіўшы тым самым, што чужую, варожую вакольную рэчаіснасць упаасобку перамагчы немагчыма; што трэба гуртавацца, яднацца, ладзіць Фронт... І гэтакі крок мастака — самы што ні ёсць адэкватны суроваму духу яго мастацтва, мужнаму пафасу яго творчасці; ён, гэты крок, сам з'яўляецца мастацкім учынкам...

Але як быць з тым, што са свету знікае любоў, сыходзіць міласць? Што множыцца паняверка, шырыц-

ца распад? Нам, нават пры найвелькшым эмацыйным аптымізме, на жаль, не дадзена ведаць, куды, у якім кірунку рухаецца Сусвет,— да лепшага ці да горшага, да росквіту ці заняпаду, да ўсяленскага сэнсу ці да апошняй мяжы розуму... Бо ж было пагрозлівае пра-роцтва Яна Багаслова... Але так сталася, што Фронт добрых намераў існуе, існуе асяродак сумленнасці і ўзаемапавагі, — Фронт Любоўі. Значыцца, вакольны распад і роспач не могуць быць фатальнымі; значыцца, і ў раз'яднае людства Фронт Любоўі, на чале якога стаяць ахвярны рамантык і суровы мастак, мае прыўнесці флюіды сэнсу і любові. Так, нам няведама, што пагражае свету, сусвету, але ж мы пэўна ведаем, што пагражае нам, пэўнай частцы людства. І каб выстаяць надалей у Фронце, прыкладам дзеля нас, маладых найперш, — лёс і творчасць Васіля Уладзіміравіча Быкава.

Раней казалі — «проза жыцця»; сёння можам назваць наша жыццё — «франтавой прозай». Бо гэта так, паўсюль, наўкола. Васіль Быкаў кліча нас да гэтае ісціны праз усё сваё мастацтва і творчасць, і яна, яго творчасць, — ратаўнічы мастацкі свет для людзей. То дзякуй Богу, што Беларусь мае гэты свет, гэтую глыбу, гэты магутны пастамент адвагі і годнасці. І дай Бог, каб нацыя ўрэшце павярнулася да свайго наймагутнага рыцара.

Замест пасляслоўя

...З чаго пачынаецца незалежнасць Беларусі? Яна пачынаецца з незалежнасці беларусаў.

Ёсць Беларусь — і ёсць усё астатняе.

Ёсць ты — і ёсць Свет.

Твае выжыванне і ацаленне ў ім — гэта ты сам, захаваны і самадастатковы як асоба. АСОБАЦЭНТРЫЗМ РОБІЦЦА ГЛАБАЛЬНЫМ ПРЫНЦЫПАМ ІСНАВАННЯ Ў СВЕЦЕ.

Але мы — беларусы, то мусіць быць і БЕЛАРУСАЦЭНТРЫЗМ. Праз нашыя сэрцы ліецца панадчасавы ток беларушчыны, мы ж, сваімі духоўнымі высілкамі, узмацняем яго і доўжым у часе. Мы ў ім — ЖЫВЫЯ, і нават пасля зямнога зыходу, знікаючы фізічна, мы не знікаем духоўна — застаемся на небе беларушчыны. У ёй — наш першы і апошні прытулак, у ёй — наша адзіна-праўдзівае духоўнае апірышча.

Губляючы Яе, мы губляем і сябе-незалежных; тады мы — пыл, сіроты Космасу. З ёю і ў ёй — мы ёсць, мы — існасць, і наша незалежнасць — у нас саміх...

Красавік 1992

Змест

Самае значнае ў жыцці. *Прадмова*.....5

Раздзел I.

Трохвымернае сумоўе. *Колькі слоў уступу*.....7

Пошукі аптымiстычнага зыходу.

Тры дыялогі з Васiлём Быкавым.....9

«Мы – апошнія. За намі чарга...»

Дыялог 1993 года.....27

Лiтаратура на краёчку часу.....37

Раздзел II.

Попел расчаравання, дыямент надзеi.

Дыялогі 1995 года.....46

Крызiс экзiстэнцыi.....72

Рэцэпт напою багоў.

Гутарка пра лiтаратуру i мастацтва.....75

З дзённiка.....92

«Я пiсаў праўду...»

Кантрапункты лёсу 94

Кантрапункт I. Мiж iншым, iдэалогiя.....95

Кантрапункт II. Мiж iншым, КДБ.....105

Кантрапункт III. Мiж iншым,
лiтаратура i творчасць.....116

Кантрапункт IV. Мiж iншым,
народ i палiтыка.....126

Раздзел III. (Далатак)

Быццё пад знакам бяды.

<i>Спроба эзтэрычнага прачытання прозы Васіля Быкава.....</i>	136
<i>Міласць да зямлі Танатаса. Паэтыка смерці ў творах Васіля Быкава.....</i>	178
<i>Наймагутны рыцар любові. Амаль дзённік.....</i>	186
<i>Замест пасляслоўя.....</i>	189

Літаратурна-мастацкае выданне

Бібліятэка Саюза беларускіх пісменнікаў
«Кнігарня пісменніка»

Выпуск 6

Залоска Юрась

Праўда як рэлігія

Гутаркі з Васілём Быкавым

Адказы за выпуск Уладзіслаў Сілянок
Рэдактар Алесь Пашкевіч
Вёрстка Людміла Фомчанка
Карэктар Вольга Рухлевіч

Падпісана да друку 21.06.2010. Фармат 84x108 1/32.
Папера афсетная. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 11,1. Улік.-выд. арк. 7,9.
Наклад 500 ас. Замова 264.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
сумеснае таварыства з абмежаванай адказнасцю «Медысонт».
ЛВ № 02330/0548592 ад 09.07.2009.
ЛП № 02330/0150444 ад 19.12.2008.
Вул. Ціміразева, 9, 220004, Мінск.